

ЗМІСТ.

Із поезії Миколи Вороного	181
ОЛЬГА КОРЕНЕЦЬ :	
Нянька.....	183
НАДІЯ КИБАЛЬЧИЧ :	
І Буря.....	188
II Ніч.....	190
МИКОЛА ДЕРЛИЦЯ :	
Хмиз.....	192
О. ПЛЮЩ :	
Палкий мисленник і у- читель.....	209
АНДРІЙ ЧАЙКІВСЬКИЙ :	
З ласки родини (далі буде).....	218
ФРАНК НОРРІС :	
Вир.....	249
До анекдотичної біографії Шіллера.....	272
—	
М. ГРУШЕВСЬКИЙ :	
Отвертий лист до гр.- кат. ординаріятів і ду- ховенства.....	189
О. ВИШНЕВСЬКИЙ :	
На переломі (далі буде)	193
Реферат Комісії у справі знесеня заборон укра- їнського друкованого слова (конець буде) ..	218
ІВАН ФРАНКО :	
Двоязичність і дволич- ність.....	231
М. ГРУШЕВСЬКИЙ :	
Конституційне питання і українство в Росії... ..	245
ПАВЛО ВОЛОСЕНКА :	
Виріб колодоку Сьвйонт- ніках Горшних коло Кракова	259
В. ЛЬВІВСЬКИЙ :	
Нові книжки.....	263
Від Української Демокра- тичної Партії.....	272
Хроніка і бібліографія... ..	265

Редакційний комітет:

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК

МИХАЙЛО ГГ ШЕВСЬКИЙ

Digitized by Google

1905.

РІЧНИК VIII.

ТОМ XXX.

КНИЖКА VI.

ЗА ЧЕРВЕНЬ.

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка

під зарядом К. Белнарського.

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

ІЗ ПОЕЗІЙ МИКОЛИ ВОРОНОГО.

I. VAE VICTIS!

Я знеміг ся, згорів... Моє серце на попіл зотліло;
Мою душу самотну пожерла гадюка-нудьга,
І безсилий валюсь я, хоч ще молоде моє тіло...
Я знеміг ся, згорів... Моє серце на попіл зотліло, —
В нім погасла снага.

Мов свобідний орел моя думка в просторах шугала,
І я, спраглий, схиляв ся і пив із криниці знаття.
Ні, не марно я жив, я боров ся, шукав ідеала,
Мов свобідний орел моя думка в просторах шугала —
В тих просторах життя!

І мов нагла мара мені сьвіт весь од сонця закрила!...
У гонитьві даремній минули найкращі літа, —
Мрії гасли, як зорі, вломились напружені крила,
І мов нагла мара мені сьвіт весь од сонця закрила
Остаточна мета.

Я самотний стою... Наді мною реве хуртовіна.
Зграї гярній проклятих, що звать ся „навіщо“, „куди“,
Мою душу жеруть... Як покинута в лісі дитина,
Я, самотний, стою... Наді мною реве хуртовіна,
Замітає сліди!

II. УРИВОК ІЗ ЩОДЕННИКА.

Чи се був дивний сон, чи маячня слабого?
Ні, ні, се діялось, — я памятаю все,
Все до найменшого, незначного, пустого...
Бо й досі навіть, як я згадую про се,
Тріпоче серденько від спомину самого.
Кінчив ся літній день. І сонце на упрузі
Вечірньому було. Легенько подихав
Вітрець із півночи. Тополі мов у тузі
Стояли мовчазні. І гомін ущухав...
Кувала тільки десь сумна зовуля в лузі.

А ти, мов янгол той в надхмарної країни,
 Рожевим сьвітлом вся од голови до ніг
 Осяяна, на тлі червоної калипи,
 Стояла в усьміхом на личеньку. Й не міг
 Я одвести очий від пишньої картини!
 І довго-довго я стояв перед тобою,
 Увесь порушений у захваті німім,
 Мов зачарований надземною красою...
 О, щоб я дав тоді, аби в житю моім
 Все те лишило ся довічною манюю!

З маєвих елегій.

Зтаяли живо сніги, розірвала морбзні окуви
 Річка і в виа понесла, повиню грає в руслі.
 Змякла землі заморожена шкіра і руном шовковим
 Сонішний усьміх палкий швидко її покрива.
 Гай ожива, і хоч голим ще гиллем махає до сонця,
 Та на гильках уже скрізь поналивало бруньки.
 В селах лише ще, здаєть ся, зима коморує: не чути
 Радісних криків дітий, гайканя плугатирів.
 Мокро ще в полі, нема для худоби ще паші на лузі;
 В стайні худібка стоїть, трухлу солому гризе:
 Діти у затхлих хатах ще сидять, визирають у вікна, —
 Личка бліді, лиш горять очка, немов вугольки;
 Тужно крізь шибви мутні визирають вони на подвірє,
 Німо питають: коли-ж висхне болото грузьке?
 Сонце, коли-ж ти осушиш поля і дуги і обори?
 Швидко в обслонок липких випустиш гладишу цьвіт?
 Сонце сьмієть ся і небо сьмієть ся блакитю і вабить
 Бідних із хати на сьвіт — вабить зрадливо дітий.
 Босі, в одних сорочках вибігають вони і навустріч
 Сонцю і небу несуть радощів рій і надій.
 Але в Хребті-гори ще потягає проймаючий вітер,
 Криє ще маска весни злюще жало зимове.
 Виснажене нерухливим чапінєм у запічку й постом
 І ще повітрем душним у нездорових хатах
 Тіло дитяче тремтить під тим подихом вітру зрадливим
 І повертають до хат діти немов качани.
 Личка поблідли ще дужше, посиніли руки і ноги,
 Тільки головка пала, очи ще дужше горять.
 Нічу-ж музика нова! Шкандибає від хати до хати
 Сум і жура: діфтерит, коклюш і тиф черевний.

Ів. Франко.

Ольга Коренець.

НЯНЬКА.

— Нянька, дулна якась, візьми мене на луки, цуєс? візьми залав!

На подвірю великої, брудної кам'яниці сидів трилітній замураваний хлопець і накликавав когось.

Від студні, де полоскала біле, звернула голову мати хлопця і собі крикнула:

— Глухий - би почув, а те дівчачьско прокляте не чує. Нянька!

З-за великої паки з кута подвіря висунуло ся худе, мале дівчатко, швидко сховало щось до паки і похмуро подививши ся довкола підійшло до малого. Взяло його на руки, аж перегнуло ся під тягаром, і стало його носити по подвірю.

З сінний вибігло кількоро дітїй і всі кинули ся до дівчинки; одно вхопило її за спідницю і бючи прутом удавало візника, що повозить конем, друге кричало, щоб йому запряла сорочку, иньше хотіло вилізти на студню і казало себе підсаджувати, а всі кричали одно через друге і тягали дівчину кожде в свій бік.

Вона ані ворухнула ся, лиш лице її стало ще більше зле та понуре.

Нараз найбільший хлопець сіпнув її так сильно, що мало не впала. З очей її випала блискавка гніву; вхопила його за руку і драпнула до крови, за що він укусив її в палець.

— Ходіть від няньки, — крикнув, — бо зла як чорт. — І діти сьміючись розбігли ся.

Ще в годину носила дівчина дитину по подвір'ю, а очий не зводила в мачухи. Кожний кусень біля, відложений на бік, переводила очима. Коли та переправши остатній кусник відійшла до хати, дівчина швидко посадила хлопця на землю, і хоч він як кричав, анї не подивила ся в той бік.

Побігла до паки і зі сьмітя виймила захований клунок. Розгорнула верхні шматки і виймила щось у роді ляльки. Була се певне колись лялька; тепер годі було на тій помнятїй і облїзлїй фігурі розпізнати щось виразне.

Дівчина розвивала її обережно і любуючи ся нею доторкала ся ніжно її голови, рук, ніг. Винявши поцілувала її волосє, погладила по голові, а її злі очі засьяли в тїй хвилї ласкою і стали такі ясні і тихі, як у ангеликів на образках. Потім посадила ляльку на колїнах і стала зшивати якусь шматку на убраня для неї.

В тїм побачила кров на своїй руці. Показала ляльці.

— Видиш, знов мене угриз той недобрий хлопець. Але я його добре задряпала, попам'ятає. Всї вони такі злі, нетерплю їх. Колись то я їх усіх подряпаю і покусаю порядне, бо бють мене і кричать як на якого пса. Їх варто би колись набити, а мачуху вже найбільше. Знала би, що то значить. Нехай би спробувала, як то добре, коли не можна плечий доторкнути ся. Пожди-по, нехай я лиш буду сильшїйша, побачуть вони. І все на мене: „Нянька“ та „нянька“, так як би я инакше не називала ся. Школа, що ти не можеш говорити, а тоб ти кликала мене: „Марисю“, так як мама, пам'ятаєш? Добре нам із мамою було, правда? Тодї мене не били. Але я колись утечу в дому і підемо обї шукати скарбів, знавш, тих, що мама оповїдала. Знайдемо певно, бо мама казала, що сиротї найлекше знайти — так уже їй Бог дає. А як будемо мати багато гроший, і крейцарів і шісток, тодї що дня будемо їсти і сніданє і обїд і вечерю, все по панськи, а ти будеш мати оксамітові суконки. Страх нам буде добре. Але тепер треба тебе назад сховати до паки, бо мачуха кличе... Била би...

Холодним, осїннїм ранком полоскало кілька жінок біле на ріці, а громадка дітий грала ся на березї. Між ними перед вела Марися.

Вона показувала їм, як мають бавити ся, уставляла, навчала, а коли вони зрозумїли і зовсїм заняли ся грою, незамїтно відбігла

від них і сховала ся за лозами. Тут виймила з-за пазухи ляльку, тай стала причісувати її волосє та приговорювати до неї.

Дітям швидко навкучила ся забава; вони стали між собою сварити ся, в кінці побили ся. Зчинив ся крик. Мачуха, що прала біле, оглянула ся, що стало ся: між дітьми не було „няньки“.

— Нянька! як ти дітий пильнуєш? — скрикнула вона. Живо прибігла Марися і стала заспокоювати дітий. Вони знов почали грати ся. За хвилю почувла за собою сьміх і радісне плесканє в долонї. Оглянулась. За нею стояли два найбільші з громадки хлопці і підєкаючи з радости кричали:

— Диви ся, диви ся, нянько, де твоя лялька! О як пливе, мов риба!

На середині ріки плив звиток шмат — се була лялька. Марися скрикнула і кинула ся в воду.

Захлипуючись опирала ся вона філям і посувала ся все наперед. Пару разів похитнулась і впала, але зараз підіймала ся і йшла далі.

Вода була чимраз глибша — вже досягала дівчинї по шию. Хвилями валивала їй очи і тоді малі, посинїлі від зимна руки розпучно витягали ся наперед, шукаючи опори.

Була вже близько ціли. Ось-ось ухопить ляльку. Досягла її — вхопила. Нараз зникла під водою.

Діти налякали ся, скрикнули. Одна жінка видїла, що сталося і почала кликати помочи.

Надїгли рибакі, пішли в воду і за кілька хвиль витягли дівчину. Не віддихала. Посинїле личко виражало страшне напруженє, тіло було заціпле. В малих закостенїлих руках, судорожно затиснених, була лялька. Коли Марисю відтерли і привели до житя, вона неспокійно оглянула ся довкола, а побачивши коло себе ляльку радісно всьміхнула ся і відітхнула глибоко. За хвилю, не вважаючи на ослабленє, схопилась і притулюючи до себе свій скарб, поволокла ся до хати.

Мачуха набила її за те, що лївла в воду.

Під зиму Марися захорувала. Кашляла ще від тоді, як топила ся в холодній водї, а коли прийшли перші приморозки, а вона

не мала черевиків, дістала горячки і не могла підняти ся з постелі.

Слабість її прийшла мачусі дуже не на руку. Тому цілими днями сварила на Марисю, веліла їй уставати і штовхала нераз.

Та Марися лежала в своїм кутку неповоружно, байдужна на крики і гнів мачухи.

В горячці привиджували ся їй гарні картини.

Вона зі своєю мамою ходить по гарнім огороді, де багато цвітів і ріжних овочів на деревах, а мама тримає її за руку і говорить до неї так мило-мило, як ніхто инший не говорив до неї. То знов зі своєю лялькою, пишно прибраною, сидять у великій, гарній кімнаті. А до них підходить мачуха і батько і всі діти і кланяють ся їм низько, аж до землі. То знов здавалось їй, що вона пливе немов на хмарці високо-високо і чує співи тихі тихе-сенькі, а такі чудові...

В такій хвилі вона сильніше притискала до себе свою ляльку під хусткою і почувала себе такою щасливою, як ніколи доси. Було їй так дуже добре.

Часом лише діти докучали їй. То пробували стягнути її з постелі, то знов бавили ся в похорон, у чім їй призначували ролю мерця, і коли вона тихо і не порушно лежала, співали над нею довго крикливі пісні.

Раз награвши ся вже доволі стали придумувати над чимось новим. Тоді одна з дівчат присунула ся до лежачої Марисі і швидким рухом витягнула з під її накриття ляльку.

Гучним криком повитали діти нову забавку. Зараз привязали до шиї ляльки довгий шнурок і держачи за кінець бігали по кімнаті кричачи: „На бік із дороги, бо велика пані їде!“

Марися аж поблідла дивлячи ся на се, та не могла рушити ся.

Лялька підскакувала в скорім бігу, розбивала ся о ноги крісел, а діти бігали й бігали. Кожний удар ляльки відчувала Марися; вона була-б воліла, щоб то нею так волочили.

На подвірю почув ся голос катаринки. В одній хвилі діти покинули забаву і вибігли з шумом на подвірє.

На підлозі лишила ся лялька в розкинутих руках, з поторганим волосем.

Марися зібрала всі свої сили. Стогнути зсунула ся зі своїх шмат і приповзла до ляльки. Обережно підняла її, пригладила волосє, упорядкувала сукні.

В сїнях почув ся крик — діти вертали.

Марися задрожала, пригорнула ляльку до себе, горячо поцілувала і підсунула ся до горючої печі.

За хвилю огонь спалахнув висше обіймаючи волосє і сукні ляльки.

Коли діти вбігли до хати, Марися сиділа вже в кутку на мостелі, а по її блїдїм личку котили ся сльози.

Надія Кибальчич.

☉ І. Б У Р Я. ☉

Присвячую У. З.

Хмару тоді примітили, як вона вже покрила одну третину неба. Може-б її і досі не примітили, коли-б не побачили Вассу Михайлівну, що поспішала в свого хутора. За нею йшли її чоловік, мала донька та сестра Ганна Михайлівна з сином гімназістом Сергієм.

Коли несподівано і поспішно з'являлась Васса Михайлівна в гуртком, то се значило, що вона десь нагледіла громову хмару, а при такій нагоді вона поспішала до матери. „Бо — казала — все може статись і треба бути усім у купі“. І ці злоповістні слова робили вражіння навіть на тих, хто й не бояв ся грому.

Тепер усі глянули на небо і побачили величезну хмару.

Васса Михайлівна стала щільно зачиняти вікна, двері, звеліла наймищці зачинити у сьвітлиці віконниці і погасити огонь у печі, де саме варив ся обід.

Тимчасом став зривати ся вітер і зашумів обхоплюючи будинок. Десь далеко загуркотів грім, золота блискавка що хвилі сьвітила ся на чорній, низькій хмарі.

В сьвітлиці з зачиненими віконницями та дверима зібралась уся сімя. Всіх душ п'ятнацять із дітьми. Васса Михайлівна так розмістила всіх довкола великого стола, щоб кожний був біля того, хто йому найлюбший.

— У таку годину хочеть ся бути біля найлюбших. Все може статись... Як гинуть, так гинуть у купі!...

Це вимагало великої дипломатичної кебети: річ у тім, що кожний хотів сісти біля старої матусі, і в тім, що дехто був у сварці та не хотіли сидіти ні поруч, ні один проти другого, а ще й до того дітний ніяк не можна було вгамувати і примусити сидіти тихо.

Коли вже всі посідали як слід, то прислухались до бурі. На дворі гуло, а в хаті було тихо.

Потім зараз почав ся нелад. У одну хвилину склалось кілька партій, які почали ворегувати і у яких у власному гурті теж не було великої згоди. Головні були: найполохливіщі і найсьміливіщі.

За стінами, еднаючись у одно, гудів грім і шумів сад. Щось билось у віконниці то стихаючи, то дужчаючи, мов прибій хвиль. Здавало ся, що будинок стоїть серед бурливого моря.

— Ти по звичаю сів як раз проти вікна! — стримано скрикнула Ганна Михайлівна і показала синові другий стілець. Той мовчки перебрав ся.

— Ой, Таню, яка ти необережна! Сидиш як раз проти дверей!

— А де-ж я сяду?!

— Отут.

— На продуві?

— Знаєте що? — ледви втримуючи тремтючі, побілілі губи, раяв нелюбий зять Васса Михайлівни, Андрій Семенович, — краще сядем долі... якось закутініше буде.

— Ви думаєте тільки про себе і забуваєте, що мама не може сісти долі — різко відмовила Васса Михайлівна, запинаючи себе і доньку хустками, щоб волосє не притягало електрики.

— Я чула, що в бурю найкраще поставити серед хати стіл, положити на його подушки і сісти зверху, — завважила одна з партії сьміливих. Її прихильники засьміяли ся і цим роздратували останніх. Їх гнівні уваги розсьмішили сьміливих і сьміх перейшов у невтриманий, безпричинний регіт. Усі партії з'єднались і повстали проти їх. Почала ся сварка не на жарти.

Тільки один Андрій Семенович не вмішував ся ні в віщо, а блідий, з зупиненими очима, думав, як би так зробити, щоб електрики збиралось як можна менше. Порішив, що треба розсунути коло. Васса Михайлівна згодила ся з ним і розсунула.

Тільки всі васпокоїлись, як на стіл скочила улюблена мату-сина кицька. Вона сіла серед стола і стала вмивати ся, ласкаво

та безтурботно поглядаючи на всіх. Андрій Семенович так і похолов. Коти-ж найдужче притягають електрику. Треба було викинути кицьку геть подалі, але він не зважував ся й доторкнути ся до неї, як до електрики. Він попросив жінку взяти кицьку, потім сина, але нікому не хотілось уставати. Дехто згожував ся, що кицька тут зайва, дехто думав, що вона безпечна.

Один за другим вмшали ся всі і почала ся справжня сварка. Вже забули про бурю, навіть Андрій Семенович і Васса Михайлівна. Згадували ся провини кожного, недостачі, злочини, все що не мало нічого спільного ні з кицькою, ні з бурєю.

Діти безборонно позлізали до долу і вібравши ся серед хати почали й собі чогось сварити ся, навіть бити ся.

— Панове! занадто багато електрики! — крикнув Сергій і вхопивши кицьку викинув її за двері в другу хату. Звідтіль у темну світлицю сяйнув соняшний день.

— Панове, бурі нема! Де-ж вона?! — скрикнув здивований Сергій розчиняючи двері.

Бурі вже справді не було. Хмара окропила дощем сад та й пішла стороною. Дощеві краплі почіпавши ся на листю та квітках грали проти сонця, як діаманти. Було так тихо, ясно та гарно...

ІІ. Н І Ч.

— Усього найкращого! — сказав він тремтячим голосом, довго і міцно стиснувши їй руку.

Вона нічого не могла вимовити.

— Вклоніть ся ще від мене вашим...

Він іще раз стиснув їй руку і різко повернувши ся пішов до свого подвіря.

Її стежка була в праворуч, але вона пройшла трохи слідом за ним і зупинилась.

Ніч була темна, але все таки вона бачила його постать, що все віддаляла ся, все ставала невиразнішою, поки не зникла у темряві. Цокнули двері. Тихо.

А біля будинка радісно і переможно співали соловії, з берегів долітала безліч голосів весняних птах. Вишні в повнім цвіті обступали будинок, мов весняні мрії. Він так любить вишневий

цвіт, а йдучи до війська він... чи побачить, як у друге зацвітуть сади?... Для чого він іде на згубу? Для кого?

Люта злоба огнем обхопила її.

Вона все стояла і дивилася, потім пішла до дому, а опинилася в полі.

Небо у хмарах, накрапав дощик, весняний, теплий дощик. Пахло землею і цвітом.

Серце вже не болить; здається, що його вирвали з грудий. Розум спокійний; ті гадки, що зупинились у йому, такі гострі, такі непорушні і тверді, мов викуті з криці.

Вона йшла та йшла у темряві і дрібний дощик сіяв ся над нею. Їй не спадало на думку, що ця ніч скінчить ся, що прийде ранок, зійде сонце, засьміється зелена росяна земля...

Вона знову на дорозі проти його двору... Як вона опинилася тут? Невиразними обрисами мріє сад, будинка не видно. Оті невіразні обриси високих, ставних тополь і низькі хмаринки вишень були в її життю і метою, і змістом і силою, яка підтримувала її при лихій годині... Було вийде вона, стане на дверех і дивиться ся.. Іноді там, коли віконниці були незначинені, сьвітили ся вікна мов зорі...

А як його там не буде?

Вмерти?... А сімя?

Вона знову пішла і пішла...

Хмари розійшли ся і на сході заясніло небо; повіяло холодом, а в ним прикотила ся хвиля пахоців цвіту і ніжної мли... Закувала зазуля... Починало ся чудове весняне сьвітання.

Вона знов стояла на шляху. Будинок було добре видно і біля його чув ся гомін. Виводять коні... Зараз будуть запрягати...

Микола Дерлиця.

Х М И З.

I.

Денис Хмиз, урядник при дирекції скарбу, почував ся добре на своїм становищі. Він був сам один, а його платня зовсім вистарчала на вигідне житє. Більше немов і не вимагав від сьвіта.

Хмиз походив із родини, в якій боротьба за хлїб насущний ніколи не вгавала, тай він сам у потї чола добивав ся свого становища, тим то дивив ся на сьвіт із свого матеріального погляду. В бюрі мав славу доброго урядника, бо справді працював сумлінно; йому всьміхав ся певнісїнко „золотий ковнїр“, але Хмиз не думав про се, не вибігав надїями перед себе, бо сподїване в видї авансів по турї мало прийти само. Він таки зовсім не мав звичаю, як то кажуть, будувати замки на піску, а в початках своєї урядничої служби навіть щадив із невеличкої платні, немов бояв ся, щоб не вернули тяжкі часи, які переживав підчас студій. Потім освоїв ся з житєм і перестав щадити, хоч платня все наростала; всі гроші видавав на свою особу і уважав се правильним у житю порядного чоловіка. Тай жив вигідно одинцем. Був іще молодий, статний, рослий брунет, усе при добрім здоровлю, а житє в рухливім місті і все довкола нього так складало ся, що не відчував самоти. Давнійше були хвилі, коли перед його уявою пересувала ся привабна постать жінки, але се кінчило ся самими привидами.

Хмиз звичайно охолоджував таку уяву міркуваннями, що він не в силі дати жінці і рідні таке удержанє, яке він уявляв собі. Пролетаріїв і так досить на сьвіті! — з серцем мовляв собі Хмиз. І з року на рік привиди жінки що раз померкали, він говорив

про се хіба жартуючи з товаришами і незаметно повільно сходив на шлях життя самотніх богатих кавалерів. Ходив до бюро, поза урядовими годинами ходив на проходи, до театру, столував ся по реставраціях і там любив посидіти при склянчині доброго нива. Хмиз належав до просвітних товариств руських і то обох партій, але тільки як член спомагаючий, бо в обсягу свого становища не мав стичности з руською справою. Коли його як члена кликали на збори товариства, він звичайно відмовляв ся :

— На що я вам здав ся, хіба наложити податок? До того я готов!

Але такий він не був і навпаки, почував якийсь тягар на своїй совісті: коли в уряді мав діло з великими колюмнами чисел податкових, а числа в його очах багріли, тоді йому здавало ся, що він бабрав ся в кервавиці бідного рідного народу. Із за того він тим раднійше платив членські вкладки до товариств, а просвітні книжочки велів носити меншим братам-селянам, які мали охоту читати, а не мали за що купити собі книжку. Попри те все Хмиз уважав бюрову працю першим завданням свого життя; в бюрі він використовував своє знанє і силу, тимто справедливо замічали Поляки, Хмизові товариші з бюро, кілька разів обмовляли його особу:

— Коли „Rusinisko“ добеть ся уряду, то працює, як віл.

II.

— Чоловіче, жени ся, бо чим дальше, тим гірше для тебе! — жартуючи напминав Хмиза його бюровий товариш Саламонський, сам жонатий від кількох літ.

— Аби се наступило, перше мусів би я сам закохати ся, а потім мати певність, що дотична особа любить мене! — поважно відповідав Хмиз.

При Хмизовій вдачі справа женячки сама ледво коли поступила би по-за такі поважні погляди. Жіноцтво, яке Хмиз знав, або про яке говорило ся в його кружку, то були самі кокетки, які він уважав за здатні на всьо, тільки не на жінок. В домах із ріднями, крім Саламонських, він не бував, бо не мав знайомостей і не старав ся робити їх, а при таких він не міг закохати ся, хоч може й бажав собі того. Саламонського Хмиз відвідував, як доброго бюрового товариша, і любив десь колісь побути між порядними жінками та трохи подрочити ся з ними.

У Саламонського часто гостювала жіноча сестра, панна Боґуміла. Не без того, що Саламонський рад був висватати Хмиза за Боґумілу, бо він досить часто торгав його тою женячкою, але Хмизови така гадка не приходила до голови, бо панна Боґуміла від першого разу не зробила на нього вражіння. Вона була блондинка, ростом під пару Хмизови і гарна, тільки не доставало вже в виразі її лица, в погляді очий, звабливих мрій дівочих.

Хмиз нічого не догадував ся, здорово сьміяв ся в вибагів Саламонського і віддячував ся йому таким самим способом, звичайно на тему частих гостин бузька в домі Саламонського.

— Бій ся Бога Хмизе, жени ся, бо ось уже маєш катар! — гукав нерас Саламонський на ціле бюро, як із приватних сторін не було нікого.

— Маловажна причина! — відповідав Хмиз.

— Адже-ж можеш умерти! Слухай, приятелю! Жінка зварила би тобі румянку і всьо було би добре! — горлав Саламонський. Інші урядники сьміяли ся і докидали свої вигадки.

Хмиз мало що відповідав, а більше підглядав Саламонського, щоб його на чім будь приловити і взяти теж на сьміх.

Засідка швидко вдала ся. Саламонський вибрав із мошонки дрібні гроші, складав їх у купки на бюрі і брав на око, котра купка більша. Притім заглядав, то шпортов пальцями в порожній мошонці. Хмиз вдатно догадав ся, що Саламонський має робити справунки на сьв. вечір і йому не стає грошей — звичайно перед першим. Хмизови видало ся вельми сьмішним, що його товариш, в уряді справний бухгалтер, в домашніх обрахунках послуговував ся примітивним способом — на купки.

— Ха, ха, ха, — засьміяв ся Хмиз. — По правді сказав один автор, що отець родини, наче корінь рослини, порпає що раз глибше, щоб добути як найбільше соків. Але ти, приятелю, дай спокій, бо вивертиш діру в мошонці і однаково не вийде з того ніщо путне — глузував Хмиз.

Саламонський потроха відчув оскорбу, що хтось так заглянув у його душу.

— Ти молю суспільний! Поїдаєш готову працю суспільности, а що для неї добуваєш, що витворюєш?! Ціле ніщо. Я бодай стараю ся дати суспільности нових членів! — говорив Саламонський піднесеним голосом, як би насправду сварив ся, і наближав ся до Хмиза. — Береш ся робити якісь порівняня, сам не знаючи, що

то сім'я. Ха, ха, ха, говориш хіба, як темний про краски. А проте, щоб дати тобі нагоду набрати відповідного знання, прошу тебе на сьв. вечір.

Хмиз подав руку на згоду.

На другий день, як став ладити ся в гостину до Салямонських, почував нехить. Се чисто родинне сьвято; вони будуть правити собі сантименти, а я буду непотрібним сьвідком при тім. Шкода, що я обіцяв прийти — вагував ся Хмиз. Він іще пригадав неминучий оплаток і стратив охоту до тої гостини. Вже як іти, то хіба по всім! — остаточно рішив Хмиз і навмисне проводівав час, аби прийшов до Салямонських по вечері.

— Ну, таки раз прийшов! — почув докір на повитанє. По накритім столі пізнав, що на нього чекали з вечерею. Йому зробило ся непрємно і жаль домашніх. Діти Салямонських навіть не хотіли витати ся з ним. Він хотів сказати якийсь викрут, але ніхто не слухав його виправдування, бо домашні раді, що прийшов довго вичікуваний гість, розбігли ся подавати, що було потрібне до вечері. У Салямонських була також панна Богуміла.

Хмиз зістав ся сам серед кімнати і почав оглядати ся. Чо-муть шукав традиційного руського снопа в куті, бажав побачити хоч клаптик пахучого сїна під обрусом на столі. Не було й сліду їх. І бідним, таким бідним видавав ся йому той сьв. вечір: звичайно накритий стіл, пусті тарелі, дві сьвічки, поміж ними струцця від цукорника. Тільки притишене поранє домашніх, їх поважно задумані облича, той пів-сумерк, що виглядав із кутів кімнати, заповідали грядуче сьвято. А може справді так має виглядати сьв. вечір, як сьвято убогих, а не як руський празник?! — думав Хмиз...

Салямонська попросила до стола.

Салямонський взявши в руки оплаток хотів виповісти свої бажання, та зараз розжалобив ся і сказав:

— Та ви знаєте, чого я вам бажаю! — тай став ніжно обіймати і цілувати жінку, дітей, ломаючи з ними оплаток.

Хмиз не належав до надто вразливих людей, а проте задививши ся на ту подію сам затремтів. Він відбирав у цілій повноті почування свого бюрового товариша, але відбирав їх як чужі; душею вслухував ся в ту розкіш голубячих себе сердець, а сам чув студений біль коло серця.

— Я ще ніколи не зазнав такого щастя — вітхнув Хмиз і повів довкола себе допитливим поглядом. І чому?!

Його очи в півлороги стрінули ся з поглядом Боґуміли. Він і вона нечайно опустили очи в низ, пристиджені, що задивили ся на себе довше, як звичайно, наче жажнули ся.

При тім Хмиз почув на цілім тілі горячо, аж сперло йому дух. Він хотів запитати її, що стало ся, що то було? Але з остраху перед чимось невидимим не посьмів підвести очи. А вже-ж Хмиз тоді закохав ся.

Він тремтячи, машинально переломив із Боґумілою поданий оплаток і знов задивив ся на неї, як би перший раз побачив її. Вона гляділа десь на стіл, а пишній румянець покривав її лице. По роздутих ніздрях було знати, що її груди важко працювали. В сій хвилі вона була для нього найгарнійша з усіх жінок. Їх очи ще раз зійшли ся... На другий день Хмиз виразно об'явив Боґумілі свої гадки, свої почування до неї, і стрінув взаємність. Він уже цілі сьвята перебув у Саламонських.

Саламонський при найближшій нагоді розголосив у бюрі, що Хмиз дістав панну на боже деревце.

— Колеґа дарує, але то справа занадто поважна, щоб робити з неї жарти — усовіщував Хмиз Саламонського.

Хмиз полюбив Боґумілу цілою душею і сам спостерігав се в своїм поведеню. Щоб не бути сьмішним, як який молодик, він придумав різні позори. Так прийшовши до бюра в новісїньскім убраню, ходив від одного урядника до другого і велів пробувати матерію свого убраня, яке ніби було зроблене ще минулого року, а він вдягнув його тільки так для перевірення. Модні ковнірці, такі що сягали до вух і натискали під щоками червоний шлячок, називав вельми гігієнічними... Все те робило ся для панни Боґуміли.

Хмиз дивувався своїй любови і самому собі. Давнійше він наче не добачував Боґуміли, а потім без неї йому було пусто дома, тісно на широкім сьвітї, не ставало повітря до віддиханя, коли не був при ній.

Боґуміла не мала вже родичів, була сирота, тому Хмиз відразу просив Саламонського, щоб вона дальше лишила ся у нього і не виїздила нікуди до рідні.

По урядовій службі спішив до своєї любки, дивив ся на її гарні, сині очи і не міг надивити ся; милував трохи острій, а проте енергічний профіль її лица, широкі, розкішні уста і не міг на милувати ся.

Не менше любила Богуміла його. Вона витала його кожного разу ширі і ширі виявляла свої почування. Коли їх лишено самих у кімнаті, вона любо щебетала:

— Дузеньку, вчи мене по руськи говорити!

Він зачинав: люблю! — Вона випереджувала його: — Любиш?! — Він поправляв: Люблю, любиш!

Та вона повтаряла з помилкою: — Люблю! — Любиш!

— Справді вельми гарне слово і вся руська мова гарна, коли має такі слова — мовила Богуміла, перериваючи граматичні вправи. — Воно таке шепеляве, пестливе, невинне, а навіть склад уст якийсь відповідний! — притім вона витягала коралеві уста наперед, вимовляючи: Люблю!

Він ловив той чудовий склад її уст своїми устами — і питав: Любиш?! дуже?!

На таких розмовах їх бесіда плила як чарівна музика, а вони все не могли наговорити ся, як не можна вичерпати всю воду з жерела.

III.

По Водохрещах Хмиз оженив ся. Як статочий мущина він міг дати своїм почуванням до панни Богуміли тільки такий вираз. Щира любов подвоювала його енергію, і він спішив ся з вінчанєм, немов хотів надігнати своє щастє. Притім він виявив немало вмільости і на кождім зарядженю полишав признаки своїх сердечних почувань.

Так Хмиз впровадив молоду жінку до готового, гарно умебьованого помешканя. Справді на се пішли всі зайві гроші і ті колишні ощадности, тай де-що взяло ся на сплату ратами, але то було нічим при признаню жінки:

— Ах, який пишний густ маєш, Дузеньку! — мовила Богуміла, оглядаючи й найменшу дрібницю домашнього урядження. Хмиз дякував палкими поцілунками за ті слова.

Тай поплило нове жите Хмизів бистрою струєю — звичайно, як медові місяці. Що дня ходили в гості, то приймали гостей у себе, бували в театрі. Богуміла з захватом відтанцьовувала карнавал. Хмиз не танцював. Він жалував, що колись не вивчив ся

тої штуки, а навіть був лютий на себе самого, як його жінка уви-хала ся в розкішнім танку в чужим мущинами і що хвилі щезала йому в очий. Він мусів задовольти ся тим, що подавав жінці лі-моняду, платив вечері, перекуски, подавав із гардероби за-гортку.

Боґуміла відгадувала ту його оскорбу і дома звичайно жалу-вала його :

— Бідний мій Дузенко! Сам не може бавити ся, але своїй жіночці не боронить — добренький мій!

Вона винагороджувала його добрість пестощами і чемно-стями.

— Ти Дузенку такий шляхотний, що якомсь не хоче ся ві-рити, щоб ти був Русин! — мовила раз Боґуміла в розпалі ніж-них висловів.

— Ха, ха, ха — засьміяв ся Хмиз. — Із тебе, кіцю, гово-рять несправедливе упередженє до Русинів! — сказав він.

— Ні, Дузенку! В твоїх жилах мусить плисти шляхотна польська кров — перечила ся Боґуміла.

— Якась моя прапрабабка була латинського обряду, але вона була справді Русинка — обороняв ся Хмиз жартуючи.

— Вона певне була Полька! Отже бачиш, що ти по ній По-ляк, шляхотний мій, мій... — лебеділа Боґуміла, цілуючи чоловіка в уста.

Останній аргумент був солодкий і влучний, так що Хмиз не гадав перечити ся, а відповів тим самим способом :

— Моя, моя солоденька Боґусь.

На сьвітї було би багато краще, як би медові місяці не минали або як би їх зовсім не було. В тім другім разі жите плило би звичайно: не було би підвисень, ані спадів. В медових місяцях чимало поезії, жите підносить ся више обставин, а коли опісля з конечности знижує ся до звичайности, викликає незадоволенє. Жіноцтво загалом протестує при зміні медових місяців. Так за-гально відомий афоризм: „Чоловік тільки перед шлюбом добрень-кий“. У нїм тільки хронологія поцсована, а впрочім він дотичить медових місяців.

Про чоловіків годї щось одно сказати, хиба — що мовчки годять ся з конечністю.

А Хмиз в душі радів, як минув його медовий місяць. Бо останніми часами, коли сягнув рукою до кишені, то стискав порожню мошонку, як розжарене вугле. Він бояв ся просто сказати жінці, що в нього нема грошей і що належало би задовольняти ся домашнім житєм, бо не хотів журити її, за те більше засиджував ся в бюрі, а дома перед жінкою жалував ся на навал праці.

Боґуміла що инше клала собі в головоньку.

— Дузенько вже мене не любить! — мовила сумно чоловікови. Хмиз здивував ся і немов налякав ся почувши таке. Він старав ся пояснити жінці, що на сьвітї не все цвітуть цвіти, як міг запевнював свою щирю любов, але вона заєдно повтарила своє:

— Що хоч говори, все-ж ти не любиш мене так, як перше! — І робила ся що раз більше вразлива таї невесела. Хмиз питав ради у Саламонського, але той лише засьміяв ся і мовив, що головна причина того вийде пізнійше на яв. Дальше він пустив ся на хитрощі. Побравши на першого платню віддав усі гроші жінці. Боґуміла невимовно зраділа. Але в половині місяця прийшла до нього перелякана і плачучи заявила, що видала гроші до крихти.

— Ах, яка я нещаслива, що родичі не дали мені віна! Чим же ми тепер будемо жити?! — плакала Боґуміла.

— Але-ж моя Боґусь, заспокій ся! Ми потрафимо якое жити, коби тільки було розуміне, що не в тім штука, аби видати як найбільше грошей, а в тім, аби не видати більше як спромога, — вмовляв її Хмиз приголубивши жінку і зараз навів бесїду так, що вони обоє стали радити, яких видатків зректи ся, аби розходи погодити з приходами. А вже-ж що любов Хмиза в очах його жінки піднесла ся на багато ступнів. Він теж був радий. Потім Хмиз, працюючи в бюрі, нишком філософував на тему, чи згідливість і щастє подругів більше залежить від любови, чи від обопільного вирозуміня. Він прихилив ся до другого, але не вменшував також значіня любови і остаточно зробив висновок, що в подружнїм житю любов, се ідеал, а вирозумілість — його здійсненє.

Дома, звичайно по обідї Хмиз бував у піднесенім, веселім настрою. Для чоловіка, який в конечности довгий час тиняв ся по реставраціях, обід із домашньої кухні, товариство любої жінки все

складають ся в гармонію, яка викликає в його душі гарні почування. Хмиз тоді залюбки жартував.

— Боґусь, учім ся по руськи! — мовив раз жартуючи. Боґуміла допитливо видивила ся на нього:

— Адже добре розуміємо ся по польськи! — відповіла.

— А колись ти казала, що руська мова вельми гарна?! — пригадував Хмиз. — Варто навчити ся її.

— Е, то зовсім „до іннего“! — відповіла Боґуміла. Хмиз відчув незадоволене. Кажуть, у жарті буває половина правди. Ось і він жартуючи згадав колишні любовці, а почувши відповідь жінки, вже уважав свій жарт за правду. Такої відповіді він не сподівався.

Немов бажаючи перемогти жінку він став силувано приказувати: — Люблю! — любиш?! — Ну, Боґусь!

Вона натомість із призирством відповіла: — Любас! — і додала: — Яке-ж то погане слово!

Хмиз був тим наче розторошений. Певнісінько мало прийти до острої суперечки національної, але Хмиз не мав легко запальної вдачі, тим то нараз замовчав і опісля обережно виминав усе, що могло зачіпити національність, полишаючи ту справу догіднійшій хвилі. І не довго потребував очікувати, бо Боґуміла сама розпочала бесіду про те.

— Отже наше подруже утраквістичне! — закинула раз нечайно.

— А хіба що?! — запитав Хмиз, удаючи недогадливого.

— З нього вийдуть хіба якісь „дзівольонгі“.

— А вже-ж вийдуть, коли ти сама се кажеш. Вийдуть дівчата, вийдуть легіні — мовив Хмиз, закидаючи в веселий тон. Боґуміла соромливо засьміяла ся.

Хмиз говорив дальше: — Бачу, ти невідродна дочка Еви, бо назвала річ властивим іменем. Справді наше подруже утраквістичне. Може воно не добре, що ми перед вінчанєм не порозуміли ся дотично наших національних справ, але при добрій волі те саме тепер можемо зробити. Я не думав і на будуче не бажаю яким будь способом обмежати твої національні почування. Найліпше буде, коли будемо держати ся кожде свого.

Боґуміла не відповідала ся, але було знати, що вона не конче так само гадала. Коли Хмиз почав подрібно обговорювати, як і чого вони мають держати ся, вона сказала насмішливо:

— Наш пан диктує нам права, слухаймо!

Хмиз не дав збити себе з пантелику.

— Леґіні будуть мої, дівчата твої, щось так, як між біблійним Яковом та Лаваном про вівці — силував ся жартувати Хмиз, аби придобрити жінку. Про руську мову вже не згадував. Той Хмизів націоналізм був ані широкий, ані глибокий, звичайно як у людини, що не бере участі в суспільнім житю. А проте Хмиз старав ся бути твердим Русином і берегти свій бік утравкізму. Його жінка йшла до костела, він ішов до церкви, хоч давнїйше зовсім не робив того. Про те додививши ся, що його жінку супроводять кувини, він до старої сентенції: „Чорнило і молоду жінку не ставлять на вікно“ додав свій придаток: „і не пускають саму хоч би до костела“, тай від того часу перестав бувати в церкві, а додержував товариства жінці. Із щирої душі бажав обходити все руські сьвята, та на се просто не дозволяв руський календар, який усе опізнював ся. Відбувши польські сьвята виходило не економічно сьвяткувати ще руські. Хмиз раз зазначив словами своє утравкістичне право. Але Боґуміла відповіла:

— Не вже-ж польські сьвята потребують поправки?!

Так за недовгий час із націоналізму Хмиза остали ся тільки картки з упізненнями від руських товариств до заплати залеглих членських вкладок. Хмиз відчував те невідраднє своє положенє і хоч не бачив за собою вини, бо всю свою біду складав на той нещасливий утравкізм, усе таки став вининати знайомих Русинів, немов який винуватець.

Боґуміла дальше орудувала домашньою касою і подбала, що в їх домі висїли на стїнах образи самих польських героїв, читало ся тільки польські газети, також книжки, в яких говорено про Русинів як про чужинців. При тім Хмиз почував ся у себе дома як чужий-чужениця і тому радо спішив до бюро і в загардливій праці шукав для себе спокою.

Та жура знайде чоловіка всюди і неминуче заколотить хоч як бажаний спокій. Наближала ся хвиля, коли Хмиз мав зістати батьком. Се незвичайна подія, до того вона посильтана в иншими преріжними справами, а для Хмиза була ще морочливою за-

гадкою: син, чи донька? На згадку про сина серце Хмиза кидало ся.

Отже син. Хмиз оживив ся, наче не той став. Радів сином. Та на світі нема повного щастя бо і в радощах чоловіка налягають скорбні думки. І Хмиз радіючи сином важко зітхав:

— Гей, гей, як би чоловік був знав таке, певнісінько був би не женив ся так.

Він перегадував своє минуле життя і відчував по нїм один несмак.

— Але як можна було знати, коли чоловік був закоханий. А любов осліплює! — розумував Хмиз ходячи по кімнаті. — Але чому я закохав ся в нїй? — якось самохіть приплило йому на гадку. Він ходив сюди туди, тріскав пальцями правої руки і шукав відповіді на те вперте питанє. Хоч як силував ся, ніяк не міг знайти бажаної відповіді. В міру того, як дивив ся очима уяви на жінку, йому виділо ся, що жінчин ніс не в міру довгий, при тім горбатий і уся вона якась така привяла, що він тепер не закохав ся-б у нїй. Натомість перед його уявою десь узяла ся инша мила постать жіноча: чорнявка з перкатеньким дрібку носом, повновида, свіжа, румяна, яку він стрічав на вулиці. Але Хмиз тутже затремтів, як зловлений злочинець, і почав обороняти ся проти спокуси:

— Годї! Адже-ж я жонатий чоловік і батько сина! Мушу любити свою жінку і справді люблю її. Але як би я колись був мав те знанє, був би не зважав і на любов тай не женив ся з нею і з нікотною Полькою, бо так мене з'їв той утраквізм, що стидаю ся порядним людям показати ся на очи. То не утраквізм, але остраквізм!...

Він знов повернув гадками до сина.

— Боґусь каже, що назву його Адам. Може воно на правду було-б утраквістично?!... Ніби так: На двоє баба ворожила. Але син мій. Тепер буду держати ся свого утраквізму і не попущу. Я дам синові таке імя, що ніякий утраквізм не зітре в нього руського знаку! — затяв ся Хмиз сам у собі і тріснув пальцями на обох руках.

Він знав, що з жінкою нема що говорити на розум про сю справу, тому дальше обдумав спосіб, як би свій намір хитро та мудро виконати. Придумав дати синові імя Юрцьо, а для

всякої безпеки постановив задалегідь порозуміти ся зі сьвященником.

IV.

Боґуміла страх не злюбила імя дане синові при хресті.

— Треба мати руське уподобане, аби дати рідній дитині таке хамське імя! — з цілого серця докоряла чоловікови.

Хмиз виправдував ся і складав вину на сьвященника.

— Ніхто не сьміє кликати мою дитину якимсь Юрцьом. Ма-муся дає тобі инше, шляхотне імя: Казьо. Ах, Казіку мій! — жалісливо лебеділа Боґуміла над дитиною.

— Зви його, як хочеш, але метрики не переробиш! — підсьміхнув ся Хмиз у душі.

Ся суперечка швидко забула ся, бо Казік заповняв собою все вство родичів. Від тепер їх гадки, їх почування звертали ся до сина, перебігали побіч себе паралельно і не потребували зустрічати ся. Така маленька дитинка досить часто мирить роз'єднаних родичів.

З появою Казіка у Хмизів зродили ся нові, незнані дотепер роскоші, але і неминучі турботи. Між останніми виринуло також немаловажне питанє економічне. На разі Хмизи зрекли ся для Казіка своїх власних вигод. На будуче се питанє мав розв'язати аванс Хмиза.

Вже весна маіла землю буйними цвїтами, а урядники з притишеним серцем виглядали загального „шубу“ майового, аж нараз повіяв противний вітер тай зморозив усї надії.

Наступив небувалий до того часу „шуб“ урядників із заходу на схід Галичини. Підняв ся крик незадоволених.

— Кривда нам! — нарікав Хмиз враз із иншими покривдженими урядниками. І незадовго пішов другий „шуб“ — зі сходу на захід, наче той відплив моря. Тим другим разом пішли урядники Русини на Мазури. Звіяла ся війна в журналістиці.

— За що така кривда?! За що сам цвїт нашого народу висилаєте на заточенє?! — розпучливо кричали Русини.

— Аби „гайдамаків“ зробити нешкідливими! — відповідали Поляки.

Хмиз лишив ся на своїм місці, але скорчив ся, як той слимак у шкаралупці. Адже-ж і він був Русин, і його могли кинути

на Мааури, в яку будь діру. До нього долітали з польських газет тільки відгуки руських жалів, але він серцем відчував усі печалі, уявою бачив страшну погрозу, яка нависла над рідним народом, аж налякав ся за себе самого.

— Головою не розібеш муру! — сказав собі Хмиз і на щось махнув рукою. Він уже жалувал, що колись охрестив сина Юрцьом, бо був ладен позамітати за собою всі стежки. Натомість імя, придане Юрцьови мамою, стало перед ним уявляти ся як дошка ратунку, як дорогосказ. За се друге імя він тепер щирійше милував жінку, дивив ся на сина, як на свою одинокую надію, і залюбки повтаряв: Кавьо, Кавік, наче той купець, який справивши нову вивіску, вичитував із неї, що має на продаж.

Час ішов непомітною ходою і приніс Хмизам донечку Вандаю, спору пайку сподіваних і несподіваних клопотів, з тільки слабу надію на аванс. А вже-ж де тонко, там рве ся. При найблизшій „шубі“ Хмиза чомусь то поминули. Він попав у розпуку, бо сим разом порушено його славу як доброго і працювнитоного урядника. А жінка ще докладала свою пайку:

— Кайця вже пані радникова, а я — що?! Якесь нещасте хотіло, щоб ти женив ся зі мною!

— Богусь! хоч ти май дрібку милости для мене! Вже я знаю, який урядник Кайцин чоловік, і Бог свідок, що я нічим не провинив ся!

— Бо ти Русин! — люто відповіла Боґуміла.

— Який я Русин, який?! — розпучливо скричав Хмиз, розвівши перед жінкою руками. — Ти сама найліпше знаєш, який я Русин!

— Що я знаю, те знаю, — а вони тебе за такого мають!

— На се я нічого не пораджу! Хиба піди і скажи їм, що я не Русин! Скажи їм, що сама хочеш! — мовив пригноблений Хмиз не тямлячи себе самого.

Чи то під впливом чоловічих слів, чи Боґуміла сама знала практичне значінє приказки: Через святих до Бога, а через людей до людей, бо справді пішла по коліґаціях і довела до того, що її чоловік за короткий час вістав радником.

Хмиз радий не гаючись пішов до президії подякувати за аванс.

— Дивне ваше назвиско! — мовив шеф, приймаючи Хмиза на послуханє. — Хмідз... Хмідз?! — ви певно в Литви і — шляхтич,

але живемо в ері демократизму, то з тим ніхто не числить ся. Видатна праця пана радника мені подобає ся! — мовив шеф на прощанє.

Розрадуваний Хмиз вискочив із президії в нестямі і спішив до дому, трохи не летів. По дорозі думав про Боґумілу.

— Золота жінка... Нічого й казати — воно добре, як жінка тримає чоловіка в руках — інакше чоловік міг би пераз забути ся...

Від тоді він іще дужше тупцював коло жінки, придумував для неї чемности, обявляв перед нею свою униженність, а їй не міг придати ціни.

Секретарі руських товариств вчитавши в газетах номінацію Хмиза на радника, пригадали собі його, як старого грішника в плаченю членських вкладок. Вони як стій вислали до нього патріотичні письма, заразом пригадуючи про його залеглости, та погрожуючи виписанєм із членів товариства. На прикінці все таки побажали Хмизови доброго здоровля на його високім становищі і поручили руську справу його широко звісному патріотизмови.

Хмиз остобісієв діставши такі письма.

— Чого ті Русини хочуть від мене?! Я вже досить натерпів ся за ту якусь їх справу! То чисто руська нахабність насилати комусь такі письма! Який я вам Русин?! Моя прабабка була Полька, а імя моє каже, що я з Литви! — лютував Хмиз. — Виписуйте мене з членів, бо я не Русин, я сам того хочу і з Богом Парасю! — вимовив Хмиз останні слова по руськи і мабуть не завважуючи, що тою Парасею вістав таки він сам.

V.

Із радника Хмиз скоро дістав ся на становище шефа бюро. На тім новім становищі мав виконати частину завдання, яке повинно було краєви привернути добру славу. Опозиційні краєві послали до парламенту виволікли там перед публичний суд добру пайку краєвих брудів. Краєві патріоти всяко усовіщували опозицію: що слабі сторони всюди мусять бути, що недобра та птиця, яка своє власне гніздо каляє, але опозиціоністи заєдно і трохи не кождий уступ своїх бесід кінчили: Пане міністре, вже раз вичистіть сю Автієву стайню!

Може все було би скінчило ся філософічною мовчанкою, як би не примховата Швабня, що сіла на виволічені брудя, як

на політичного коника і давай гарцювати на ній таки не по лицарськи. В парламенті і в пресі гомонів осоружний гук: Польніше віртшафт! шляхціцен-віртшафт!

Для верховодного в краю сторонництва настав справдішній судний день. Неминуче треба було зарадити лиху. І захитали ся президіяльні крісла різних шефів, аж їх властителі позсували ся з них. На порожні місця повискакували інші особи, що мали не легке завданє латати пошарпану краєву славу. Тоді саме Хмиз вискочив на шефа бюро.

Хто знав його тільки з домашнього життя, той певно тільки плечима здвигав, але публична опінія, то-б то часть краєвої преси надійно супроводжала його на нове становище. „Пан Діонізіюш Хмідз, з походзєня Литвин, щирій Поляк, без минувшини, — але то для нього як раз добре, бо на чистій карті життя можна багато записати“ — повтаряли газети одна за другою.

Vox populi — vox Dei! Пан Хмідз був зовсім инший у бюрі, як дома, наче всю свою енергію неспотребовану дома ніс до бюро, але справді він був під впливом фізичного правила: Як клин поперти клином, то він дужше тисне на боки. Хмідза пригнітала дома Богуміла, а він притискав урядників у бюрі. І як раз такий шеф був потрібний.

Останніми часами до урядів стали напихати ся різні „земняни“, що не хотіли топтати своїми ногами невдячну землю. Вони приходили до уряду наче на забавку. Пан Хмідз мав під своєю рукою також таких панків. Отже він від разу наложив їм гамулець і стягнув їх коротко:

— Панове, жиємо в ері демократизму і повсюдної праці. Ми мусимо забути свої шляхотні традиції і інтензивною працею сповнити наше завданє супроти краю, супроти суспільности, — мовив новий шеф до підвладних урядників, заповідаючи нову еру.

За влади Хмідза по бюрі повіяв іще один небувалий вітер. Один із молоденьких урядників, Русин, приносив до бюро газету „Діло“.

Пан Хмідз із далека пізнав товсті букви газети і зробив властителеви строгий докір:

— Ви бавите ся в політику! Урядник повинен бути урядником і тільки урядником і ніякої політики я не стерплю!

Урядники нахилили ся при столах, працювали загарливо і тремтіли перед контролею шефа, бо той у пальцях мав знанє,

кілько за який час повинен зробити урядник. Стоси записаного паперу наростали, а праця заєдно поглиблювала ся. Ц. к. Камера колись завинила ц. к. Касї 2 сотики. Про се списано десять лібер паперу, але справу таки виведено на чисту воду. Тай чимало ріжних залеглостій повинаходжено. Пан Хмідз найбільше уваги звернув у сей бік: вичистити стайню! — Правительство мусить своє дістати! — мовив він, видаючи відповідні зарядженя. Поселах і по містах розбігли ся ексекutori.

Мужики тільки плечима здвигали, як ті комісарі тягли з їх загород що попало під руки. Газди звичайно держали в руках жмути квітів на заплачені податки і божили ся, що пани в урядї казали, що всьо заплачене, а газдинї плакали і лихословили комісарям. Деякі жінки хитро заманювали ексекуторів до комор і там замикали їх, инші, дужші обороняли ся кочергами від тих гостей. А вже-ж увесь той хитрий та войовничий нарід опісля опинив ся в криміналах.

Розуміть ся, руські газети і руські послы виволікли сю справу на ширший сьвіт. Пана Хмідза мабуть гризла совість, чи щось таке, бо він часто приповідав: — Руський хлоп нероба і з натури лїнвий, треба його примусити до праці; а коли він не годен заплатити те, що правительство мусить дістати, то для нього нема житя, він вигине, а його місце вступить хто инший, що буде тільки корисним для культури... Числа статистичні дають такий самий вислід — твердив пан Хмідз, покликаючи ся на краввих статистиків.

По при бюровій праці пан Хмідз займав ся також, як він мовив, справами обивательськими. Він розсилав до підвладних урядників письменні поклики до ріжних грошевих складок, особливо на будову твердинь католицизму на східніх „кресах“. Справдї ті поклики виходили від його жінки, але без його впливу вони певнісїнько були би вістали ся тільки покликами.

Ексекutori упоравшись із мужиками, пішли по панських дворах. На те весь мир божий витріщив очи. Доси такого ще не бувало; нікому на думку не приходило, щоб пани-дідичі мали податкові залеглости і щоб до них було можна посилати осоружних ексекуторів. Аж за влади пана Хмідза стало ся таке. Приватна опінія мовила, що се зробили урядники Мазури. Коли хлоп має ексекуцію за кілька сотиків, може мати ексекуцію пан-дідич, якого залеглости більші, як дідичні добра — говорили буцім то урял-

ники спроваджені в західної Галичини. Дуже можливо, бо в Ма-
зура инша душа.

І було зробило ся тихо, так тихо, що ніхто навіть не спо-
дівав ся, аби пан Хмідз провалив ся із становища шефа. Пу-
блична опінія твердила, що він пішов у заслужений стан спо-
чинку. Дехто прощав його як закатуреного гайдамаку; дехто мо-
вив, що Хмиз дістав по пальцях. А вже-ж Хмизови як людині
вже давно пішло було в полудня.

О. Плющ.

Палкий мисленик і учитель.

Присвячується ся коханій матері.

З отвертим чолом високим, із тіною задуми на нім, із поглядом кинутим геть у долину, в ту чудову, зелену далечинь безкраїх степів, що морем під вітром хвилюючись несуть ся далеко-далеко аж до край неба й непомітно ховають ся там десь за ним, — стояв на високій скелі він, той палкий мисленик, той гетьман необмежених, але величніх своєю чарівливою силою фантазій, стояв та дивив ся в безкрає-широку долину й милував ся собою й окружаючою природою, любував із неї і з себе, почувачи себе безко-нечно висшим над усе те, що тільки існує в тому світі, який чевріє посеред дрібних турбот отам у низу, на долині, де ходить те дурне стадо овець, яке пасуть дурні пастухи...

Раптом він запримітив орла, що сидів недалеко від його на скелі. Здоровий хижак, із гачковатим дзюбом, із круглими очима й цупкими, гострими пазурами зразу зачарував його. Який красовитий сей царь скель, сей син волі, сей величній вітатель серед вершин, що ховають ся в хмарах!... Яке сміливе серце вложила природа йому в могутні груди, що він так одважно й гордовито споглядає на все довкола спокійним, побідливим оком орлиним і не боїть ся навіть його, людини!... Вільний, безкрає-вільний та вічно вільний, як сама воля та, він собі по над скелями височезними свобідний цілком од усяких можливих буржуазних думок та міркувань, що здержують людину й керують нею!... Ідеально вільний і тим розкішний своєю царською красою! Пишний царь скель!...

Особливе пориване обхопило мисленника, коли він, милуючись, стежив натхненими очима за тим, як вітатель скель плавко, ледви підплигнувши, почепив ся на дужих крилах у повітрі, загойдав ся граційно на нім, далі поважно справив декільки помахів раз за разом, а потім, уже зовсім розправивши могутні крила й ледви помітно двигтячи ними, розпочав перше широке коло в повітрі, розсікаючи його могутніми грудьми.

З захватом стежив мисленник далі за тим, як орел почав зменшувати свої кола, гармонійно колишучись на пружному повітрі, й раптом як стріла, потрапивши в центр найменшого кола, в останнє виведеного ним, зразу вемов би впав на ягня, що пасло ся в долині коло своєї матки, схопив його, що жалібно мекало, в свої цупкі пазурі, і граційно відчालивши від землі незабаром вернув ся на те місце скелі, де сидів ранійше виглядаючи здобич собі; сів він і почав роздирати на шматки ягня міцними пазурами й жадібно глитаючи сьвіже мясо, весь закрівавив ся, зчервонивши своє пірє. В такім вигляді він видав ся ще грізнійшим у своїй красі палкому мисленнику.

Орел заніс мисленника в пориваня, безконечно приємно вразив грацією сили, з якою вона справляє руйнуване та смерть, і занесений у пориваня палкий мисленник заспівав раптом гимн силі, гимн хижацтву, могутньому, нагальному та самовпевненому і усім тим красовитому в його очах:

„Величаю силу, могутню силу, ту силу, що кволе, слабе і нікчемне, безсиле, страждаюче, плачуче міцно й без жалю глита, бо лише сильному, дужому має належати земля вся!... Блажені сильні, бо вони наслідять землю!...

„Величаю силу, бо сила красива, витворна та благородна, граційно-величня в проявах своїх!... Бодай роздушила ти, сило, безсилее все, те ображене міцними сьвіта сього, бо всі ті ображені, слабі — бридкі, викликають до себе відразу і сьміх своєю слівливістю!... Блажені сильні, бо вони наслідять землю!

„Величаю силу і гордість, що так украшає її, як вродливицю-дівчину гарний вінок із квіток, бо покора лиш личить рабу, що боїть ся раз-у-раз свого пана могутнього!... Блажені горді, бо вони наслідять та закрасяють землю!

„Геть-те ви всі „страждаючі та обременені!“... Геть-те слівливі, що плачуть і геть, що кладуть свою душу за други слабії свої!... Геть-те всі, що не вміють ні жить, ні розтрачувать силу

свою красовито!... Я кличу лиш тих до життя, які можуть взивати ся грубими лиш! егоїстами, бо всі ті жалісливі — дурні, бо не мають вони розуміння життя, змісту його не вміють збагнути!... Блажені лиш сильні та горді та вміючі красно, граційно споживати життя!

„Нехай панує серед вас, людей, краса в орлинім праві!... Вчітесь, люди, жити в орлів і станете надлюдинами!...

„Покиньте дрібні ідеї, як от слабих визволене з ярма їх слабости!... Лишіть і станьте, як орли!...

„А я?... Я ладен копнути ногою все слабе, нікчемне, убоге, що попросить у мене шага... Еге!... копнути ногою, плюнути в вічі слівливі!“...

Так палко сам із собою розмовляв палкий мисленник.

Раптом перед натхненими очима палкого мисленника став чоловік убого одягнений у сніжно-білий хитон, із терновим вінком на голові. Він стояв нерухомо супроти його на скелі, низько опустивши голову й лице в глибокою, повною стради, любови й покори думою в безодніх очах та докірчиво, разом же й тихо-лагідно дивив ся на мисленника. Йому по високому, білому, умережаному терновими колючками чолі, надертому ними, текли буйні краплини ясно-червоної крови, кривавлячи високе чоло, засихаючи на ньому й навіть спадаючи на білий хитон... А він усе мовчав, усе дивив ся широким, безкраїм поглядом на палкого мисленника...

— Де-б се міг узяти ся тут сей раб пошарпаний? Відкіля він, сей єврейський раб, і кого се він мені нагадує? — гадав здивовано дивлячись на його, мисленник і нарешті спитав:

— Хто ти?... Чого ти тут?...

— Чом же ти мене, єврейського вбогого раба, що може попрохати в тебе шага, чому не копнеш ногою, як казав?...

Мисленник суворо й разом здивовано поглянув на чоловіка в хитоні: його слова й дратували й дивували його.

— Хто ти?... — скрикнув мисленник нетерпляче.

— Невже ти мене не впізнав?... — тихо-лагідно обізвав ся чоловік у хитоні.

Мисленник пильно подивив ся на його, протер очі, ще раз поглянув на його і раптом зблід:

— Ти — привид!... Адже се галюцінація?...

Чоловік у хитоні мовчав, лише спокійно дивив ся на його.

— Ти кажеш, — раптом почав він — що я галюцінація; значить — ти хворий?...

— Ні, я не хворий... Ні, ні!

— Хто ти?... — спитав його чоловік у хитоні.

— Я?... Я — мисленник, я чоловік, що зрозумів зміст та красу справжнього життя, тим я надлюдина!... — гордовито відповів той. — Але хто ти?... — замислено вагаючись голосно гадав мисленник. — Невже ти — Христос?... Ха, ха, ха! — раптом розкотисто зареготався мисленник зневажливо. — Тепер я впізнаю, се змарілеє, схудле, пошарпане лице доброхитів самокатуючого!... Ха, ха, ха!... Ти мені сьмішний! — не вгавав нервово і палко реготатись мисленник.

А чоловік у хитоні лагідно й тихо-замислено, співжаліючоніжним, усепрощаючим поглядом голубив розходившогося мисленника.

— Еге! Я — Христос, той син чоловічий, якого ти, надлюдина, як сам про себе кажеш, не зрозумів еси... Я той, кого ви чули й кого не послушали...

— Ти?... Ти — син чоловічий?... Ні, ти иншим разом мовиш правильніше, коли звиваєш себе сином божим... Еге, син того, кого вгадали ми, люди... Ти втілив у собі все вгадане, й фантастичний учитель вийшов із тебе...

— Так!... — тихо сказав чоловік у хитоні. — Але скажи мені, що ти дав людськості?... Як ти вжив талант, що дав тобі його Пан Твій?...

— Жадного Пана я не маю над собою, не визнаю нічєї над собою влади!...

— Все-ж таки відповідж мені на питанє!...

— Відійди, відійди від мене, марівниче вбогий!... Відійди геть, марево, в своєю блідою й безживною моралю, що скалічила сьвіт! Геть від мене!... Відійди, не муч моєї душі! Не муч моєї наболілої, недужої душі!... Я не тебе шукаю?... Чуєш, не тебе... О, я тебе навіть ненавиджу, бо я маю право, усьвячене моєю самосьвідомістю людини, в погордою дивити ся на тебе, бо ти бог, ха, ха, ха, ха!... Бог — ти, а я — людина, розумієш? Людина реальна, повна, справжня, здатна власними намаганнями стати надлюдиною, і тебе мені не треба, не треба!!! Чуєш?!... Ти мені завдаєш, ти мене робиш шаленим, стоячи переді мною!... Геть же, геть!... Пріч, марівниче, що до вигаду своїх історичних Жидів

додав свій власний вигад і сам, втілюючи в собі на час тисячолітню скалічену гадку рідного народу, став спогадом мені подібних, але маючих менше людських сил на те, щоб жити справді, вповні по людськи жити!... Я хочу жити, жити так, аби уссати, вбрати в себе все жите цілком, не обмежуючи широкости його ні лещатами вікового розуму, що його придбав сьвіт за весь час свого існування, ні вінками сили волі, а лиш керуючись важким та широким інстинктом людським, вільним інстинктом надлюдини, що підносить її, царя природи, над усе инше... Так! Все жите, все його вповні, цілком до краю-дна хочу вбрати, уссати в себе, хочу широко й вільно витратити свою житеву міць, не боячи ся жадних сантіментальних, безживних моралів, яких творцем був еси й ти, нині лиш згадка людська!...

— Чи-ж я тобі перешкаджаю всисати в себе ціле своє жите?... Хиба не я казав, що людина не має права морального сама кидати своє жите, поки воно її не кине по розпорядженю Висшої Влади?... Еге, ти і багато вас не схотіли розуміти мене... Дві тисячі літ незабаром упаде в вічність, зникне й сховаєть ся в ній, але й досі мало хто вповні мене зрозумів... Невже за свою простість, неville за ясність та придатність до життя моє слово повинно бути незрозумілим, незрозумілим?... Просто його розуміть мають за неможливу річ!... Але ні, ти та инші — а їх безліч — невинні в тім, що не хочете, не можете зрозуміти його, в тому навіть, що з погордою дивитесь на його... На моєму бо слові ті лицеміри, що їм подібні не згоджувались зі мною в той час, коли я жив та вчив, вони збудували цілу безодню підлоти, панування, яке я відкидав, пишноти, яку я заперечав, старшинувания та нерівности, що їх я, ганячи, відпирив, проповідуючи цілком протилежне; усе се вони вкрили лицемірством, назвавши се моїм ученням, і виклали його таким перед сліпими людьми, що ще не здатні були мене шукати й відшукать, і вони привикли мене знати таким, яким я був викладений їм лицемірами, що пересварившись між собою, втворивши жорстокощі інквізиційні, за котрі-б я вигнав їх із храму, як би вони були мені трапили ся під той час... І все се робило ся в моє ім'я!... А люди не розуміли, що се — не мої слуги, що їх слова — не мої, що вони — зрадники, кати мого слова, не розуміли сього й не чули тих, які насмілювались стати за моє слово, не слухали їх, а як і чули потім, то знов не розуміли, та й ті, що

їм нагадували про дійсного мене, а люди, люди нещасні все-ж мерли мовчки в страшних стражданнях посеред густої темряви непроглядної...

О, люди-б повинні мене проклинати, мене, винуватця всіх тих пострахів та зв'ярячих заходів, а ви лиш одступились од мене, не схотівши зрозуміти мене!...

Еге, ви зневірилися, скалічені лицемірством, що циркулювало під моїм імям, наложуючи полулу на очі всіх, і кращі поміж вами, замість того, щоб зрозуміть мене, порвались у всі сторони, на всі боки, все намагаючись витворити собі новий рай, збудувати добробут свій повуз мене, так кажучи; і вони зробили для вас безмірно багато хорошего, що не протилежне моїм словам, але вони помилялись і сі помилки, дякуючи вам, вашим недомислам, вашим віковичним привичкам, утворили ціле нове пекло поміж вами, в яким всесвіт тепера знемагає в конвульсіях, зневірившися у всім і в своїх власних силах!..

От, ти мислиш, що вбрати в себе жите своє ціле вповні, се значить розливати кров тих, що стоять тобі на житьовому шляху?... А я кажу: ні, бо се або скалічене, або дике розуміне життя й борні... Се наслідок хворости душі, що вистраждалась у шуканнях правди, або недорозвинутого розуму... Чи не краща-ж в правдиво людського пункту глядіня боротьба, коли не пролявши ні краплини крові братньої, ти несеш щастє собі й своєму ворогові?...

Ти знов мислиш, що будувати своє жите — се значить руйнувати матерію в формах, яка перешкаджа твоїй будівлі?... А я кажу тобі: орел, яким ти милував ся в поривані, лиш тим і нижче тебе, що йому, будуючи своє жите, добробут свій, неминуче треба руйнувати матерію, що має певну форму й що одушевлена житєм, нищити собі подібних, тобі-ж сього не треба або бодай не в такім обсязі та й не відносно собі подібних...

Боротись — не значить руйнувать, а значить будувать, от здорове розуміне боротьби... Але ти казати-меш, що не може быть будівлі без руйнуваня; тоді я виправдую тебе; але коли тобі більш до вподоби процес руйнуваня, ніж космос, як наслідок твого будуваня, то ти — нещасний хворий, син свого скаліченого, недужого часу!...

Але ти страждаючий, бо ти страдно шукав правди й занедавав, „обремененним“ став еси, то прилинь до мене страждаючий та обремененний і я успокою тебе!...

— Геть!... Тікай від мене, геть же геть!!! — несамовито скрикнув мисленник і кинувся на того чоловіка в хитоні із стисненими кулаками, але його загонистість згубила його: він не втримався рівноваги, посковзнувшись, та й упавши з високости розбився...

А чоловік у хитоні як хмаринка розпливався в повітрі, але можна було ще примітити, що голова його нижче впала на груди, терни глибше впились у чоло, по ній потекла кров сильніше та буйніше, потекла по лицю і, змішуючись із буйними сльозами, що виплинули з його очей, капала на білий хитон, спадала й у низ та падала краплинами на труп розбитого й ненорушно лежачого в долині палкого мисленника, що шукав правди в орлинім праві...

1904 року 2 лютого.

Андрій Чайківський.

З ЛАСКИ РОДИНИ.

ПОВІСТЬ.

Друга часть.

I.

Остап Копач зараз по смерті старих Поницьких був перенесений до Вишнівчика на Поділю на місце помершого його що адюнкта судового. До трьох днів повинен був стати на місці, бо його там дуже пильно було потреба.

Копач хотів виїхати чим скорше, аби бодай на кілька годин поступити до Перемишля, та се йому не вдало ся. Товариші не хотіли пустити його не попрощавши ся як слід. Копач випрошував ся, та се нічого не помогло, бо й кількох радників суду і сам президент обіцяли ся бути на тім прощаню. Ся обставина відняла Копачеви охоту виїхати з Самбора потай товаришів. Се обидило би президента, котрий за весь час його служби в самбірським суді був для нього дуже щирий. А тепер була се для нього велика честь, що старші радники поважали його.

Прощальна вечеря замовлена була у Кромера. Зійшли ся всі, і настрої загальний був сердечний і поважний. При вечері забрав перший слово президент і так щиро прощав свого „молодого колегу і друга“, що аж прослезив ся. Він підніс його непохитний характер, його енергію в прямованю до витиченої цілі, його статочність і знанє закона, та ставив за примір усім молодим судовикам.

По вечері Копач мав лише стілько часу, щоб передати ся та поїхати в ночи о 1 годині на дворець. На дворі було темно

і Копач не міг поглянути в вікно на ті місця, де пережив свою перепрацьовану, а так гарну молодість.

Він сів у куті переділу і задумав ся. Не був задоволений із свого перенесеня. Йому було тут так добре, так зжив ся і з місцевістю і з людьми, що жаль йому стало все те покидати. Правда, він дістав више адютум і додаток за те, що заступати-ме старшого урядника, і комісії, за виїзди, та за все те був би подякував. Бо виїжджаючи звідси від віддаляв ся від свого ідеалу, від своєї дорогої дівчини. Коли-ж зможе в такої далекої сторони приїхати відвідати її? Хиба на весіле. І та гадка про весіле заспокоїла його... Та ще нагадав собі слова любого президента, який вручаючи йому звільненя зі служби при самбірським суді, коли побачив, що Копачеві не хоче ся їхати, сказав так:

— Ми слуги справедливости. Вона всюди однакова; де нас поставлять служити їй, там для нас місце без жадних застережень. Особливо вам, мій молодий друже, можу се сказати, бо ви ідеальний слуга тої справедливости і зрозуміте мене.

Копач не був ніколи зарозумілим. Він бачив добре свої недостачі і судив себе остро. Та слова президента пробудили в ньому амбіцію. Довіре президента підбадьорило його енергію, він уважав себе найвірнійшим слугою юстиції і пішов би їй служити на кінець сьвіта.

Копач їхав на нове становище з таким почуванем і ревігнацією, як жовнір їде на вказане йому місце.

Хотів лише, аби про се довідала ся його Марійка. Вона одна. Аби пізнала, що віддаючи йому своє серце не попала на лихого чоловіка. Він ніколи не засоромить її своїм поведенем і всюди покаже ся гідним такої ідеальної дівчини. Та ледви, чи вона тепер про се знати-ме, коли зробив таку дурницю, що зобов'язав ся ніколи до неї не писати. Дізнає ся хиба при вінчаню, та знов не знав, чи ще далеко чи близько до того. Буває таке, що й авскультанти уже женять ся, та ті, кого він знав, були або самі людьми засібними, або женили ся з добрим посагом. У нього не те. Обоє вони бідні. Правда, те, що він буде мати, вистарчить на житє трьох людей (він мав на гадці свою маму). Він привик до убожества, та вимагати також від любої людини, щоб жила вбога за для нього, се було-б самолюбством. Копач знав, що коли-б зробив тепер уже пропозицію Марійці, вона пристала би, але його се не виправдувало би. Йому було-б дуже болючо і соромно перед

самим собою, коли-б не був у силі запевнити Марійці жите без журби за конечні потреби. А таке справді могло-б прийти. Коли-б так прийшла недуга, більші видатки, тоді справді не дав би ради. Правда, що інші ратують ся позичками, але Копач бачив у світі, що такі люди вельми нещасливі, що попавши раз у сіти лихварів не годні з них видобути ся і замотують ся в них що раз дальше і дальше. Ті люди мусять покласти хрестик на свою незалежність. А без незалежности судія тратить цілком свою вартість, може легко похитнути ся, бо нужда матеріяльна, то найбільша покуса до влого... І Копач стрепенув ся на саму гадку, коли-б він у таке попав ся. Він не пережив би сего... А коли-б він помер передчасно і полишив її вдовою та ще з дітьми, вона не дістала би забезпечення! Копач роздумав зріло і холодно, і хоч як палко любив Марійку, то його розум ніколи не виходив із рівноваги, не дав опанувати себе чутю, любовній горячці.

— Мусимо ждати на адюнкта, — законклюдував Копач. — До сего вже не так то далеко, не постаріємо ся так дуже...

Але діло треба основно обговорити і з Марійкою і з її опікуном. Зробить се не удовзі. Коли лише заінсталює ся на новій посаді, візьме відпустку і приїде по маму, тоді вступить до Перемишля до Поницьких, і все буде гаразд. Спішити ся не було чого. Марійка тепер учить ся, вона його любить, отже певно зажде, заміж не виїде.

Та судило ся цілком інакше. Копач приїхав до Вишнівчика. Начальник суду зробив на Копача лихе вражінє. Був се чоловік старший, низького росту, плечистий, з вистаючим животом, на тонких мов патики ногах. Голова у нього велика, лиса, лице трохи не чотирикутне, ніс червоний від напиктів, лице вкрите сльїми жилками нагадувало орографічну мапу, а очи аж на верха повлазили, так цікаво дивити ся на світ. Під широким, присадкуватим носом сторчали стріхаті вуса. Стоячи вигинав ся в зад, через що його животик іще більше випинав ся в перед і закруглював ся.

Зараз на вступі став сердити ся на Копача за опізнєнє. Копач виказав безпідставність сих замітів і „випросив“ собі на будуче таке трактованє, бо хоч він молодий авскультант, то має таке саме значінє, як і адюнкт, бо має його заступати. Між начальником і Копачем повіяло від разу холодом. Копачеви здавало ся, що має діло з людиною старою, здитнілою, а заразом заскорузлою в своїх одностеронних поглядах. Його начальник був ти-

пом старого судовика, отуманілого „на повіті“ в глухих куті, що крім своїх актів не прочитали нічого, і крім старих пофалатаних кодексів, із яких учили ся ще до іспитів, не мали в руках ніякої иншої книжки, а крім урядової газети не читали від многих літ жадної иншої... Такі юридичні мумії сиділи довгі літа на однім місці в яким гнізді, відтятим від цілого цивілізованого сьвіта, не виїздили нікуди по за межі свого повіту, і не говорили по за службою з ніким, хиба з жінкою, з почмайстром та аптикарем, коли в тім місці була аптика, та з місцевим парохом. Їх улюбленим занятєм було польованє, коли хто до того був охочий, та карти і забава при добрім вині.

Вони вважали себе найвисшою особою в повіті, жили собі справді по панськи, і дуже дбали про свій живіт і кишені. Вони не стерпіли жадної противної гадки, жадного протесту, а бояли ся всякого поступу, новости, котра зневолювала-б їх вийти з їх званилої шкаралунки. Тремтіли на спомин усякої організації судівництва. Вони знали з досьвіду, що при організації такі архаїзми йшли на склад, полишаючи своє місце для молодиків. Кожда нова думка, нова ідея називала ся у них заколоченєм суспільного порядку. Те, з чим ажили ся, було для них сьвятим, бо вигідним і дуже вигідним. Такий повітовий володар діставав найліпше м'ясо в жидівській ятці, цукор, каву і т. п. діставала його добродійка від невідомих добродіїв, хлоп достарчував гроший за комісії „провізоріальні“, найблизший двір достарчував коний на ті комісії, за котрі платив хлоп „мильове“; вино спроваджувано бочками з Угор, горівку „знамениту“ запікала добродійка, опал був, мешканє в „камеральнім“ будинку за що будь, у вечір „пулька“, а при тім усїм роботи мало... Чого-ж більше можна собі бажати? Хиба апелюційні радники стояли ліпше? До такої категорії людей належав і Журавський, новий настоятель Кошача. З попереднім підвладним адюнктом він жив дуже добре. Один другому не заглядав на пальці і жили собі як у раю. Та сей адюнкт із якоїсь там причини отроїв ся... Показали ся недобори в депозитах, то що. Зїхала комісія, пан начальник дістав виговір за недогляд, а впрочім виправдав ся і його запевнили, що його не рушать. Всі хиби в урядованю змів звернути на свого помершого приятеля, якому те обжалуване нічого не могло зашкодити, і на далі все було добре.

Але ся подія мусіла вплинути але на гумор пана начальника. Треба було кілька днів трохи більше робити. Вправді до відділу

адюнкта він не втручався, але хлопці приходили на визначені покійником терміни, вистоювали з хлопською терпливістю під судом, гуторили по своєму так довго, поки пан начальник виведений з терпливості не вислав президіяльного возьного, щоб „голоту“ розігнав на всі чотири вітри...

П. Журавський мав за собою ще ту прикмету, що був кілька літ мандатором. Не довго се було, але він практикував довгі часи як актуар і юстіціяр при різних мандаторах і знав своє діло. При знесеню тої язви галицької перейшов до суду як юрист і згодом став начальником суду в Вишнівчику. Сю організацію він переходив із острахом, коли бачив, що багато з його товаришів пустив уряд цісарський на зелену пашу.

Вкрутившись до суду він трясся як вовк, якому вдасться продерти ся поміж мисливців підчас польованя з нагінкою, і не бажав собі діждати ся другої організації. Привикши до давньої мандаторської практики він вибрав собі відділ карний і всі спори провізоріяльні, бо се давало комісії, а все инше полишив молодшому адюнктові. Той відділ обняв тепер Копач.

Та зараз першої днини пізнав, що попав у Авгієву стайню, що тут треба кількालітної невсипущої праці, аби діло довести до ладу. Він хапав себе за голову пізнавши всі ті юридичні штучки, на які позволяв собі його покійний попередник. Аж тепер перецьвідчив ся наглядно, кілька лиха може накоїти людям несовісний судія. Доси він мав переконанє, що судія може зробити багато доброго; тепер приглянув ся також відворотній стороні тої медалі. І вона видала ся йому страшно огидною, чортівською безправністю поповнюваною безкарно на безобороннім народі, на його браті, темнім хлопі. І се все діяло ся в цивілізованім сьвітї в супереч усім писаним законам, в супереч понятям правди, бо судія не бачив над собою ніякої контролі, нікого, хто-б на тім розумів ся і за правдою постояв. Копача взяла гидь на самий спомин, що на тім місці сидів судія, який присягав держати ся правди і законів... Та Копач хоч знав, що його жде, не заложив рук бездільно, лише з вродженою собі енергією прямував консеквентно до того, аби завести лад. Що діяло ся в відділі карнім, на се не мав часу дивити ся, маючи свої роботи досить.

Копачеві прояснювалось і таке, що суперечило з тим, про що балакали старші судовики при трибуналі. От пр. так звані процеси дрібні... Сї процеси ведуть ся о такі дрібні квоти, що до-

сить на се одного судії, котрому закон дає патент на непомильність і сторони відбирає право дальших способів оборони... Та коли Копач для з'орієнтованя переглянув одну-другу дрібну справу переведену своїм попередником, який задовольав своє почуте правди присягою одної сторони, коли побачив цілу плеяду ріжних подань езекуційних на нещасливого довжника, якого судьба не допустила до присяги, з усіми коштами і на кінці з торбою жебрацькою, то в ньому увесь сей набутий теоретично погляд перевернув ся до гори коренем... Копач мусів прийти до переконаня, що довжна квота набирає своєї ваги в відворотнім відношеню до неможности її властителя. Для бідного квота пять ринських може бути те саме, що для богача міліон. І Копач рішив ся трактувати сі дрібні справи справді в такую самую увагою, як коли-б тут розходило ся о міліони.

Прийшовши перший раз на такі розправи він покмітив, що деякі Жиди водили ся одалік від суду попід руки з хлопами, толкували їм щось, відводили за фіртку подвіря і потім самі вертали...

Копач затамив собі два-три лица тих інтересентів і хотів пероконати ся, чи се справді та чертівська практика, про котру раз чув від одного судовика, а яку вважав за неможливу байку. Він став викликувати о означеній годині справи. Багато селян, яких позивали Жиди, не явило ся. Позовники домагали ся холодно-кровно контумації для свого противника. Між тими позовниками пізнав він ті лица, що собі затамив. Копач відповів, що на контумацію ще час, що люди надійдуть, а тимчасом судити-ме тих, що явили ся. Жиди стали зразу муркотіти, а далі напастувати його так, як лише роззухвалений провінціяльний Жид-паявка напастувати може. Копач просив о супокій раз і другий, а потім загрозив арештом, коли би хто не поводив ся прилично.

Та один грубий Жид із червоним, опаслим лицем, у новім халаті підбитім лисами, не брав тої погрози на правду, протиснув ся крізь народ і станув перед судейським столом із палицею в руці і виждавши відповідну хвилю, заговорив лютим голосом:

— Як я жадаю контумації по викликаню справи, то має мені бути контумація, бо таке цїсарське право...

— Не вчіть мене, паноньку, права, і будьте трохи супокійні...

— Що я маю бути супокійний? Я плачу податок (Жид ударив себе п'ястком у широкі груди). Я до пана презеса піду (тут звали начальника суду презесом), що мене мають молодики вчити і моє право мені відбирати...

Копач запитав чемно, яка його справа, і став шукати між копицею позвів... Жид тріумфував, інші дуже раділи, що їх дук так провчив молодика, і повстав на залі гамір. Копач став диктувати протокол писареві, та замість сподіваної заочности подиктував слова інтересента з тим додатком, що за неприличне і повагу суду обиджаюче поведене засуджує його в дорозі дисциплінарній на два дні арешту, а що на такий засуд нема рекурсу, то кара має бути зараз виконана. Жид побагровів зі злости і з зачудування. Він, перша фігура в повіті, король пропінанції, що сїдав у домі Журавського на каналі і пив вино, має йти до арешту як простий гої? Інших Жидків нанав жах, немов між них упала бомба. Та засуджений не міг повірити, щоб тому була правда. Він став кричати, відгрозувати ся, заповідав рекурс, хотїв бігти до пана презеса. Все те не вивело Копача з рівноваги. Він прикликав возного і казав відвести Жида до арешту. Возний став як вкопаний. Він не раз по приказу пана презеса надягав тому Жидови в передпокою кальози на чоботи і надївав футро... Се хіба жарт. Та Копач так подивив ся на нього, що йому аж шпик у хребті заморозило... Копач показав рукою на Жида і сказав різко:

— Безпроволочно до арешту на два дні.

Жиди охнули з обуреня. Грубас видирав ся возному і кричав. Писар підбіг помагати, та юрба Жидів заступила йому дорогу. Показували, що хочять свого провідника не дати...

Копач кликнув на одного мужика, що стояв при дверех:

— Господару! Як вас?

— Іван Пригода, прошу ласки пана сендзі...

— Побіжіть Іване на постерунок жандармерії, скажіть від мене, що тут бунт, аби зараз прибігли... Сим панам хочеть ся познайомити ся з прокуратором.

Жиди затихли. Така погроза коли-б була виконана, була небезпечна. Вони стали перешіптувати ся, юрба розступила ся і возний повів жидівського потентата під ключ...

Галас, який підняли Жиди, звернув на себе увагу начальника, що ще лежав у ліжку. Він підбіг до вікна і побачив, як

возний в супроводі юрби халатівців вів під руку пана Авраама Пінелеса до арешту, що стояв на противній стороні подвіря. Неміг зрозуміти, що се, та зараз післав служницю розвідати. Вона не встигла вийти за поріг, коли два налякані Жидки влетіли прожогом до спальні пана презеса і стали йому серед живої гестікуляції на перегони один другому оповідати про нечувану зухвалість авскульптанта...

А поки що Копач став судити. Взяв справу двох селян і так до них заговорив, що мужики погодили ся в мить, подали собі руки і пішли на могорич. Інші справи пішли також легко. Копач орієнтував ся дуже скоро. Засуди його були такі, що задовольняли обі сторони. Народ слухав і своїм вухам не вірив. Такого розумного, щирого слова вони ще не чули в суді. Такий ще молодий, а так розумно говорить, не лає, не сердить ся, не ганьбить, а вислухає делікатно, а потім як скаже своє, то варто послухати.

У Копача аж душа росла з радощів, що його люди так розуміють. Він не надіяв ся, що перша проба піде так гарно. Праця його буде багато легша, як з разу думало ся.

Потім узяв справу Жида з хлопом. Справа йшла о 50 зл. Копач відчитав скаргу і запропував угоду. Хлоп божив ся, що нічого йому не винен, що дав гроші, збіже, раз ялівку, покладки, і брав ся зраховувати. Жид предложив від себе угоду на 25 зл. Копач мотав собі все на вус. Перекидав за той час інші позви і завважав, що майже всі позви жидівські йшли о 50 зл. Всьміхаючи ся відложив позви на бік і каже:

— Бачу, що згоди не буде. Будемо судити...

— Я зараз присягну, — каже позовник.

— Пане сендзьо, — каже мужик складаючи руки як до молитви, — не дайте йому присягати!... То такий Юда, що за шістку присягне. Він уже не одного до торби довів через свою фальшиву присягу...

— Тихо, чоловіче! В суді нікого обиджати не позволю... Ви бачили недавно, що стало ся тут одному за те, що був нечестний...

— Та коли бо, прошу ласки пана сендзі, то дуже фудульний чоловік...

— Не бійте ся, тут нікому кривда не зробить ся, але обиджати нікого не позволю. Рахуйте ся з словами, бо ще одно погане слово, а укараю вас.

Мужик замовк, тратячи віру вже і в того чоловіка.

Копач розпитав Жида про причину скарги. Жид став шваркотати.

— Перепрашаю, прошу так говорити, аби і ваш противник розумів...

Тепер прийшла черга на мужика. Він вичислив усе, що дав позовникови на довг. Копач вчислив...

— Правда то? — питає позовника.

— Не всьо, він давав мені де-що за вигоду, але на 25 зл., що мені ще належать ся, я зараз присягну.

Копач тим не задоволів ся, став допитувати за вартість кожної даної йому річи і все записував.

— Приймаю вартість, яку мені подасте. Ви перебрали півтора раза більше. Ви газдо порухайте свої кошти.

— Як то кошти? На що кошти? Я присягну на 25 зл.

— Тихо!

Мужик чіхаючи ся в голову почислив свої втрати при помочи Копача на три ренські...

Копач устав і проголосив вирок в імени цїсаря; позовникови відмовив права, а мужикови присудив коштів три ренські...

Між позовниками повстав переполох. Де-хто з них махнув рукою і вийшов за двері...

Мужик, що виграв справу, хотїв Копача конечно поцїлувати в руку.

— В судї нікого в руку не цїлує ся і ні за що не дякує ся. Ви чули, що я голосив вирок в імени найяснїйшого пана. Йдїть в Богом!

Мужик уклонив ся і виходячи каже:

— Видиш, Мошку, маєш справу! Минули ся твої добрі часи... А як ти мене просив, аби я до суду не йшов, казав, що й сам не підеш. Видиш, Юдо, ти хотїв мене продати...

Копач зацікавив ся.

— Гей, газдо, ану вернїть ся! Як то було перед судом, як?

— Та як, прошу ласки пана сендзі. Він не раз таку штуку втяв. Запізве хлопа, та або ферлїдунок перейме, або таки присягає ся, що до суду не піде, що він лише обмилїв ся, так христїнина намовить, аби не йшов, а сам, вибачте, по за плоти, по за плоти кропивами, тай гиц до суду, і контрамасе.

А не раз то й звідси чоловіка виманить, як блуд християнську душу, а сам під двері, та як лише за пілзують, а він свій контрамас.

— Отже се правда, чого я догадував ся, — подумав Копач... а голосно каже :

— Нині не допущу жадної контумації. Хто не прийшов, буде мати другий термін.

Жиди стали виходити з залі передаючи собі півголосом: Ka Geschäft...

В тій хвилі прийшов до Копачевого стола возний і заявив, що пан презес зараз „кличе“ його до себе. Слово „кличе“ вимовив із натиском.

— Скажіть від мене пану начальникови, що прийду, як скінчу зачату справу, тепер переривати не можу...

Саме судив діло двох мужиків. Вони були на себе люті і горячо перечили ся. Копач вмiшав ся заводячи згоду.

— Та бо то, прошу ласки пана сендзі, то в панськiм стані інакше, а в хлопськiм цілком інакше...

— Ну, ну, лишіть то і не вчіть мене, як є в хлопськiм стані, бо я се знаю так добре як і ви, бо я так само хлопська дитина, як і ви...

На хлопів зробили ті слова сильне вражінє.

— Як то може бути? він такий пан, таї сендзь до того, і він хлопська дитина? Таї не соромить ся того признавати? Таки відай, що се правда, бо так говорить гарно по нашому, що любо послухати.

Від того часу не звали хлони Копача інакше лише „наш сендзь“ і мали до нього необмежене довіре. Він потрафив кількома словами погодити найзавзятійших ворогів і лагодити довголітні процеси...

З нечевя відчинили ся двері і до залі вiйшов пан презес. Він був сердитий, бо страшенно сопів, а його червоне лице аж посиніло. Розгручуючи людий, хто не міг в час уступити ся на бік, він приступив на своїх тоненьких ніжках до стола, виліз на підвишенє і своїм сторчачим животом тругив у локоть Копача :

— Пане авскульганте! Коли я вас кличу, маєте зараз не відкладаючи прийти! Се ваш обовязок супроти настоятеля.

— Пане начальнику, коли я веду як самостійний судія розправи, то ніхто не сьміє мені перебивати!

І Копач став розпитувати сторони дальше, диктувати до протоколу не зважаючи на презеса, що ще дужше сопів і моргав своїми ріденькими вусиками та завертав очима. Він постояв іще хвильку та не діждавши ся кінця вийшов. Мужики стали посьміхати ся в кулак, бо начальника таки сильно ненавиділи...

Копач скінчивши сю справу відложив решту на пополудне.

Пішов до начальника. Не чув жадного зворушення. Він був переконаний, що поступив собі цілком по закону.

Пан презес дав йому знак рукою, аби не приступав до його стола.

Копач усьміхнув ся під вусом, став серед кімнати і ждав що дальше буде.

— Пане авскультанте! Ви нині поповнили, мостердзю, надужите власти урядової, замикаючи до арешту льояльного обивателя...

— Га! Коли так, то робіть донесенє на мене до прокураторії за злочин в §. 101 закона карного...

Пан начальник, що в своїй практиці судейській не мав нагоди дійти до так високого §., не знав його змісту, але показував, що він розуміє.

— Но, но, мостердзю, ви молодий ще чоловік, не хочу вам шкодити, коли ще час зло направити....

— Не жалуйте мене ані троха. .

— Ви в огнем граєте, — і покивав по батьківськи йому пальцем. — Кажу, що ще час діло направити...

— А то?

— Кажіть Жида випустити...

— Се значить касацію судового вироку.

— Я вам се приказую, мостердзю.

— Не маєте до сего права, я се зробив як самостійний судія і конець...

— Ви, молодче, забуваєте, до кого говорите. Я ваш начальник не від параді...

— Я власть шаную; коли так, то кажіть його своєю начальничою властю випустити, тільки звертаю увагу, що донесу про се до висшої власти...

На се слово п. презес збентежив ся. Від остатної афери він почував нудоту під серцем на спомин висшої власти... Він трохи подобрів...

— Не знаєте, кого ви зачепили. То дук на цілу околицю, то мільонер майже. Всю доокочичну шляхту держить в одній кишені. То член ради повітової і права рука старости... Він вам сього сорому до смерти не забуде, буде метити ся, доносити...

— І овшім! Нехай доносить, коли що знайде на мене...

— Видко, що ви ще недосвідний чоловік. Гадаєте, що се дрібниця? Наставить на вас двох ложних сьвідків і досить, щоб вас засудити...

Цинієм, з яким говорив начальник, обурих Копача до живого...

— В такім разі ціле судівництво чорта варте, коли суд мав би повірити двом шубравцям і кондемувати невинного чоловіка. У нас іще так але не є. Перед такою напастю буде мене Бог хоронити...

— Ну... не спускайте ся так дуже на Бога, а навчіть ся радше жити з людьми... практично...

— Пане начальнику! — сказав Копач піднесеним голосом — вільно вам у Бога не вірити, але я тут не прийшов до вас на теольотичну диспуту... Прошу мені сказати, чого від мене в моім урядованю жадаєте?

— Та бо ви горячий чоловік, а се нецотрібне. Можете в бюрі кричати на хлопів, можете і вдарити, бо і я часом хлопа штуркну, але на мене, що вам добре радить, аби ви того Жида випустили у власнім інтересі, не потребуєте гнівати ся.

Копач по правді вийшов із рівноваги, що йому дуже рідко коли трафляло ся. Він лише вклонив ся і вийшов не сказавши ані слова...

II.

— У! то якась гайдамацька гадюка — сказав начальник до себе, коли двері за Копачем зачинили ся. — Що-ж я тепер бідному Абрамкови пораджу? Готов і на мене погнівати ся... Та нічого! Най знає трохи морес, бо він уже занадто роззухвалив ся... Де-коли уже, числячи на те, що я його потребую, ліз мені з чобітьми в кашу. Той молодик його провчив, то добре, бо я до того не приложив мові руки, і овшім, інстанціонував за ним... Але не в тім діло. Коли той молодик отак буде мені тут киринити і не піде мені під руку, то справді буде мені з ним гірка година...

Я мушу його уговкати, інакше не йде... Не можна остро, бо шельма бита в параграфах, то по доброму, як то я вмюю...

На другий день, коли Копач сидів при розправах сумаричних і диктував протоколи з репліками і дупліками, явився возний з запрошенням до пана начальника. Копач скінчив найближшу справу і пішов до бюро начальника. Тут застав його в золотім гуморі, та ще двох панів...

— А, добридень, пане колего, ви так запрацювалися, що про божий світ не тямите... Панове! — звернувся до двох присутніх панків. — Пан авскульптант Копач, мій колега — а то пан почмайстер Ястржембський, і пан аптикар Пігульський, мої приятелі... Наступив замашистий шарахкіт ніг, панове стали стискати Копачеві руку...

— Прошу, — сказав начальник звертаючи до свого стола. — Перекусім трохи по звичаю, бо в животі млоїть...

Аж тепер Копач поглянув на бюрко начальника і очам своїм не хотів вірити. На бюрку на копицях паперів, календарів, актів стояла величезна таця, а на ній фляшка горівки, кілька фляшок вина, полумисок із гарячою ковбасою в капустах, і другий в иншій якимось мясвом...

Копач зміркував, про що тут ходить.

— Чи пан начальник має до мене яке урядове діло?

— А се-ж не урядове діло? — каже Журавський держачи в одній руці фляшку, а в другій чарку, та стукаючи одною о другу... — Се мостердзю в наших куті найважніше урядоване хе-хе-хе! — Він став наливати. Оба інші панове зареготалися під нуту начальника і ждали нетерпливо своєї черги. Особливо почтмайстра дразнив запах свіжої ковбаси, бо кілька разів нахчлявся над тацою і жадно нюхав своїм червоним носом виходячу пару...

— В ваші руки, пане колего, — каже начальник, і проковтнув справно чарку запіканки.

— Спасибі пану начальникови, але я нічого не пю...

Начальник зачудувався. Держачи в руках фляшку і чарку як перше, дивився за чергою то на Копача, то на двох панків. Вони те-ж зачудувалися, немов почувли, що здоровий і дорослий чоловік не вмє ходити...

— Пане сендзьо, — обізвався пан Ястржембський, — для мущини навіть не ладно, коли не пє...

— На красу не маю претенсії, — каже Копач. Він уклонився на всі сторони і вийшов.

Панове дивилися в слід за ним мовчки. Начальник побавив.

— То афронт для мене, мої панове. Як то? Не прийняти моєї гостини? Я такого молодика запрошую, як рівного собі, а він мене компромітує, мостердзюю!

Панове кивали головами. Журавський говорив далі:

— Бачите, які будуть по нас судії... Наликаєся параграфів і дере ніс, як не знати що. Він мені і так уже поводить ся, як коза в капусті... Прошу вас, учора казав замкнути Абрамка на дві доби...

— Не може бути! — закричали оба панове почувши ту новину, про яку зрештою довідалися ще учора...

— Так! Він зле на тім вийде. Я не хотів вступати ся тут яко начальник, бо маю до того власть, гадаю собі, най там... Жид постоїть сам за себе, а молодикови втре носа і буде мати научку...

— Правду кажучи, — говорив Ястржембський, — нічого алого не стало ся. Сей Жид трохи зухвалий, він мені на почті те-ж вирабляє авантури, та чоловік дивить ся на те крізь пальці... бо просто сказавши не хочу собі зражувати його... Потрібний чоловік. Жадні вибори без нього би не обійшли ся...

— Ет! чорт бери ваші вибори — каже Журавський, — він мені часом потрібний, коли те... о, кінці не сходять ся. — Журавський зробив пальцями рух, що мав означати гроші. — Як кажу, коли-б тут ішло про якого бідного Жидка, я не дав би йому одної хвилі сидіти і був би ужив своїй власти начальницької, але сей богач дасть собі сам раду..

Панове стали пити і заїдати, тай забули за Абрамка. Бесіда зійшла на справи буденні, місцеві і так переплітала ся, що годі би її зібрати в одну цілість.

Забава протягла ся до першої години. Панове підшили собі добре. Журавський був у золотім гуморі, сипав дотепи як із рукава, сьміяв ся, моргав своїми ріденькими вусами і завертав очима, що аж білки повиходили на верха. Потім перепросив своїх дорогих гостей, що за для урядованя мусить із ними попрощати ся, возному казав попрятати і засів за столом, прикликав писаря

і брав ся судити хлопів, що від рана вижидали на морозі під будинком судовим...

Вийшовши в своє урядованє він нагадав Копача. Його взяла лють. Що за вухвалість, ароґанція! Він йому того не дарує і сам підмовить Абрамка, аби його скаржив... Свою лють виляв пан начальник на хлопах. Він ганьбив обжалуваних ординарними словами, звущав ся над ними, висьмівав, вигадував, не хотів слухати жадної оборони, не хотів слухати жадних звиняючих сьвідків, лупив страшні карі і замикав зараз не дозволяючи вносити рекурсив. — Хлопи кланяли ся, протестували, але се нічого не помагало. Возний гуртував їх кунками і відводив під ключ.

Журавському приносило се пільгу. Караючи хлопів він у своїй уяві карав Копача, бо то також хлоп. В Копачи він бачив поступ, нові ідеї, своїх пайтяжших ворогів. Хотів поки має власть у руках відіметити за ту кривду, яку йому нанесе поступ у недалекій будущині змитаючи його як сьміть, аби зробити місце своїм людям. Він почував, що суспільний лад мусить змінити ся, що старі порядки не можуть устояти ся перед напором поступу, в архольства, і для того розгорячений напиком і поведенєм Копача дав волю звїрячим інстинктам злющего старика...

А тимчасом Копач покінчивши всі справи, надїв кожух і вийшов із суду. Простував до дому. Наняв пів хлопської хати за селом... Хоча і вийшов із під такої селянської стріхи і не був ніколи вибагливий, то все-ж таки ся хата, особливо зимовою порою, була йому вельми недогідна... Та се не так долягало би ще Копачеві, як би не те, що то була хата некультурного руського мужика. Тим самим коштом міг би мати хату иншу, простору, ясну, в більшими вікнами, які можна-б відчиняти і сьвіжого повітря впустити, з дверми, що добре замикають ся і морозу не впускають, коби лише йому хто показав, навчив, що є люди на сьвіті, що живють інакше, що числять ся як так із гігієною... Сю хату винаняв тимчасом, поки розгляне ся і найме щось лїпшого. Йому-ж треба конечно двох кімнат, бо й мама з ним буде жити... Треба лише пошукати. В хаті була страшеннч задуха. Віконцята маленькі ніколи не відчиняли ся, повітре проходило хіба шпарамі дверий, тай то просто в сїний, де стояли три корови, двоє телят і пара коний. Копач отворив двері з надвору і сїний. З хати бухнула пара і зараз насїла інеєм на кожусі і вусиках Копача. Він заглянув на другу сторону і казав гавдині подати обідати.

Газдиня забрала миску, ложку дерев'яну і горнятко з мясом, що для нього на припічку варило ся. Газдиня вийшовши з сінні аж скричала, що двері на двір відчинені. Вона так старанно топила в печі, сцалила в грубі цілий околіт соломи, а пан сендзь усьо пустив на мороз, змарнував...

— Ой йой, Боженьку сьвятий, та що пан робє, я напалила, було теплесенько як в усї, а пан повідчиняли двері...

— Дуже задуха, нічим дихати...

— Ей, прошу пана, а як зимно, то й дихати не хоче ся, кождої каплинки тепла шкода...

Копач не говорячи ані слова більше позачиняв двері і вернув у хату. За той час газдиня накрила полотном скриню, що служила замісь стола, витерла долонею мищинку і наляла горячого росолу.. По ньому плавало вугле з перепаленої соломи. Копач був голодний. Позбирав, що можна з росолу і став їсти росіл із бараболею. З'їв і мясо із сілю і разовим хлібом. З того всього найбільше смакував йому гарний разовий житний хліб...

Що тепер робити? Хиба покласти ся спати, бо читати нічого було. Впрочім він так тяженько нароби́в ся за три години, що ледви чи здужав би що прочитати. Та нагадав собі, що випадало би піти до руського пароха, може хоч там знайде троха відради, та мати ме захист у лиху годину. Добув із скринчини ліпшу одежу, передяг ся та покликав господаря, аби йому показав дорогу до руського сьвященника.

Газда післав свого сінка школяра. Хлопець надів кожушину і велику кучму, позатикав руки за пазухи і викотив ся за поріг. Копач дивив ся на пизатого, рум'яного хлопчика, котрому видно було хиба очі та цікавий носик із під великої кучми, свої великі чоботи ледви тягну́в по спігу, та ще надібавши який замерзлий ривчак по дорозі не втерпів, щоб не розбігти ся і не ховзати ся. При тім він заєдно обертав ся лицем до Копача і всьміхав ся, мов хотів сказати: Ади, який я зручний, а ти хоча пан, то сього не потрафиш.

— Як тебе, сину, звуть?

— Яцко.

— Ти гарно совгаєш ся...

— Ого, ще би ні! — і хлопець знов розбіг ся і знов їхав по леду на своїх великих чоботях.

— А ходиш ти до школи?

- Ходжу вже другий рік...
- А читати вже вмієш?
- Трохи вмію.
- І прочитаєш усьо?
- Прочитаю...
- А що тепер у школі читаєте?
- Та за якусь Ванду, але я того не розумію, що то таке. Копач догадав ся, що хлопця вчать по польськи.
- А по руськи вмієш читати?
- Ні, у нас учать лише по польськи, бо по руськи, кажуть, можна навчити ся від мами і тата... А по польськи то пани вогоруть, тай у суді пишуть...
- Ов, а тобі хто таке наговорив?
- А хто-ж, пан навчитель...
- А до церкви ходиш?
- Певно, як до церкви не ходити? гріх...
- Ну, а бачив ти, що в церкві із руських книжок молять ся і співають...
- Чому, бачив, та то не руські книжки, лише церковні...
- Хто тобі хлопча такого дива наговорив?
- Пан навчитель...
- Слухай, а хто-ж учить читати з тих книжок, що в церкві?
- Отець духовний, там сходять ся хлопці вечерами, але самі старші, а для таких малих нема ще місця...
- І що-ж вони там роблять?
- Отець духовний їх учать, читають із великих книжок, співають...

За той час, заки Копач зайшов під ворота повіства, він довідав ся багато і про школу, про вчителя і про сьвященника, до якого почув симпатію вже з того, що йому хлопець наговорив... Яцко повів Копача наоколо хати, бо передні двері були за для зимна забиті соломою...

Ворота були зачинені. По обійстю ходили коні і товар, що їх випустили до пійла під оцямрований колодязь із високим журавлем. По тім товари пізнав Копач, що місцевий парох чоловік заможний. Близько порога стояв великий цебрик, із якого безрога і кілька підсвинків виїдали паринку повлазивши передніми ногами до шафлика, потручували себе рилами і квичали. Коло них ходила поважно біла гуска, що даремне мукала місця, куди би

до шафлика добрати ся. Підсвинки відганяли її. Вона кожного разу витягала довгу шию обороняючись, а деколи щипнула поросля за хвостик. Потім підбігла до цілого стада гусей, щось їм довго оповідала, а ціле стадо стало гегати і вимахувати крилами, мов збирало ся на рабівничий похід против підсвинків. Під стайнею загавкав старий великий пес. Копач оглянув ся, чи не грозить його одежи яка небезпека, та псу ані сніло ся його чіпати. Він загавкав раз і другий із свого псячого обовязку, повіхнув, і знов поклав свою кудлату голову на передні лапи. Копач відправив хлопця і пішов у широкі сїни; тут було двоє дверей. На його стрічу зірвала ся ціла хмара курей, що порпала ся в зерні і з великим криком і кудкудаканєм ховала ся по кутах, підлітала або втікала на двір по при Копача.

З кухні вийшла завинена в велику хустку дівка, поглянула цікаво на Копача і завернула до кухні. Копач стояв у сїнях і хотів зайти до кухні розпитати, та почув кроки на противній стороні, відчинили ся двері і почув ся мужеський голос „прошу“.

Копач завернув і ввійшов туди. Біля дверей стояв пан-отець, чоловік низького росту, в довгій бараном підшитій бекеші, в файкою в руці. Міг мати яких 60 літ, бо волося вже добре посивіло...

— Слава Ісусу Христу! — заговорив Копач входячи в хату. Парох зачинив за ним двері.

— Слава на віки! Просимо розгостити ся. Спасибі гостям, що навідали ся.

— Остап Копач, тутешній авскультант.

— А я таки зараз догадав ся, господине, що се ви, бо чував від моїх парохіян, що прийшов новий судія. Я й знав від них, що ви, господине, Русин... В такім малім гніздї то в мить усього довідаєш ся. Та прошу розгостити ся, дуже прошу.

Парох став помагати Копачеві вдіймати кожух...

— Тут тепло досить, не перестудите ся...

Копач ішов до стола...

— Та прошу ближше, — парох відчинив двері і беручи Копача під руку повів до другої кімнати.

Була се кімната для гостей. На середині стояв старий, якоюсь уже переполовілою матерією вибваний гарнітур, дальше дві шафи на одежу, комода з високою ляпшою прикрашеною умброю з колірованого паперу. На стїні висїли два патрети моло-

дого сьвященника і жінки, роблені крейдкою, а між ними в рамках за склом зівялий віпчик весільний, далше кілька літографованих патретів руських князів, Хмельницького, Дорошенка і Шевченка, роботи Кашубинського, і великий образ Хрещеня Руси якогось невідомого маляря церковного, зроблений олійними фарбами.

Копач оглянув хату в мить, поки на запрошене господаря присів на кріслі...

— Позвольте, господине, зараз верну. — Він підбіг до другої кімнати і зараз вернув ся...

— Ну, де ви і як живете тут?

— Живу у Панька Кривого, на разі, так сказати б, на станції, поки не знайду иншої хати.. Мушу знайти бодай дві кімнати, бо у мене стара мама..

— Не знаю, де вам у Кривого помістити ся, та ж у цього лиш одна кімната..

— Що-ж мені було робити? Мене покликали сюди телеграфом, та я так і приїхав майже в тім, що було на мені. Маму я лишив іще в Самборі, поки не заінсталюю ся.. Чи тут не знайде ширшого трохи помешканя?

— Ё, з годом знайде, я сам буду шукати... — За малу хвилю явила ся гарна сільська дівчина несучи на таці бутельку вина, чарки і медяники. Все те поставила на столі, з котрого взяла старий альбом і поклала на комоді. Дівчина вийшла, а господар виймив із кишені складаний ножик, відвернув коркотяг і відіткнув з лопотом бутельку та став наливати.

— Зараз надійде моя супруга, а поки те, випємо по чарці. Ну, за ваше здоровле...

— Спасибі, отче добродію, я нічого не пю...

— Хиба-ж і вина ні? — запитав господар зачудований. — Ну, силувати вас не буду, то певно напете ся чайку горячого, самовар кипить. Ми все в старюю по обіді в зимі любимо чайку горячого випити — а вино то так собі про гостей — перецрашаю на хвилю. — Він вийшов...

Копач став розглядати ся по хаті уважійше. Все тут було старе і стояло вже на місці певно кільканацять літ. Півнати було, що тут газдували люди старі, бездітні, що любують ся в порядку, бо всюди було чистенько від гарно вибілених стін до підлоги помальованої бурою фарбою. Під столом простертий килим, а від порога до порога простелено сукно грубе домашньої роботи з вовни.

Тепер вийшов господар із їмощею. Була се жінчина старша вже віком і поважна, одягнена по домашньому, так як одягали ся усі старші їмості. Господар представив Конача... Посідали. Їмость стала випитувати Конача про ті сторони, звідки приїхав...

— Ваш батько де був сьвященником? — питає господар.

— Мій батько не був сьвященником, я селянський син... Батька вже мало що тямлю, давно вже помер, а мама живе при мені, як я ще до школи ходив...

В тій хвилі вийшла до кімнати мала, може 12-літня дівчина, і шепнула їмості щось до вуха, обіймаючи її за шию.

— Се паша внука, — каже господар, — сирота, живе при нас, та тільки нашої розради на старі літа... Решта дітей по сьвіту розбрились. Найстарший син у Тернополі при суді совітником, другий капітаном артилерії в Полі, третій син уже три роки сьвященником у Заліщиках, а одна доня була тай уже шість літ як померла небога, полишаючи нам отсю щебетуху... Старий протяг руку по дівчину, яка приблизилась, обняла його за шию і стала пригладжувати сиве волосє. Їмость поглянула на мужа і встаючи сказала :

— Та прошу на чай, у зимі добре напiti ся горячого чаю.

Всі повставали. Їмость пішла передом до сусідної кімнати, за нею Конач, а на останку господар ведучи за руку дівчатко.

Друга кімната — їдальня — була менша від першої, тут було тепліше. Була се і спальня заразом. Тут стояли два ліжка, мале деревляне ліжечко, софа ператова в волосяною подушкою, і великий до розсування деревляний, білий стіл. На ньому простертій обрус у цьвіти. Шпів тут гульський мосяжний самовар, а на версі парив ся чайник. Посідали всі коло стола, а їмость узяла ся наливати чай.

Конач був дуже в того рад. Як виїхав із Самбора, не мав чаю в роті і було йому за ним скучно.

— Знаєш, мамо, — каже пан отець — господин судія мешкає у Панька Кривого...

— А де-ж ви там помістите ся?

— Що-ж мені робити було? Ліпше мешкати так, як у Жида в заїзді...

— Знаєте що, господине, — каже панотець сьорбаючи горячий чай. — Я вам дам раду, лише прошу вас, не перечте ся,

не протестуйте, бо так мусить бути. Я від вас старший, тай ваш парох, отже треба мене слухати...

— Прошу дуже, радо послухаю...

— Спровадьте ся таки нині до нас. Маю тут одну кімнату, тепер не опалювану, бо нема для кого, але вона добра. Там жили мої хлопці, коли приїздили на ферії, там учили ся, і вам буде добре. Може там ще де знайдете який §. на стіні написаний, бо мій син мав такий звичай...

— Отче добродію, дуже вам дякую, але я не посьмів би надуживати вашої гостинности...

— То не жадна гостинність, бо ви вже будете не гостем, а своїм домашнім чоловіком...

— Але-ж панство мої, я вам чоловік цілком чужий...

— Який там чужий! Ви Русин, то досить, а ми всі повинні вважати себе за одну родину...

— Ми се робимо, — каже їмость, — трохи і для власної вигоди. Нам самим скучно дуже. Ні з ким тут жити. Десь колись поїдемо до одного, другого сусіда, а в зимі то таки не хоче ся їхати, то буде нам розраднійше.

— Побалакаємо разом, прочитаємо де-що разом, — каже пан отець. Видно було, що се йому подобалось, — заграємо собі...

— Коли бо я не граю...

— Нічого? не бійте ся, господине, у нас висше не грав ся, як по новом у...

— Ні я таки не граю... хйба в шахи...

— Добре, у мене є й шахи. Не дуже там я мудрий на тім інструменті, але пригадаю собі... Ergo, господине, посилаю за вашими річами...

— Та позвольте мені піти самому... Але далєбі, мені якось ніяково... Так палазити комусь із клопотами...

— Та які там клопоти, Господи твоя воля! От казала вам уже моя сунруга, що ми се з еґоїзму..

— Та мушу попрощати ся з моїм господарем..

— Він прийде сюди. Я зараз пішлю. — Він устав і пішов до кухні.

— Як же вам подобало ся в тутешнім суді? — каже пан-отець вертаючись.

— Ет, якось там... іще не розглянув ся...

— Ну, а як вам подобав ся наш мандатар?

— Який мандатор?

— Не знаєте? Ваш начальник був мандатором. Та хвала Богу, що дали сюди вас, свого чоловіка, та трохи людям полекшає...

— Та хто там знає, який я буду, то ще моя перша самостійна посада.

— Но, но, господине, — каже панотець закурюючи люльку, — дай Боже так дальше. За тих два дни, що ви урядуйте, то люди не можуть вас нахвалити ся, наблагословити. Не мають слів похвали для вас. Мені вже всьо донесли. Тому то я до вас, господине, набрав такої симпатії. Без того, господине, то я би вас так не пізнавши до хати не запрошував, ні... а з вашого поведеня в народом, із простолюдином, я зараз пізнав, що ви щирий чоловік, народодлюбєць... от що!

Копач трохи засоромив ся, коли почув такі похвали на себе, та любо йому було слухати, що ся похвала вийшла в уст народа, в яким іно що зіткнув ся в своїй судейській практиці...

— Прошу ще одну чарочку — каже їмость підсуваючи йому, — се добре, можна в зимі багато випити. Та чому-ж ви господине, не берете медяника? Прошу...

За той час пан-отець ходив по хаті никаючи люльку...

— Господине, Бог мені свідок, що не за для обмови се говорю, лише для того, аби вас, молодого чоловіка остерегти перед бідою... Вам і не снило ся, в яке гніздо ви попали. Бережіть ся мандатора, бо то дуже небезпечний чоловік... Багато він накоїв людям лиха, накривдив. По при ньому побогатіли Жиди, а покійний ваш попередник через нього пішов у могилу... Вправді був се чоловік недбалий, справи не пильнував, але не він тому винен. Тяжлю добре, як він сюди прийшов, як рвав ся до праці, добрий був чоловічесько, та злий примір пана начальника, та щоденні запоюваня в уряді звели його ні на що. Він просто попав у деліріюм із горівки... Пив страшенно, не тямив себе, брав хабарі від Жидів. Потім пропали депозити судові... Не знаю, чи він їх забрав, але вони були під його рукою, і коли пропали, він станув над пропастю, або смерть, або кримінал... Він вибрав перше, прости Господи душі його. Та пляма на нім лишила ся, хоч і пішов в того світа на те хиба, щоб забезпечити жінку й діти...

— То він полишив жінку й діти?...

— А полишив, але за для неї не варто було душі губити, бо то людина лиха. Хиба дїтїй шкода, та під оком такої мамї вони мусять зїйти нї па що...

— А хиба-ж вона що?

— Послїдня. Кажу вам одним словом — щось там і мандатор завинив... Не соромили ся сонця божого. То були скандали на цілу околицю. Може се також спричинило його пняичене... Та про се мерзко менї говорити і воно нї до чого... Я вам обовязаний сказати лише стїльки, що потрібне на вашу осторогу... От так робить ся, коли чоловік забуде Бога та його сьвятї заповідї...

Копач поглянув на годинник, йому час було до суду...

— Хиба-ж ви по обїдї ходите до суду? Не знаю, чи там навїть у печї затопили. Тут не було того звичаю... Мандатор попереною снить, пса нема...

— Та в мене нема термінїв, бо рано їх відбув, але роботи страх. Рестанції по попереднику страшенї. Мушу всьо вичистити. Надїбав я там справи покїнченї перед чотирма роками без вирокїв...

— Ну, ну, знайдете ще давнїйшї. Тут люди процесували ся по десять лїт за дурницю, волочили ся до суду і оплачували покутних писарїв.

— За мене, дасть Бог, того не буде... Писарїв викурю за десяту межу, хлопам не дам процесувати ся, зроблю лад...

— Хиба-ж се можна? Як ви тїй гадюцї голову зїтрете? Тут адвокатїв нема ближше як у Бучачи, не кожного на се стати.

— Не треба. Письма і позви робити-му протоколярно, покутнїв карати-му остро, народови оголошу, щоб вї всїх справах процесових звертав ся до мене...

Пан отець взяв ся за голову:

— Де-ж ви тому дасьте раду? Хиба би вас тут було десять..

— Нї, я сам один дам тому раду. Бо треба вам знати, панотче, що множество процесїв роблять самї покутнї писарї. Вони процесують за таке, що нїколи не можуть виграти. Я пеняцтва монїрати не буду. Приймаю-му лише справи чистї, такї що до виграня, а тодї процесї зменшать ся о двї третини..

Копач попрощав ся і пішов до бюра.

III

Пан-отець Іляріон залагодив мужика і велів перенести Коначеві річи до себе. Їмость випрятала покій, казала огріти, постелити сьвіжу постіль і позносити все, що лише вважала конечно потрібним. Конач засидів ся в бюрі до 8 години. Міг супокійно працювати, бо було всюди тихо.

Вийшов із бюра на судове подвірє. Тут почув в арештах страшений галас, крик, проклятя, плач і наріканя. Народ стукотів до дверей і кричав крізь вікно. Конач не втерпів і пішов туди. Зайшов до возного, та не застав його дома. Його жінка, здоровенна баба, колесала дитину не роблячи собі ні раз нічого з того крику, немов се мухи брєніли...

— Де ваш муж?

— Пішов до міста, прошу пане сендзя...

— Чого в казнях такий крик?

— Та там усе так, от голота, хто зважав би там на них...

— Так не може бути, треба подивити ся, може хто захорів...

— Акурат! Нічого їм не стане ся...

— Беріть ключі, ліхтарню і ходіть зі мною... Або ні, закличете пана начальника, бо то до нього належить...

Баба потрясла головою:

— Я не пішла би до пана начальника за жадні гроші. Він не любить, коли його зі сну будити.

— То обійде ся. Ходіть зі мною.

Баба взяла ліхтарню, вязанку ключів і стала відчиняти двері першої казні. Тут був невольний крик. Коли замок заскрипів, у казни притихло. Баба вийшла з ліхтарнею і крикнула:

— Ану, тихо там, пан сендзя!

На те слово стало тихо як маком посіяв, хіба зуби дзвонили у прозяблих арештантів. Вони стовпили ся в найдальший куток, немов на них мали посипати ся кії. Та коли побачили Конача, кинули ся прожогом до нього, поклякали на него землю і поскладали руки як до молитви:

— Пановьку наш любий, батеньку рідний, змилуй ся, не дай загинути! Тут таке зимно, що душа вилазить...

Конач побачив тепер як докола горючої ліхтарні клубила ся густа пара. При помочи ліхтарні оглянув казню. Вона була подовгаста з одним віконцем. З одного боку під стіною

стояли „причі“, а на них вохкі сїнники. Копач нарахував їх рядом один біля другого десять. Посмотрив рукою, були вохкі, воночі, а солома гнила, мокра. По при причі заледво можна було одному чоловікови протиснути ся. На тім переході з одного кінця від дверей стояла велика цегляна піч. Вона була зимна як лід. З другого кінця під вікном стояла „парашка“. Від неї мимо зимна страшенно воняло. Вікно було приткане солом'яною подушкою.

— Кілько вас тут сидить? — питає Копач.

— Двацять, прошу ласки пана...

— Де-ж тут двацять людей помістять ся? Як же ви спите?

— А так, один коло другого, так тепліїше, а кому нема місця, то на землі...

Копач узяв у руки ліхтарню і пересунув ся побіч прич. Аби йому зробити місце, люди повилазили на сїнники. В куті під вікном побачив Копач копицю лахманів, що дрожали і трясли ся.

— Що се?

— А то, прошу ласки, якогось старого чоловіка сьогодні привели, він щось хорий, звичайно, старе...

— Гей чоловіче, а як вас?

Купа лахмітя піднесла ся поволи і з під неї виглянула стареча, посинїла від зимна голова з розпатланим сивим волосєм. Старий не мав ані одного зуба. Уста його посинїлі страшенно дріжали...

— За що вас замкнули? — питає Копач.

Старий наставив вуха.

— Він глухий, прошу ласки пана сендзі... він сидить інкві-
витом...

— За що сидите? — питає Копач голоснійше.

— Не знаю, пандю, не знаю, бігме не знаю, дали ферлі-
дунок, я прийшов, тай не питаючи нічого, не дали говорити,
лише замкнули отсюди... Приїдеть ся загинути...

— Та чого від вас хотять?

— Та кажуть, що я коні вкрав у дворі, а я лавити не
можу, куди мені...

Копач був безрадний. Він не мав права в те діло мішати ся, справу розслідити і безвинного пустити на волю. На перший погляд він був переконаний, що сей немічний старець не міг фізично такого злочину поповнити, як крадіж коний.

Почав розпитувати інших :

— За що ?

— За патик, прошу пана сендзі.

— Який патик ?

— От узяв із панського ліса грабка па дшель до саний, бо ніде було купити...

— Кілько дістав ?

— Місяць.

— А ти хлопче за що ?

— Тету поганьбив...

— Кілько ?

— Шість неділь...

Копач не питав дальше.

— Чому-ж ви люди не зголошували рекурсів ?

— Ага! рекурсів! Я дістав був також за ганьбу місяць...

Кажу: прошу ласки пана презеса, я не приймаю ся, прошу на рекурс, а пан презес каже: рекурс? добре, будеш мати рекурс: шість неділь арешту — возний, бери... Навіть не знаю, чи сусіди забрали мої коні з саньми... Та коби хоч я що винец, а то бігме нічого. Сусід мені слово, а я йому, лише що він перше вспів внести скаргу, як я...

Копач не питав більше. Йому в голові морочило ся від такого правосудя. Хотів чим скорше вийти з того пекла... Люди заступили йому дорогу, чіпали за поли.

— Татуньцю, не дайте загинути, пустіть нас!...

— Пустити вас не маю права.

— То хоть най нам у печи затоплять, бо погинемо...

— Коли в печи палено? — питає ся жінки возного.

— Тут не палить ся в печи ніколи...

— А коли перемінювана солома до сінників?

— Тамтого року в осені...

— Прекрасно! Зараз затопити в обох печях так, щоб їм тепло було...

Коли вийшли на коридор і баба зачиняла двері, надійшов її чоловік, що саме вернув до дому... Жінка каже до него :

— Пан сендзь каже запалити в печі...

— Я не маю дров...

— Як то нема дров? — питає Копач. — Хиба-ж на опал арештів дров не берете? Запалить тими, що призначені на бюро, я велю.

З другої казні доходив зойк і плач жіночий. Копач не мав уже сили зайти сюди і дивити ся на мартирольогію людей. Він лише гукнув крізь візитирку: — Успокойте ся, зараз затоплять...

— Памятайте, Войцеху, щоб мені було запалено нині зараз, бо я не дарував би вам того...

Копач пішов до дому. В казні була лише гутірка, як в улію, крики устали.

— Ну, ну, — подумав Копач, — се зразок справжнього „мертвого дому“. Чудесно і се діє ся в конституційній державі... А я стою безрадний, і хиба можу заплакати над долею тих бідних. Той кат плюгавий! Які він кари дає! Та-ж при трибуналі таких кар не дають злочинцям... Що мені з тим робити? Терпіти, чи донести урядово висшій власті? Назвуть мене доносчиком, ніхто мені руки не подасть! О! Я знаю ту столапову гидру. Коли наступити на одну, ціла потвора порушить ся і проковтне тебе...

З такими важкими думками зайшов на попівство. Тут дожидали його вже з вечерою.

— О! Господине, де так засиділи ся? Хиба-ж не у бюрі до тепер?...

— Ні, не в бюрі, я давно вже вийшов, та задержав ся в арештах...

О. Іляріон не сказав на се аві слова.

Копач гадав, що його не порозуміли і вважав потрібним розповісти все. Йому самому конечно було треба виговорити ся перед кимось, бо те, що бачив, вертіло його мозок.

Старий ходив по хаті похитуючи головою:

— Я се не від нині знаю, цілий повіт знає. Тут іще не таке діялось... Тут одного разу замкнули жінку з малою дитиною до казні, і вона до рана замерзла. А кілька тут людей повідморожувало руки, ноги! А кілька тут хорих повмирало в арештах!...

— І ніхто про се не знав?

— А на що хто мав знати?... То тайна урядова. Виволокли вночі, поховали, тай кінці в воду...

— Я цікавий знати, де подівають ся ті павшалі, те дерево призначене на топливо в арештах.

— Не бійте ся, не зогнило воно, лише улягло своїй судьбі в печах мандатора та возного...

— Я казав возному сеї ночі затопити...

— О! він того певно не зробить... То права рука презеса, нікого не боїть ся...

— Завтра переконаю ся.

— Ну, та що з того?

— Боже мій, Боже! тут одурити можна! — каже Копач ханючи себе за голову. — Що тут робити?

— Що робити, то ваша річ. Я лише можу вам порадити обережність, бо навіть не можете собі уявити, з яким чоловіком будете мати діло...

— Знаєте, пан-отче, коли-б я був знав про стан тутешніх арештів, я був би не зважив ся того Жида замикати, що то я його перед учора покарав... То була страшенна кара пересидіти дві дні в такій норі.

— Не журіть ся, господине! Він, т. в. Абрамко — так мені люди казали — або не сидів зовсім, або в найгіршім разі пересидів день у возного, а на ніч певно пішов під перину до дому...

— Отче, що кажете? Та-ж то надужите.

— Не знаю, чи надужите, але я живу не від нині і не одне таке знаю...

По такім розговорі не йшла Копачеві вечеря в смак, хоча обоє припрошували. Він не міг заспокоїти ся від вражіннь, яких сьогодні дізнав. Випив лише дві чарки чаю, попрощав ся і пішов до своєї кімнати. Тут було дуже любо. Копач аж усміхнув ся. Він нагадав свою кімнатку в Самборі.

Зараз роздяг ся і ляг спати. Та довго не міг заснути. Йому заєдно стояла перед очима казья з волючою парашкою, з студеною печею, а в куті з під лахмітя витягав сивоволосий дідусь худі руки і шептав до нього посніліми устами: „Ратуйте татуньцю, християнську душу!“

Другої днини Копач ідучи до бюра зайшов до арештів.

— Ви топили в печах? — запитав возного.

— Так як пан сендзя казали.

Копач поглянув у грубу в сінній. Вона була чиста, ані сліду попелу або вугля...

— Відчиніть казню...

— Не відчину, бо не маю розказу від пана презеса...

Копач подивився на нього. Возний стояв випрямившися по військовому і дивився зухвало Копачеві в очі...

— Гей, люди, — крикнув крізь візитирку до казні — а то плено вам учора?

Возний прискочив і заслонив Копачеві перед носом візитирку.

— Перепрашаю покорні пана сендзя, але з арештантами не вільно нікому розмовляти...

Копач став як задеревілий. Він знав, що не в своє діло вмівшався, бо до арештів йому зась. Почував, що допустився не такту, перейшов границі своєї влади. Возний мав рацію і упокорив його...

Люди в казні вспіли ще крикнути, що піч усю ніч була змйна як лід. Говорили ще щось, та він такий був збентежений, що не дослухався. Сього явного переступлення не міг собі простити. Як же він має право судити інших, коли сам не придержується інструкції, ломить закон?...

Він вийшов із арештів до бюро... Хотів поговорити про все з начальником. Може він не знає того всього, і зарадить біді. І справді довідавшися, що пан презес уже в бюрі, пішов туди.

Начальник подивився на нього з під лоба, і не відповідаючи на його поздоровлене запитав, чим може йому служити...

Копач оповів, що було вчорашнього дня і скінчив на тім, що сьогодні пересвідчився наочно, що в печі не топлено...

Начальник уже знав усе від возного. Він буцім навіть не слухав, що Копач говорить, бо щось писав, а потім, коли Копач скінчив своє справозданє, він поклав перо на бік, розперся на кріслі, липнув люто очима і сказав:

— Пане авскультанте! Хто вас уповажив лазити по ночах по арештах? А коли-б був який арештант утік, чи я відповідав би за се? Звідки ви приходите вести контролю, розпоряджати ся дровами, розмовляти з арештантами крізь візитирку? Чи бажаєте собі зараз на вступі попасти під дисциплінарку? Прошу, я готов вам служити. Ви не знаєте іструкції для арештів.

Копач був страшенно збентежений, не вмів ані слова відповісти. Йому вдарила вся кров у голову.

— Прошу йти до своєї роботи, — каже презес. -- Я надуваюся, що з вами зробити...

Копач уклонив ся і вийшов. У передпокою стрітив возного, що кланяючись йому низенько усміхав ся до нього залучо. Щастє, що тої днини не мав термінів, бо не був би в силі їх полагодити. Він, Копач, котрого самбірський президент, чоловік старий та непорочний так цїнив, буде мати на першім кроці свого самостійного урядованя дисциплінарне слідство! Його положенє вида-лось йому таким страшним, безвихідним, страшійшим смерти. На-слідком дисциплінарки буде коли не що гірше, то замкненє авансу. Копач мало не заплакав над своєю долею. Прийшов йому на гадку покійний його попередник, якого знав лише з оповіданя. Станув йому перед очи в тій страшній хвилі, коли брав отрую в руки, аби свому нужденному житю зробити кінець ..

Копач не міг нічого робити, зворушений ходив великими кро-ками по бюрі.

Так ось воно як! Усе те, що собі укладав і обіцював зро-бити для народа, все показало ся піною... Нічого не зробіть. Леда шубравець стане йому в дорозі, вдарить у лоб довбнею і не дасть кроку поступити дальше... І що-ж із ним зробіть ся? Або піде дорогою свого попередника, або зійде на дорогу пана пре-зеса і стане такою самою собакою, як він...

— Ну, ну, — сказав до себе Копач виходячи о дванацятій з бюра, — а що було би тепер, коли-б я був уже жонатий?!

О. Іляріон побачивши Копача зараз догадав ся, що йому щось немилого приключило ся. Гадав, що возний не послухав його, не затопив у арештах і для того так його погнівив...

— Що-ж, господине, не правду я казав, що в арештах не буде топлено?

— Правда, отче!

— Але знов нема собі так що дуже до серця того брати. Ви невинувати, ви зробили, що могли. Хиба-ж вам самим у ночі було топити?

— Не в тім діло, отче, що не послухав, але ще ось що... І він розповів усе подрібно аж до того, що начальник зро-бить йому дисциплінарку...

Старий став ходити по хаті в задумі.

— Ні, сього не бійте ся. Не знаю, чи ви переступили при-писи, чи ні, хоча наш мандатор чорт, не чоловік, і рад би вам

підставити ногу; та він цього не зробить, він тих арештів також боїть ся. А коли прийшло би до слідства, до розправи, могли би повилазити на верх такі свинства, що вам дістало би ся мало що (коли було би з вашого боку яке переступлене), а він пішов би на Грінс. А знаєте, що на злодію шапка горить. Мій син писав мені з Тернополя, що там мають на нього око, і най Богу дякує, що при афері з вашим попередником не зломали йому карку... Так, так! не бійте ся нічого.

— Я, отче, провинив ся мішаючи ся не в своє діло. Арешти до мене не належать і я не повинен був по інструкції пхати туди носа.

— Я ваших інструкцій не розумію, але беру все здоровим розумом... Коли-б в арештах горіло, то вам не вільно би там піти? Ви чули в арештах крик, то вашим обовязком було піти туди і зробити порядок...

Тим аргументом Копач цілком заспокоїв ся і мав те переконанє, що не зробив нічого злого, і нічого йому бояти ся. По обіді пішов до бюро і міг уже спокійно працювати. Вечером аби не сидіти в пустім суді, забрав роботу до дому.

Коли виходив із суду побачив знов коло арештів якийсь незвичайний рух. Він пішов таки ближше і побачив, як люди виносили щось із арештів. Від людей довідав ся, що то вмер сьогодні дід, якого вчора замкнули інквізитом. Копач здіймив шапку і перехрестив ся. Йому знов станула перед очима вчорашня сцена. Він пішов просто на попівство.

— Ну, отче, вчорашній мій протегований уже небіщик...

— Той старий чоловік?

— Той самий, тепер його понесли на цвинтар...

— Завтра відслужу поминальну службу за його душу, — каже о. Іляріон. — Бідачиско, може й не прочував, якою смертю вийде зі світа... Але знаєте, господине, тепер ви напевно свободні від усякої дисциплінарки. Тепер пан мандатор не важить ся тої квестії рушати, бо допорнав би ся біди... За ваше добре серце відплатив ся вам сей невідомий дідок своїм житєм...

— То всьо страшне, отче добродію, але як мені на те все дивити ся, не реагувати? Таж то спелюнка, не суд...

— Гм... Та чи ви не маєте когось знайомого з ваших сфер, старшого, кого би порадити ся, як се уладити?... Я знаю, ви бої-

тесь, щоб не назвали вас денунціантом, ото-ж хіба хтось старший з вашого фаху зможе вам дати раду...

Копач ходив по хаті роздумуючи.

— Правда, маю! Напишу до мого старого президента в Самборі, він мені найліпше порадить, а я й так обов'язаний до нього написати, бо то був мій добродій.

По вечери Копач не гаючи ся пішов до своєї кімнатки роздумуючи, як би уложити лист.

Знов поставив собі питанє: писати чи ні, чи може просто написати в дорозі урядовій до президії в Тернополі і донести про все, що тут творить ся. Та на саму згадку про те Копач затряс ся. Його взяла відраза на сам спогад такого поступка. Яке він має право слідити поступки свого настоятеля? Таж се судія, начальник, чоловік так високостоячий в його очах серед суспільности, з таким гарним, сьвітлим завданєм, що Копачеві видало ся сьвятотатством атакувати таке становище. Се-ж його ідеал, до якого він усіми силами простував. Коли б він на се зважив ся, чи-ж міг би потім лишити ся в суді? Се видало ся йому опльованєм того гнізда, в яким сидів. Покинути його він не мав би відваги. Саме з того місця можна найбільше зробити для народа. Отже річ сама в собі з мериторичних причин видалась йому неможливою. А як прийняли би його на горі? Він молодий авскульптант на становищі адюнкта судового, доносить зараз у перших днях своєї служби на начальника. Хоч усе те, що він доніс, було би правдою і грубим порушенєм обов'язків, йому сього не простили би. Таж недавно в тім суді була незвичайна катастрофа при самоубійстві його попередника. Се неможливе, щоб власти не досліджували властивої причини, а що стало ся? Всьо спокійно скінчило ся. Небіщика похоронили і зложили усю біду на нього самого.

І Копач мусів прийти до заключеня, що те, що він наміряв зробити, не за для себе, лише для добра суспільности, для удержаня поваги суду, була іграшка з огнем, небезпечна для нього самого. Роздумуючи над тим він усміхав ся болісно сам до себе. І його взяв жах перед тою великою машиною, в якій він був одним колісцем. Та хоч душа бунтувала ся на таку безправність, на те торгованє найгарнійшими ідеалами, то таки рішив ся не робити в того ніякого ужитку. Мене не на те поставили, аби інших контролювати, лише робити своє. Нехай Журавський прийде на чужі

руки. Він трафить на таке, що злочини його самі собою виявлять ся. Се-ж неможливо, щоб вони не були покарані ще на сїм сьвітї. Над Немезидою параграфовою є ще одна висша, краща, всевидюча, яка не дасть нічим себе обманити.

Копач стояв перед тими фактами, що становили злочин, як перед катастрофою, якої він своїми силами не може відвернути. Він узяв ся до своєї бюрової праці, яку приніс собі в суду, та над якою пересидів до півночі.

[Далі буде].

Франк Норріс.

 В И Р.

Повість із американського життя.

VI.

Минуло більше трьох літ від Льориного шлюбу.

Від коли Джедвін спекулював на законі про довіз заграничної пшениці до Франції, ціни на хліб раз-у-раз падали. Всюди були добрі врожаї і се причиняло ся до знижки цін. Ватажки „медведів“ були міцні і непорушні. Ціна раз-у-раз падала і на решті хитала ся лише між сімдесять п'ять і сімдесять два. З усіх боків плила пшениця на торговельну біржу в Чикаго глибоким, рівним потоком. Зі всіх боків світа, з усіх рілних держав Америки приходили вісти про богаті врожаї.

Але рівночасно надто низька ціна підкопувала добробут фермерів. Землі вже заставлені, заставлявано знов, часто навіть будучий урожай був заставлений. Господарських приладів не було за що купувати. І коли десь у далеких краях дешевість пшениці викликала добробут, то в Сполучених Державах занепад добробуту серед фермерів впливав некорисно на проводи і колеса велитенської машини інтересів. Колеса порушували ся поволи і неправильно, немов жерело омасти висхло. Одним словом, наступали „тяжкі часи“. На торговельній біржі в Чикаго ввійшло в приповідку, що найкращий спосіб збогачення продавати пшеницю на короткі речинці. Можна бути певним, майже з абсолютною правдолюбністю, що купиш дешевше, як продаси. І та особлива, неозначена річ, яку називають „настроєм“ серед найбільш авторитетних

людей, перла все більше та більше до низьких цін. Вісти з ринку доносили, що „настрій“ корисний для „медведів“ і весь широкий світ Ля-саль-стріта так привик до тих „медвежих умов“, що про зміну їх годі було думати.

Джедвіна немигуче тягло в мутні хвилі біржі. Як почав, так і лишився „медведем“ і ще раз зробив добрий інтерес. Два місяці по першій спекуляції задумали вони з Гретрі нову комбінацію, діло далеко більше, як ті, на які рішалися раніше. Льора, що мало знала про діла мужа, довідалася з часописий, що ця операція мало що не скінчилася катастрофою.

Але тепер Джедвін уже був „битий у грі“. Він уже не стояв о ласку Гретрі. В ній проснувся зручний, незвичайно завзятий стратег, що чує розкіш серед бою, і все більше та більше осмільюється під впливом безпощадних нападів. В данім разі, коли противна сторона уживала звичайної тактики, щоб його виперти з біржі, Джедвін мимо остороги Гретрі заризиковав усім своїм маєтком і знищив противників. Він вийшов із битви побідносно, і лише потім довідалася Льора, як близько руїни стояв він протягом кількох годин.

І знов ціни на пшеницю упали. В перших днях цвітня, третього року після весілля Джедвіна продавано на торговельній біржі майову пшеницю по 64. В лютім того самого року спродав Джедвін на речинець п'ятьсот тисяч кірців на май. Він думав разом із Гретрі і з більшістю заводових купців, що ціни дійдуть до 60. Минув марець, а ціна не падала. Цілий марець і перші дні цвітня Джедвін ходив мов не свій. Продажа пшениці не давала йому спокою. Він був занадто багатий, щоб боявся страти на пів мільйона кірців, але його клопотало „загальне положення“.

Дивним дивом, при помочи якогось шестого зміслу, що робив з нього завсіди шасливого спекулянта, він відчував, що десь і колись підчас зими поволи і ступнево заходили зміни, що вони навіть у сю хвилину вже ділають. Чи умови, що царювали всевладно через три роки, не змінилися? Сього він не знав і не міг сказати, але він почував певну ріжницю в укладі фінансових операцій, у котрих обертався. Часи поліпшилися під певним оглядом. Він не міг не завважити, що торгівля підносить ся. У торгівлі корінними товарами, в торгівлі залізом і в мануфактурнім промислі царював инший дух, і видавалося йому — дух оптимістичний. В великім місті, в серці нації, де часовий занепад

і періоди здорової діяльності раз-у-раз відбивають ся, Джедвін завважав живійше, легке і ненастанне кружляне житевої крові. Гроші, той житєвий еліксир, текли свобіднійше по всім організмі промислу. Люди видавали ся богатшими, банки давали скорше на кредит, безпечність була більша і тривкійша. В Нью-Йорку ринок процвітав. Люди здобували гроші, проживали, давали в позички, Не те, щоб залежувати ся в пивницях, у огнетривких касах, гроші рвали ся на сьвіт, ставали плинними і розкочували ся всюди. Народ був „при грошах“.

Весна була пізна. Було холодно, непривітно. Джедвінови видавало ся, що в Америці, де так довго були богаті урожаї, сього року урожай може не дописати. Він почав слїдити за погодою по всіх центрах озимин. Вісти про погоду потверджували його здогади. У всіх хліборобських краях погода була холодна і зима сгояла майже до цвітня. В Небрасці, краю пшеничної землі, збіжжя було виставлене цілий час на холодні бурі, морози, і посіяне зерно правдоподібно погнуло.

Але на підставі того всього не можна ще було ні на що рішати ся. Інші краї озимини, звідки ще не було вістей, могли легко поповнити неврожаї в сих місяцях, до того ще „медведі“ торговельної біржі могли піддержати ціну не дивлячи ся на недостаточні врожаї. Найвпливовійші і найсильнійші спекулянти за понижєнем цін сьпівали свою звичайну пісеньку. Ціни упадуть, трилітнє паданє не дійшло ще до кінця. Вони, „медведі“ занадто могучі, і не злякають ся ніякої звістки з табору „биків“. Будь що будь, а пшениці буде много, і не вважаючи на вісти про лихі врожаї ціна не підніметь ся.

Десятого цвітня виїшло урядове справозданє про стан озимого збіжжя. Воно показувало меньше більше, що врожаї буде слабший, як був коли за десять остатних літ. Ватажки „медведів“ стали швидко толкувати сю вістку на свою користь. Вони представляли, що умови заграничних урожаїв усунуть наслідки лихого врожаю в Америці, що урядове справозданє подає лиш умови урожаю до першого цвітня, а від того часу в цілім пшеничнім поясі погода перейшла всякі очікуваня.

Цвітнєве справозданє оголошено десятого по полудни. Того сегомого дня запросив Джедвін Гретрі з жінкою до себе на обід, до свого нового дому на Північнім авеню. По обіді він полишив паню Гретрі з Льорою в сальоні, а сам пішов з маклером до біляр-

дової. Але уставивши кулі вони не зараз узяли ся за гру. Джедвін поставив питанє, що вертіло ся в їх головах підчас обіду.

— Ну, Сем — сказав він — що думаєте про урядове справозданє? Маклер спокійно натирив кійок крейдою.

— Думаю, що наступить мала реакція в напрямі підвишки цін, а потім ціна впаде. Я казав, що вона дійде до 60 і тепер говорю те саме. До мая далеко.

— Я думав не лиш про умови урожаю, — завважав Джедвін. — Сього літа, Сем, настануть кращі часи і висші ціни.

Гретрі похитав головою і почав довго аргументувати доказуючи, що Джедвін помиляеть ся. Але Джедвін не дав переконати себе. Він ударив раптово долонею о стіл і сказав:

— Сем, ми дійшли до краю, на всій лінії до краю.

— Мені байдужісінько до цілої лінії, — уперто мовив маклер, сідаючи на краю стола, — але пшениця упаде до 60.

Джедвін почав грати. Одна куля задержала ся коло самого люзу. Він відкинув кій і сказав поволи:

— Як певне те, як я зіпхну сю кулю в люз, так само певне, що пшениця не понизить ся ані на один цент.

При остатніх словах він ударив кулю і випростував ся. Гретрі швидко подивив ся на нього і не сказав ані слова. Джедвін сів на кріслі і зложив руки на колінах.

— Сем, — сказав він — прийшов час попробувати щастя. Ми не можемо провадити гри так як в остатних трьох роках. Ми гнали ціну що раз низше і в кінці дійшло до того, що пшениця дешевша, як кошти її управи: низше зігнати її не можна ні за що в сьвіті. Всі підпори „медведів“ не розуміють того, але я розумію. Пшениця подорожіє, і коли се наступить, я хочу бути на кориснім місці.

— Ринок буде спокійний майже до початку зими, — налягав Гретрі.

— Се скажете мені на початку зими, — відповів Джедвін — а тепер от що, Сем: до мая я маю поставити пів мільона кірців. А ви таки завтра зведете своїм людям покінчити на біржі сю операцію.

— Ви в глуздів зсунули ся, Дже! — протестував агент. — Зупиніть ся ще місяць, і скажете мені спасибі.

— Ані дня, ані години! Наша медвежа кампанія добила ся до краю. Сказано і запечатано.

— Вона в самім розпалі... Господи, чи справді ви хочете покидати гру по трьох роках праці?

— Навіть не подумаю.

— Отче небесний! — скрикнув Гретрі, — чейже ви не хочете сим сказати...

— Що переходжу на другу сторону? Власне се хочу сказати. Я наміряю так скоро перейти на другу сторону, що ви й шапки не встигнете зняти, як я вже буду там. Мені надоїла медвежа гра. Я не лише хочу покрити різницю майової спекуляції, але — Джедвін ударив себе по коліні рукою — я наміряю купувати. Я наміряю скуповувати вересневу пшеницю і хочу таки завтра купити пів мільона кірців, а коли ринок покажеться таким, як я предвиджую, то хочу ще купувати. Я вже не медвідь. Я хочу підносити ціну, поки не вдарить остатній дзвінок; і віднині Кертіс Джедвін називається би-к... бик!

— Вони вас роздавлять, — сказав Гретрі, — без скрупулів роздавлять. Ви одні проти шайки розбійників. За медведями мільони, мільони! Чи справді ви думаете, що старий Крукс, або Ке-ністон, або малий Свіні, або всі вони хоч трохи будуть щадити вас, коли ви опинитеся в їх руках? Ліквідуйте свої інтереси, коли хочете, але ради Христа, не зачинайте таки відразу купувати. Підждіть. Коли ціна дійшла до остатньої границі, ми про се переконаємося за кілька днів. Я готов признати за певне, що тепер спокій, але ніхто не може сказати, чи підійметься ціна, чи впаде. Тепер час грати консервативно, обережно.

— Як би я був консервативний і обережний, я-б зовсім не грав, я-б просто зложив гроші на проценти. Се основна помилка многих. Вони зачинають гру, де можна виграти граючи на велику скалю, ризикуючи, а вони стараються грати обережно. Коли я буду чекати, поки ринок не змінить ся, і всі почнуть купувати, — чим я ліпший від них? Ні, сер — будь ласка купіть для мене вересневої пшениці — пів мільона кірців. Я зложив нині гроші на задаток, на ваше імя в ілінойськїм тресті.

Наступила довша мовчанка. Гретрі тер білярдову кулю пальцями.

— Ну, — сказав він нарешті, — не знаю, Дже... або ви Наполсон... або кольосальний ідіот.

— Аві одно, аві друге, Сем. Я просто чоловік із здоровим розумом... Ви граєте?

— Рішучо не знаю.

— Ну, нічого, почнем грати на ново. Сем, я даю вам шість фор і побю вас — він подивився на годинник — до пів до девятої.

— О долляр?

— Я ніколи не граю о заклад, Сем, ви се знаєте.

Гретрі довго думав, нарешті взяв Джедвіна за гузик від сурдута і мовив:

— Коли маєте щирю волю скрутити собі карк, то musíte сказати мені, по якій ціні завтра купувати.

— По звичайній ринковій, — відповів Джедвін. — Я хочу забрати ся до діла швидко.

Троха пізнійше, коли м-с Гретрі сидячи в сьвітлиці оповідала нескінчену історію про те, як Ізабеля трохи що не погубила минулої ночі, льокай доніс про приїзд Лендрі Корта, що з'явив ся з китицею цвівгів в одній руці, і з коробкою конфетів у другій.

Кілька днів тому Педж серіозно доказувала йому, що він занадто віддаєть ся ділам і нищить себе. Він повинен більше читати, — говорила вона йому, і вони умовили ся, що в сей вечір вона подасть йому ряд книжок до читаня. Обое вони відійшли до бібліотеки.

Щоб почати розмову, Педж спитала його, які повісти він любить, говорила про красоту ідей Рескіна, про принадний стиль Чарльза Лемба. Лендрі, щоб не остати по заду, заявив, що він поклонник сучасної повісти і розговорив ся про „нові книжки“. Педж не читала ніколи нових книжок, вони не цікавили її і їх розмова за для недостатчі спільних точок ішла иняво, аж доки не почали говорити про самих себе. Тоді запалили ся обое, слухали одно другого з занятєм, спорили, згоджували ся, розходили ся в гадках.

— Коли я був малим — сказав Лендрі, — я завсїди хотїв перєгнати у всїм ровесників. Я завсїди хотїв бути найліпшим грачом у мяч — і був. Тепер я такий сам. Коли щось роблю, я хочу робити се ліпше як усї. Завсїди почавши від дитинства я був честолюбний. Се головна риса мого характеру. А найголовнійша риса вашого характеру — розсудливість. Ви, здаєть ся, задумчиві.

— Так, так — відповіла вона. — Так, мені здаєть ся, що се правда.

— Ви не клопочете ся супірництвом. Ви найліпші, коли в ким небудь у двійку. Юрба вас не цікавить.

— Я непавиджу її.

-- А для мене, для чоловіка моєї вдачі юрба — заохота. Коли всі довкола мене говорять або кричать, мій мозок працює найкраще. Але, — додав він урочисто — се мусить бути юрба мущини. Я не можу знести жіночої юрби.

— Вони так багато говорять, — згодила ся вона. — Я також не можу знести їх.

— Але я переконав ся, що товариство одної розумної, любячої жінки так само підбадьорює, як юрба мущини. Се дивно, правда?

— Так, — сказала вона, — се дивно. Але я вірю в товариство. Я думаю, що між мущиною і жінкою найважніше — товаришуванє. Любов — додала несподівано і зупинила ся. — Я не знаю.. Ви пам'ятаєте: „Для мущини се часть життя, для жінки — се ціле життя“. Ви годите ся на се?

— Н... — так... — сказав він серіозно, уважно добираючи слова, — можливо. Все залежить від того, для якої жінки і для якого мущини. Любов — се велика сила на світі.

— Я ніколи не була закохана, — сказала Педж. — Так любов — дивна сила.

— Я також ніколи не був закоханий.

— Ніколи не були закохані?

— Значить, я лиш думав собі, що я закоханий.

— Я навіть не думала.

— Ви вірите у вчасне подружжє? — запитав Лендрі.

— Мущина ніколи не повинен женити ся, поки не може дати жінці дім, гарні убори і... всьо инше. Я думаю, що не вийду ніколи замуж.

— Ви? Напевно вийдете. Чому-б не мали вийти?

— Ні, не вийду. Се мій характер. Я непривітлива, мовчавлива. Льора так говорить.

Лендрі запротестував із запалом.

— Крім того, — говорила вона дальше, — на мене нападуть напади тоски.

— Ось і я такий самий, — додав він байдужно. — Ніколи в ночи, коли пробуджу ся, на мене ні звідси ні звідти пайде щось, і я говорю сам до себе: „На якого чорта все оте!“

— Ви вірите в песимізм? Я вірю. Говорять, що Карлейль був крайнім песимістом.

— Повертаючи до любови, я певний, що ви не можете вірити в любов і в песимізм. Чи-ж ви не були-б нещасливі, як би втратили віру в любов?

— О! надзвичайно.

По короткій мовчанці додав Лендрі:

— Ви одна з тих женщин, що буде любити лиш один раз, але за те дуже глибоко і сильно.

— Так і я думаю, що я такої вдачі.

В остатніх днях мая погода була незвичайно тепла. Джедвіни разом із Педж переїхали на озеро Джініва і великий дім при парку Лінкольна опустів.

Льора сподівала ся, що тепер муж її буде проводити з нею весь час, але перечеислила ся. Спершу їздив Джедвін до міста два рази на тиждень, але швидко почав їздити що другий день. Гретрі часто приїздив із ним на хутір і вони в Джедвіном говорили до пізної ночі про діла сидячи в кутку тераси.

— Кертис, — сказала в кінці Льора, — я бачу тебе все рідше та рідше, а я так ждала літа, коли ми зможемо бути завжди разом.

— Мені самому се так само неприємно як і тобі, Льоро, — сказав Джедвін. — Але власне тепер мушу бути все в місті. Я не можу позбутися гадки, що за кілька місяців положене діл зовсім змінить ся.

— Але навіть м-р Гретрі говорить, що тобі нема чого раз-у-раз чяїти в конторі. Він говорить, що ти можеш правити ділами на торговельній біржі звідси, і що ти їздиш до міста лиш на те, що не можеш жити без Ля-Саль-стріта і криків на „пшеничній біржі“.

Чи правда се? Сам Джедвін не міг би на се відповісти. Був час, коли Гретрі мусїв переконувати і принукувати свого приятеля, щоб звернути його увагу на маленьку течію велитенського виру торговельної біржі. Але за остатній час увага Джедвіна була звернена в ту сторону, і вже не Гретрі, але він сам брав на себе ініціативу.

Тимчасом він гарбав гроші. Так як він віщував, ціна пшениці підкочила. В маю була гарна погода і урядовий місячний звіт про стан урожаїв не вказував жадних страт.

Пшениця підійшла з 60 на 65 центів, і при тій незначній бариті Джеквін продав двісті п'ятьдесят тисяч кірців. При кінці мая настали спеки, мов у червні, ціна пшениці піднесла ся на 68 і Джеквін, більше як коли переконаний, що настав час жнива „биків“, закупив іще п'ятьсот тисяч кірців.

Так само зробив він у червні. Несприятна погода — незвичайні спеки на перемену з уливними дощами — поспувала весняні засіви. Пізнійші зливи поспували й озимини. У Джеквіна в руках був мільон кірців; ринок стояв непорушно на 72 центах; за два місяці ціна піднесла ся о дванацять центів.

— Вона ще впаде, — вневняв Гретрі, — напевно впаде. Круке і Свіні не приложили ще до сього своїх рук. Подивіть ся на врожаї у Франції! Тепер не вдовзі надійдуть вістки! Дже, ви граєте з оружєм, що швидше чи пізнійше вистрілить!

— Ми ще з нього не стріляли, — відповідав Джеквін. — Ми його тільки що лаштуємо на „медведів“.

В липні прийшли вісти зі всіх сторін краю, які остаточно виказали, що в Сполучених Державах перший раз від шістьох літ прийшли лихі врожаї і що до кількості і що до якості. Гарна пшениця була в ціні. Джеквін знов купив пів мільона кірців. Тоді появил ся перший признак незвичайного щастя, що мало товаришити Джеквінови через кілька місяців; урожаї у Франції були незначні, в Німеччині жнива видали менше ніж звичайно, на Угорщині жито і бульба мало зародили.

В половині місяця запросив Джеквін маклера до себе на хутір і поїхав з ним на довгу прогульку на „Тетиді“. Вони були лиш у двійці. Джеквін виложив йому свої проекти на дальші місяці.

— Сем, — сказав він — у цвітні я думав, що з початком сього місяця ціни підуть висше, але тепер вісти з Німеччини і Франції ставляють справу в иншій світлі. Я рішив ся був продавати, коли ціна буде в висоті від сїмдесять... Але тепер задержу ся.

— Ви зробите се на свою відповідальність, — відповів маклер. — Я вас вневняю, що ціна висше не піднесеть ся.

— Піднесеть ся; сїмдесять два, се мало. Тепер починаю працювати серіозно і хочу робити всьо по своїому; не хочу стояти в залежности від часописей, які Круке може купити, коли захоче. Я хочу, щоб ви мені подали надійних кореспондентів з Європи

— розумних, второнних людців, на яких можна би спустити ся. Мені треба одного в Парижі, одного в Ліверпулі, а одного в Одесі. Вони мають телеграфувати до нас про положенє дїл що дня.

Гретрі задумав ся.

— Ну, що-ж, — сказав у кінці... так, здаєть ся, я можу се зробити. В Ліверпулі маю надійного чоловіка — Трейнард зовуть його, — два-три єсть у Парижі, але в Одесі не знаю. Зрештою пошукаю.

Кореспонденти почали працювати при кінці липня. Всюди в Європі попит за пшеницею був великий. Збіжєві купці не лише купували, але робили контракти на будучі доставки. В серпні почав ся перший попит за американською пшеницею.

Прийшов кінець літа. Неозначене положенє помалу вияснило ся. Західній Європі грозив недостаток збіжа на зиму; в Америці уміркований урожай ледви задовольяв заграничний попит. Росія, Сполучені Держави і Арґентинська республіка мали протягом цілих дванацяти місяців кормити цілий сьвіт.

На чикагськїм пшеничнім ринку стояла велика стрілка ціферблята на 75 центах. Джедвін продав свою вересневу пшеницю по тій ціні і купив нараз три мільйони кірців на грудневий речинець.

Ще ніколи не заглибляв ся він так дуже в спекуляції, ніколи ще не віддавав ся так безповоротно її хвилям. Але щось приготавляло ся, щось неозначене, велике — він се прочував, розумів, знав. У всіх сторонах рух зміцняв ся, інерція щезала. Він був на хребті хвиль. Предвидженє, прозорість і бистроумність його ділання на початку весни почали виходити на верх. Обороти біржі прискорювали ся що тижня, європейські замовленя на американську пшеницю приходили все частійше. При кінці місяця ціна почала несподівано підносити ся з 78 на 79½, а навіть до 80.

В той день, коли ціна дійшла до того числа, Джедвін купив місце на торговельній біржі. Він уже не був більше „чужинцем“.

VII.

Одного ранку в листопадї того самого року Льора сходила на сніданє заклопотана і поважна. Вона давно вже була занята одною думкою і твердо наважила ся поговорити про се з Джедвіном, як лиш прийде нагода. Ледви що Джедвін положив члєсопись і присунув до себе філіжанку чаю, Льора скрикнула:

— Кертіс!

— Що, Льора?

— Кертіс, любий мій... коли все се скінчить ся?... Твої спекуляції? Ти не був таким ніколи. Тепер ми ніколи не лишаємо ся в двійку. Тепер, навіть тоді, коли ти не затоплений у читанє часописий і звісток і тому подібних писань, коли ти не розмовляєш цілими годинами з Гретрі, навіть коли ти не зайнятий тим, ти все далекий від мене, все там, у Ля-Саль-стріті, на торговельній біржі. Мій любий, я не хочу жалувати ся, не хочу бути вимагаючою, еґоїсткою, але... інколи... Я почуваю себе одинокою. Не перебивай мені, — сказала вона швидко, — я хочу сказати все відразу і не говорити про се більше. Остатнього разу, коли у нас був Гретрі, ти сказав, що за годину скінчиш із ним розмову. Я ждала... я ждала до одинацяті години, а потім лягла спати. Любий мій, я... я... я почуваю себе дуже одинокою. Вечір був такий томлячо довгий... Я наділа свою найкрасшу сукню, ту, що ти найбільше любиш, а ти навіть не завважив її. Ти говорив мені, що м-р Гретрі від'їде о девятій годині, і я вже задалегідь мріяла про те, як ми проведемо вечір у купці.

Але Джедвін не дав їй договорити, він обняв її і примусив її замовчати, голосно осуджуючи себе. Він кричав, що він скотина, безідейний, самолюбний осел, що не варт мати такої жінки, негідний ані одної сльозинки, що дрожали в очах Льори.

— Не будемо про се більше говорити, — почала знов Льора, — я думаю, що я самолюбна...

— Неправда! — скрикнув він. — Не говори сього. Се я...

— Але — продовжала Льора — ти колись конче покінчиш сі спекуляції! О! як я дожидаю тої хвилі! І по що се, Кертіс? Ми такі багаті, що не можемо прожити всіх своїх гроший. По що ще багатіти?

— Ах, се зовсім не за для гроший! — відповів він. — Се за для приємности, за для того зворушення...

— От власне, зворушенє! Знаєш, Кертіс, за для сього ти зміняєш ся до непізнання. Часом ставш незвичайно нервовий, інколи не слухавш, що я тобі говорю. Я знаю, що у тебе в голові пшениця, пшениця, пшениця, і так дієть ся завсїди. О, коли-б ти знав, як я ненавиджу, як я боюсь її!

— Моя мила, нехай рішить твое слово. Я за всю пшеницю на сьвітї не згодив ся-б спричинити тобі горе.

— Отже не будеш більше спекулювати?

— Я не можу полишити діла за одним махом, але при першій нагоді покину біржу. В кождім разі не позволю, щоб мої діла стали кістю незгоди поміж нами. Се мені так само тяжко, як і тобі. Як давно вже не читали ми нічого разом, як бувало перед тим, коли ти читала мені голосно.

— Від часу нашого повороту з хутора.

— Справді, від того часу, як раз від того часу! — і він потакнув головою. — Треба мені спинити себе. Ти маєш слухність, Льоро. Та ти не знаєш, не можеш собі навіть уявити, як та торгівля пшеницею захопує чоловіка. А надто що мені робити? Що можемо робити ми, ми, що здобули маєток? Я мушу мати занятя. Не можу так сидіти і пальцями перебирати. Я не люблю ходити по клюбах, бити ся об заклад на перегонах, або полювати на пташок або тровити до смерти якого нещасного, безпомічного лиса. Спекуляція — се одинока забава; або одиноке занятя, яке мені лишаєть ся... і яке видаєть ся мені привабним. Знаю, що я зайшов далеко і обіцяю тобі покинути се, але се дуже інтересне. Коли вмієш увяти ся до діла, і можеш дивити ся в перед, дальше як інші, і зважиш ся попробувати-щастя там, де вони не сміють, і уложиш плян і лявіруєш, а потім переконаєш ся, що все складаєть ся так, як ти предвидів, — говорю тобі, се захоплює тебе цілого.

— Але ти ніколи нічого не говориш мені — відповіла вона. — Я ніколи не знаю, що ти робиш. Я завсїди довідую ся про твої діла від Корта, або від м-ра Гретрі, але ніколи від тебе. Для чого ти мені не віриш? Я хочу ввійти цілковито у твоє житя, Кертіс. Скажи мені — несподівано запитала вона, — що ти робиш тепер?

— Ну, добре, — сказав він, — скажу. Лиш ти не повинна нікому говорити про се.

Вона замовкла, сперла ся ліктями на стіл, і наготовила ся слухати. Джедвін розтирав кусник цукру на дні філіжанки.

— Ну, — сказав він — я не робив нічого незвичайного, я лише купував пшеницю!

— По що?

— Щоб її потім продати. Діло ось яке: я думаю, що пшениця буде підносити ся в ціні. Я се зрозумів перший, здаєть ся,

уже при кінці минулого цвітня. Ну, а в серпні цього року, коли ми пробували над озером, я купив три мільйони кірців.

— Три мільйони кірців! — скрикнула вона. — Що-ж ти будеш з ними робити? Куди ти їх дінеш?

Він старався пояснити, що він купив лише право зажадати збіжа в назначенім речинці, але вона не могла ясно зрозуміти того.

— Се нічого, се нічого, — сказала вона, — говори далі.

— Ну, ось що сталося далі. При кінці серпня прийшли вісти, що часті дощі спричинили недостаточні врожаї в Англії, а в вересні прийшли звістки, що й у Росії збіжа лихі. Так що Сполученим Державам і Аргентинській республіці прийдесться кормити мало що не цілий сьвіт. Певно, що при таких умовах пшениця мусить бути всюди дорога. Урожаї всюди невистарчаючі. Я видів, що ціна підноситься все вище та вище, і купив іще один мільйон кірців і ще один мільйон на початку цього місяця. От і все. Розумієш, я числю на те, що ті всі люди, там в Англії, в Італії й Німеччині — всі люди, що їдять пшеницю, будуть давати нам за неї більшу ціну, як тут в Америці, для того, що трудно її дістати. Для них пшениця річ необхідна, се їх хліб насущний.

— О! чому-ж не дати їм сеї пшениці? — скрикнула вона. — Дай бідним людям тих п'ять мільйонів кірців. Се буде для них благодать Господня.

Джедвін подивився на неї з дивом.

— Се робить ся не зовсім так... — сказав він.

Але він не вспів нічого більше сказати, бо ввійшла покоївка і подала Джедвінови три телеграми.

— Ну, а ті депеші, — сказала Лбора, коли покоївка ввійшла, — ти дістаєш їх що дня рано... Чи вони також відносять ся до твоїх діл? Що в них містить ся?

— Я тобі прочитаю їх, — сказав він, розриваючи першу коверту. — Се телеграми моїх європейських агентів. Гретрі зробив так, щоб їх послали мені. Ось отся з Одеси. Вона шифрована, але — він виняв потатку з кишені — я тобі розшифрую її.

Він швидко перекидав сторінки книжки і писав переклад золотим олівцем на коверті телеграм.

— От що тут стоїть написано: „Пшениця готівкою купована підскочила на ліверпульських торгах у ціні о один цент. Звіз до нутра. Європейські ціни не принадні для продавців“.

— Що се значить? — запитала вона.

— Се значить, що Росія не буде вивозити своєї пшениці, вона потрібна їй самій, так, що західна Європа буде змушена оглянути ся за збіжем до нас.

— Ну, а другі?

Джедвін знов почав перекладати.

— Отся в Парижа: „Дайте знати, за кілько йде мільон кірців на вашім ринку? Товару менше, як ждали, і його розривають“.

— А се що значить?

— Вони хотять знати, кілько я схочу за мільон кірців. Їм трудно дістати там товар, — стало ся як раз те, чого я сподівався.

— Ти продаси їм?

— Може й продам. Поговорю ще з Семом.

— Ну, а остатня?

— Ся з Ліверпуля, а Ліверпуль, треба тобі знати, найбільший покупець пшениці. Се незвичайно впливове місто.

Він почав зараз розшифровувати телеграму, і Льора побачила, що брови його стягли ся.

— Господи — буркнув він несподівано, — Господи... що се таке?

— А що там? Щось важне?

Але Джедвін так був зайнятий денешою, що не чув питаня і не відповідав. Він три рази провірював одно слово.

— Прощу тебе, скажи мені, — просила вона.

Але Джедвін нетерпливо похитав головою і махнув рукою.

— Пожди, пожди — сказав він — пожди хвилинку.

Слово за словом він написав перевід над текстом телеграми і прочитав її уважно другий раз.

— Ось воно що, — сказав він у кінці. Потім устав. — Не хочу більше чаю, — заявив, подивив ся на годинник, задзвонив і коли ввійшла покоївка, сказав:

— Веліть Джарвісови, щоб він запрягав коні.

— Любий мій, що се? — повторила Льора. — Ти обіцяв мені сказати. От бачиш — скрикнула вона, — що я маю слух-

ність. Ти забувавш про мовістнованє. Коли розходить ся про пше-
ницю, тоді я ні до чого не здала. І саме тепер, коли ти читав
сю телеграму, ти зовсім змінив ся; твоє лице набрало дивного
виразу, виразу жорстокої запальчivosti і радости...

— Ти-б також стала запальчивою, — скрикнув він, — як би
розуміла се. На, прочитай сама.

Він передав їй телеграму і Льора прочитала: „Найбільші
фірми в клопотливому положеню за для малих довозів із Арген-
тини. Коли ціна підскочить, то можу вести переговори за п'ять
мільонів кірців пшениці“.

— Ну? — запитала вона.

— Ну, чи-ж не розумієш, що се значить? Се-ж „европей-
ський попит“. Вони мусять мати пшеницю, а вона у мене... пше-
ницю, котру я купив... так, по 70 центів, декотрі партії, а вони
заплатять по ріжничній ціні, т. є. по 80 центів. Так, ні, вони за-
платять більше, дадуть і по 82, коли я зажадаю. Франції також
потрібно пшениці. Візьми на увагу париську телеграму. Вони бу-
дуть перебивати пшеницю один від другого. Коли я тепер се
пушу, коли се мине... і їй Богу, — він почав говорити не то до
себе, не то до Льори, в міру того, як нові фази діла предста-
вляли ся йому, — їй Богу, нема потреби кидати сю пшеницю на
ринок і тим понижати ціну... Гретрі має зносити з залізничною
управою, отже ми можемо добути більший рабат. Що-ж за сю пше-
ницю. вони можуть дати 82... до того тут іще малий довіз із Ар-
гентини. Се перша звістка про тамошній недостаточний врожай.
Святий Мойсею! Коли аргентинський збір скуплений, пшениця
розсадить будинок торгової біржі.

У дверех появила ся покоївка.

— Готово? — запитав Джедвін. — Дуже добре. Я відїжджаю,
лиш прошу тебе Льоро, поки се все не буде покінчене, нікому про
се ані слова. Попрося мене ще колись прочитати телеграми; се
приносить мені щастє.

Він згорнув усі листи і телеграми і відійшов. Льора довго
сиділа сама і дивила ся в вікно. Вона чула, як замкнули ся вхо-
дові двері, чула кінський тупіт на асфальтовім бруку. Він затих
із часом, і мертвецька тиша запанувала в домі. Льора сиділа і ду-
мала. В кінці встала.

— Се перший раз, — сказала вона сама про себе, — що
Кертис забув поцілувати мене при прощаню.

Аж о одинацятій у ночі вернув Джедвін у незвичайно розворушенім стані і входячи до Льоринсго покою, крикнув голосно:

— Льоро, ти тут? Клянусь Богом, пустив усю пшеницю і вчистив пятьсот тисяч долярів!

Льора обернула ся, кліпаючи за для яркого сьвітла очима.

— Ах, я не хотів осліпити тебе, — говорив Джедвін наближаючи ся, — але мені не хотіло ся приносити тобі радісну звістку на потемки.

Він був веселий, говіркий.

— Тямиш, що ми рано читали телеграми? Отже я сьогодні полагодив діло з ліверпульськими людьми і мусів ждати до вечера на відповідь від них. Се та пшениця, про яку я говорив тобі сьогодні рано — пять міліонів кірців пшениці, і я дістав звістку від свого англійського агента, що можу там продати її двом людям, коли згодимо ся на ціну. В ціні ми згодили ся. Часть пшениці я продав із зарібком пятнацять центів на кірцю. Ми з Гретрі отсей обчислили, що мені припав чистий зиск у сумі пів міліона. Се ва те, що я бачив дальше наперед, як сусід. — Він кинув ся на крісло і розкинув широко руки. — Уф! Льоро, як я втомив ся! Весь день на ногах. Як ти думаєш, може Мері або Марта, або як її там зовуть, може зробити мені чашку доброго, міцного чаю?

— Ти не обідав, Кертіс! — скрикнула Льора.

— Ми десь там на стоячки щось їли в Семом. Але оба ми були в такім зворушеню, що могли б були їсти половину. Агу, як я втомив ся! Се втома, Льоро заробити пів міліона протягом десяти годин.

Джедвін повернув ся до жінки і їх очи стріли ся.

— А? — сказав він. — Що думаєш про се, Льоро? — і він ударив своєю дужою рукою об поруче крісла. — Пів міліона нараз? Тепер нехай вони говорять там на Ля-Саль-стріті, що я не знаю пшениці. А от Сем сказав мені сьогодні вечером: „Дже! здіймаю шапку перед вами. Я зразу думав, що ви помиляєте ся, але тепер бачу, що ви знаєте діло ліпше як я“. Так, ось що він сказав, а Сем Гретрі торгує пшеницею майже трицять літ. Я знав про се! — скрикнув він живо гестикуючи. — Я знав, що пшениця подорожів. Я знав про се на самім початку, коли всі вони сьміяли ся з мене. Я знав, що европейський попнт прийде власне в сю пору. Я знав, що добре скуповувати пшеницю і до-

бре мати агентів в Європі. А тепер усі вони стануть купувати пшеницю, бо я показав їм дорогу.

— Але се остатня твоя спекуляція? — сказала Лбора.

— Так, — сказав Джедвін зітхаючи. — Тепер кінець. Більше не спекулюю. Нехай тепер інші пробують щастя. Нехай і вони поспробують держати п'ять мільйонів кірців, не маючи на них попиту. Господи Боже, як я втомився! А чай, Лборо?

— А що-ж у тебе в руці? — відповіла здивовано Лбора.

Джедвін здивовано поглянув на чашку чаю, яку держав у руці.

— Ну, ну! — скрикнув він. — Я напевно ошалів.

— І виходиш тепер із спекуляції цілковито?

— У мене не лишилося ані зерна пшениці — впевняв він.

— Прийдець ся покинути.

На другий день він їздив до міста на дві години, а до торговельної біржі навіть не вступав. Він говорив із управителем домів, писав листи, підписав декілька чеків і приїхав до дому о п'ятій годині, а вечером повіз Лбору, Педж і Корга до театру.

Другого дня за чаєм, попрочитувавши часописи, він устав, заложив руки в кишені, і подивився через стіл на жінку.

— Ну — сказав він, — що будемо робити?

Вона відложила від себе письмо, що читала. — Хочем їхати верхом до парку? Чудовий ранок!

— Гм... так... — поволи відповідав він. — Добре, поїдемо до парку.

Вона бачила, що се йому не усьміхається.

— Ні — сказала вона. — Я бачу, що тобі не хочеться.

— Не дуже, — згодився він. — Діло в тім, що я знаю той парк як власну кишеню. Нема нічого нового в журналах за сей місяць?

Вона принесла йому журнали, посадила його в бібліотеці і поставила коло нього коробку з папіросами.

— Ух! — сказав він, тяжко сїдаючи в глибокому шкіряному кріслі. — Отсе мені правдивий комфорт! Куди красше, як духота і крики на Ля-Саль-стріті, коли голова набита гадками про відповідальности і таке подібне. . Ось таке жите розумію.

Одначе по годині, коли Лбора ввійшла в кімнату, його вже там не було. Журнали лежали на підлозі і на столі. Покоївка казала, що м-р Джедвін пішов до стайні. З вікна бачила вона, як

оглядав із візником одного коня. Але швидко потім він повернувся і вона побачила його в кімнаті до куреня з повістю в руках.

— Я прочитала сю повість минулого тижня — сказала Льора. — Дуже цікава! Неправда-ж, гарна річ?

— Так, нічого собі... — згодився він. — Чи не час уже на сніданок? Сьогодні, Льоро, поїдемо на вечерок. Ах так, нині второк, я забув.

— Хочеш, щоб я тобі голосно читала? Я знаю, що ти зацікавишся, коли прочитаєш більше.

— Правду сказати — й не думаю! — заявив він. — Я подивився, чим се кінчить ся — се страшенно нудна річ. Знаєш що, — несподівано сказав він, — коли-б се не було заборонено, я-б поїхав на озеро ловити рибу під льодом. Льоро, хочеш їхати до Флориди?

— От що зробимо! — скрикнула вона. — Поїдемо на Рівдво на озеро. Візьмемо з собою часть прислуги і запросимо приятелів.

Третього дня нового року приїхав із Чикаго Лендрі з новинками про важний день на торговельній біржі.

— Вість про лихі врожаї в Аргентині справдила ся, — говорив Лендрі. — При відкриттю біржі стояла ціна досить твердо на 83, але ледви що гоні ударив, вона стала підіймати ся. Купувати, купувати, купувати! — всі торочать се одно. Публіка почала спекулювати. Тепер на одного чоловіка, що хоче продати, знаходиться дванацять покупців. Такого горячого часу як сьогодні я ще не бачив на біржі.

Льора бачила, як у Джедвіна засьвітили ся очи.

— Я вам говорив, Сем, що ми дійдемо до того, — сказав він киваючи на маклера.

— Пшениці багато, — розлізало відповідав Гретрі. — Пождіть, нехай вона дійде до долара. Коли дійде, побачите, кілька її. Фермери не продали ще всеї. Все знайдець ся ціла юрба лисів, які, так сказати, ховають зерно в старих панчохах і засиплюють вас ним, коли заплатите добре. Се мені не першина. Піднесіть лиш ціну, — Господи! — вони витрусять усі свої засіки і затоплять вас. Ніхто на світі не в силі збагнути, із яких незваних закутків вона проявиться.

— А я говорю вам, Сем, — відповідав Джедвін, — що вся злишка пшениці уступає з краю і то швидко уступає. Багатьом прийдець ся добувати її з трудом.

— Компанія Крукса, — докинув Лендрі — досить певно говорить, що ціна упаде. Я певний, що вони ще нині продавали без речинця.

— Дивно! — недовірливо скрикнув Джедвін. — Продавати без речинця при лихих урожаях у Аргентині і зовсім „бичачих“ звістках із Європи.

— Таких продажій без ліку — говорив Гретрі — кілька хочете.

Що не робив Джедвін, усе від рана до вечера доходили до нього відгуки біржевого шуму. Вир на Ля-Саль-стріті бушував тепер із такою силою, якої не слідно було за остатні роки. Повінь шаліла і пінила ся, захоплювала краї від океана до океана, згрібала пшеницю своєю струєю, всисала її і знов викидала гігантською силою своїх припливів і відпливів. А він, Джедвін, що знав кожний її струмочок, він, що міг предсказати зріст кожної хвили, стояв по за нею. Він сидів бездільно, байдикуючи осторонь, а гук біржі сильнішав із кожним днем. Інші люди, обмежені, зі слабими здібностями, злочинно, безглуздо жмурили очі на його приплив, легковажили щасливу нагоду, якою він, Джедвін, міг би покористувати ся з такими велитенськими результатами. Таємна поява, яку він так давно вже предвидів, ще не наступила в повні. Великий факт, великий результат, що повинен вийти із сеї повені, ще не дозрів. Чи наступить він, коли могутня, сильна та сміла рука не візьметь ся за керму, не буде зачиняти і відчиняти шлюзи від біржі? Сього він не знав. Чи наступить хвиля, коли потрібно буде вожда? Може отсей зріст цін — революція, що потребує свого Наполеона? Не вже-ж не він, а хто инший побачить в кінці те, перед чим очі всіх закриті, і займе високе місце проводиря?

Джедвін дрожав; безділе дразнило його. Він ходив довго по пустих дорогах, бродив по горбках або по замерзлим озері, заклопотаний, похнюплений. Місце на торговельній біржі остало ся при нім; він задержав своїх європейських агентів, що ранку приношено йому нові депеші, кожда часопись потверджувала його віщування.

— Я відрік ся від усього раз на все, — влевняв він жінку. — Лиш я знаю чоловіка, який міг затулити всю оту жеброту

Круксової шайки в кулак, — він ударив при тих словах своїм великим кулаком, — і роздавоти мов шкаралющу.

Два тижні пізніше прийшов Лендрі до Педж і приніс дві або три часописи.

— Ви бачили се? — запитав він її.

Вона заперечила.

Він прочитав декілька місць із принесених часописий. Там говорило ся, що на чикагському ринку витворила ся нова група „биків“, правдоподібно із ню-йорських капіталістів, що швидко опановує ринок, тому й ціна шениці піднесла ся. В другій статі були згоди, що ціни підвишують фірми в Сент-Люї; а одна дуже довга статя зачинала ся ось якими словами:

„Тепер усі признають, що якийсь невідомий „бик“ виступив на шеничному ринку в Чикаго і заняв перше місце. „Медведі“ впевняють, що не боять ся тайного ворога, але не підлягає сумнівови, що від багатьох, які продали без речинця, у второк несподівано зажадали покриття, коли могучий бик скупив протягом двох годин два мільони кірців. Малі купці здержують ся від діл, боячи ся попасти на роги невідомого бика. Особа нового спекулянта скриваєть ся старанно, але будь він хто хоче, він незвичайний, не щоденної смілости купець. Ходили слухи, що він із Нью-Йорка і належить до великої групи, що почала гру на підвишенє, але наші ню-йорські відомости заперечують сій вістці і ми можемо напевно твердити, що невідомий „бик“ уродив ся й живе в місті вітрів“ (Чикаго).

Педж і Лендрі швидко переглянули ся, але обоє мовчали.

— Мені видаєть ся — сказав у кінці Лендрі знижаючи голос, — що ми обоє подумали на одного й того самого.

— Я знаю напевно, що він обіцяв сестрі більше віколи не робити сього. Що ви думаєте?

— Мені-б випадало не думати нічого про се. Моя повинність сповняти накази м-ра Гретрі.

— Я знаю лиш одно; м-р Джедвін знов проводить цілі дні в місті. Якийсь час він сього не робив, — сказала Педж.

— Може його задержують у місті діла його домів.

— Льора страшно сердить ся, — говорила далі Педж. — Я се бачу. Перше вони проводили вечери разом, Льора читала йому на голос, а тепер він вертає до дому такий змучений, що інколи кладеть ся спати о девятій годині, а Льора сидить сама

і читає до дванацятої в ночі. Але вона боїть ся за нього. Він увесь зайнятий, нічим не інтересуєть ся, ні літературою, ні своєю недільною школою. А головню, як каже м-р Креслер, він може стратити все, коли почне спекулювати на ново.

Лендрі рішучо протестував :

— Навіть не допускайте тої думки, щоб м-р Кертіс Джедвін дозволив комусь побідити себе. Нема людини... що я говорю — нема групи людей, щоб могли з ним справити ся. Він о голову перевишав найсильнішого з них. Говорю вам, се Наполеон.

Дуже швидко довідала ся й Лбора, що її муж вернув знов на пшеничний ринок і то із таким запалом і пристрастю, що втягнув ся в саме серце виру. Його вплив зараз відчули. Кожний до певної міри знаменний учинок „невісного бика“ завважувано і обговорювано всюди на Ля-Саль-стріті.

Його першим ділом, старанно скриваним, було заступлене проданих у Ліверпулі пяти мільонів кірців новими п'ятьма мільонами майвої продажі. Се діяло ся в січні, протягом цілого лютого і на початку марта, коли попит на американську пшеницю ставав що раз завзятійшим і йшов із п'ядесятьох центральних міст Європи, коли купа людей на Ля-Саль-стріті ставала що раз більшою, що раз більше озвіреною і завзятійшою, а безпристрасний показчик на цифербляті підносив ся невдержно і спиняв ся в кінці на 85. Джедвін ненастанно кунував, загортав пшеницю, шукав її, тішив ся нею, приймав із отвертими раменами водопад зерна, що спливав на біржу із Йови і Небраски, із засіків Іллінойса, з бистро пустіючих елеваторів Канзаса та Міссурі.

Несподівано, серед великої завірюхи, коли у Джедвіна було скуплено десять мільонів кірців майвої пшениці, вишло урядове справоздане про будучі доставки.

— Ну, — сказав Джедвін — що ви про се думаете ?

Вои оба з Гретрі були в приватнім кабінеті Гретрі в конторі Гретрі, Конверс і К-о, і студіювали урядовий комунікат, що лише що появил ся в вечірних часописях..

Маклер зайнятий розбором цифр і статистик відповів лише неозначеним рухом голови.

— Ось що, Сем, — мовив Джедвін підіймаючи голову від часописи — у руках фермерів не більше як сто мільонів кірців. Сього страшно мало, Сем, страшно мало.

— Не можна сказати, що се колюсально багато, — згодився Гретрі.

Настала знов мовчанка і знов вони оба затопили ся в читаннє звітів. Гретрі дістав із конторки статистичну таблицю і порівнював деякі цифри з цифрами комунікату.

— Йй Богу, Сем, — знов сказав Джедвін — купа тої пшениці піде до Європи до липня Скільки вивозять тепер?

— До пяти мільонів тижнево.

— То числиж: двацять мільонів на місяць і се — пождіть, цвітень, май, червень, липень — за чотири місяці до нового збору... вісімдесят мільонів із ста...

— Щось так, — відповів Гретрі.

— Пождіть, нумо числім. Треба мати яснє зрозумінє, як стоїть діло. Маєте цінник? Подивіть ся, кільки товару в Чикаго? Я не думаю, щоб зерно розсаджувало елеватори і ще послухайте! — скрикнув він до маклера, що вийшов до другої кімнати, — дс-шукайте дат про перші доставки і про париські та ліверпульські склади. Йду о заклад, що Париж і Ліверпуль разом не можуть виказати ся більшим запасом, як десять мільонів кірців, потрібних щоб дотягти до нового хліба.

За кілька минут Гретрі вернув із цілим оберемком брошур і торговельних журналів. Гретрі й Джедвін похилили ся над купами паперів. Маклер держав у руках оловець і від часу до часу швидко переписував цифри на листок паперу.

— А ви завважили, — сказав Джедвін, — що на північному-заході мельники зараз перемелюють усе зерно? Ви завважили се?

— Так, — сказав Гретрі, а потім додав: — Там за місяць пускають кораблі.

— І се правда, — підхопив Джедвін, — і всю тутешню пшеницю вивезуть. Про се я забув. Ви задоволені, що у вас нема безречинцевої пшениці?

— Де в кого єсть, — відповідав Гретрі. — У мене в книгах записако багато безречинцевих продажій, без ліку.

Джедвін стрепенув ся і дивно подивив ся на Гретрі.

— У вас єсть? — сказав він. — Многі продали без речинця?

— Ну, справді. Многі з групи Крукса... так, дуже багато в них.

Джедвін мовчав і сіпав себе за вуса.

Потім несподівано схилив ся наперед і тикав пальцем майже в саме лице Гретрі.

— То послухайте! — скрикнув він. — Чи-ж ви не розумієте? Чи-ж не розумієте?

— Чого не розумію?

Джедвін розширив пальцем ковнірець.

— Мій Боже! Я вадушу ся. Чого не розумієте? Як? Я сам маю в руках десять мільонів кірців тої пшениці, а Європа візьме вісімдесять. Значить у Чикаго в маю зовсім не стане пшениці! Коли я тепер скуплю за готівку партію, де вони, ті хлоняга, що продадуть мені без речинця, візьмуть пшениці, щоб мені її доставити? Кажіть — де вони її візьмуть? Ну, кажіть, де — де вони її візьмуть?

Гретрі положив оловець і витріщив на Джедвіна очи; потім довго копав ся в паперах, дивив ся на свої замітки, пороблені олівцем, потім заложив руки в кишені і зітхнув глибоко. Він поглядів знов на Джедвіна здивований, оголомшений.

— Господи Боже мій! — прошептав він у кінці.

— Ну! де вони її візьмуть? — кричав знов Джедвін. Його лице почервоніло.

— Дже, — белькотав маклер, — Дже... я... чорт мене візьми... я не знаю.

І раптом оба вони скочили на рівні ноги. Діло, що приготвляло ся протягом остатніх одинацяти місяців, несподівано довершило ся, раптово відкрило ся, немов нараз піднесла ся завіса, немов що вибухло в повітрі, оглушило, ослінило їх.

Джедвін кинув ся наперед і захопив маклера за плече.

— Сем! — закричав він. — Чи розумієте, що се значить? Сем, ми можемо скупили цілий ринок.

..(Далі буде).

До анекдотичної біографії Шіллера.

Дня 9 мая с. р. обходив цілий німецький світ з великим ентузіазмом столітні роковини смерти одного з найбільших своїх поетів Фрідріха Шіллера. Використовуючи ту нагоду подаємо нашим читачам кілька анекдотичних епізодів з життя славного німецького письменника на основі недавно виданої книжки Т. Мауха п. з. „Schiller-Anekdoten. Stuttgart, 1905“. Характеристику його поетичної творчості подамо на іншому місці.

I.

Коли одного гарного ранка вийшов Шіллер на прохід до т. зв. „долини, рож“ у Голіс, куди недалеко плила ріка, почув з корчів тихий голос. Підійшов ближше і почув молитву молодого чоловіка, що роздягнений до половини хотів скакати у воду. Збентежений приходом Шіллера відповів на його питанє: „Мені лишилися дві дороги до вибору: або вмерти в голоду, або самому покласти кінець своєму життю“. По тім оповів, що він студент теології і від пів року живе тільки сухим хлібом...

Зворушений Шіллер дав йому всі гроші, які мав при собі, і взяв від нього приреченє, що протягом вісьмох днів не подумав про смерть.

Кілька днів потім підчас весіля одної визначної липської родини підносить ся з поміж веселих гостей наш поет, оповідає про свою стрічу, бере тарілку в руку і збирає для нещасливого студента стільки грошей, що той навад набрав охоти до життя і кінчив свої студії.

З утіхи, що виратував життя чоловіка, мав поет зложити потім лісню до радости.

II.

Бувши учеником у військовій Академії герцога Кароля Віртемберського любив Шіллер наслідувати рухами і мовою своїх учителів. Коли про той його талант довідав ся герцог, зажадав одного разу від нього, аби спробував свої штуки на нім самім. Збентежений хлопець відмовляв ся як міг, одначе цікавий герцог опер ся при своїм жаданю.

Рад не рад попросив Шіллер у герцога його палиці, прибрав його позу і спосіб бесіди і став герцога екзамінувати. Розбавлений Кароль давав відповіді, та з них молодий екзамінатор не був задоволений. Тоді, наслідуючи зовсім спосіб герцога, Шіллер гримнув: „До сто чортів, то з вас осел!“ — потім подав руку графині Францішці Гогенгайм, що стояла недалеко від нього, і зробив рух, немов би хотів з нею віддатися. Тоді веселий герцог, беручи ся від сьміху за боки, крикнув за ним: „Ти, слухай, лиши мені Францішку!“

III

Раз відчитував Шіллер товаришам уривки зі своїх „Розбійників“. В тім надійшов на візитацію капітан Шмекенбехер і скартав усіх учеників за голосну розмову. Таке поведене капітана розсердило молодого поета і коли Шмекенбехер відходив до дверей, він крикнув за ним пів голосом: „Такого капітана я вистружу собі з моркви!“ Капітан удав, що не чув тих слів, і пішов.

Другого дня рано виступили всі ученики в рядах перед герцога. По довгій муштрі герцог закликав: „Шіллер!“ — Шіллер виступив на перед. „Чи то ти казав: „Такого капітана я вистружу собі з моркви?“ — „Так, Ваша Сьвітлість, я не вмю говорити неправди“. — „Шмекенбехер, вели подати йому моркву і ніж!“ — Павза...

Герцог стоїть перед Шіллером, сей дивить ся в землю. Незабаром принесли моркву і ніж і на знак герцога віткнули Шіллери в руки. — „Ну, вистружи-ж мені капітана!“ — каже герцог.

Шіллер заклопотаний і червоний як бурак став стругати моркву. Всі зачудували ся і стояли мовчки, а герцог опертий на свою тростівку впер очі в Шіллера, а далі буркнув:

— А справді був би скандал, як би вистругав капітана!

IV.

В хаті Шіллера все говорило ся тільки півголосом; він і його жінка не терпіли нічого гірше, як коли хто говорив голосно. Всі, що сходили ся з Шіллером, знали про той його норов і старали ся пристосувати ся до нього.

Та одного разу відвідав Шіллера Шльоссер, що переїздив через Ваймар. Той чоловік, велитень із кожного погляду, мав також велитенський рот, який пускав у рух головно тоді, коли оповідав анекдоти. Нещастє хотіло, що як раз під самим Ваймаром притранила ся йому з одним мужиком забавна історія і він зараз по першій поздоровленю почав оповідати про неї Шіллерови і його жінці. Передівсім страшно кричав тоді, коли наслідувал бесіду мужика.

Бідному Шіллереви виступив на чоло зимний піт, одначе він усе таки силував ся видусити з себе сьміх. Його жінка перестрашена не зводила очей з оповідача. Ціла ситуація зложила ся так комічно, що присутні при тім приятелі Шіллера не могли стримати ся, щоб не бухнути здоровим сьміхом. Се як раз було на руку Шльоссерови. Він думаючи, що той сьміх викликало його дотепне оповіданє, а передівсім наслідуванє мужика, став оповідати цілу історію ще раз. Тепер його голос і дзенькіт шиб у вікнах злили ся в невольний шум... Та Шіллер уже не мав сили запанувати над собою і вхопивши себе за ніс крикнув, що йому пустила ся кров.

Під тим позором вилетів чим скорше з хати...

V.

На представленє „Нареченої з Месіни“ прийшли в великій числі студенти з Галле, Липська і Єни. По представленю пішли всі під вікно Шіллера. Зробивши йому там голосну овацію, вислали одного студента до нього до хати. Студент бундючно запросив поета взяти участь у вечері, яку приладив для них багатий батько одного його товариша. Шіллер відмовив.

Та студенти не дали так легко відправити себе і вибрали цілу депутацію, яка в імені всіх мала повторити запросини. Прийшовши до хати, застала депутація поета, як лягав до ліжка. Коли бомбастична промова знов не принесла успіху, влетіло до хати кількох буршів, вхопили одіж Шіллера і стали його силоміць одягати. За малу хвилину вели вже поета серед радісних окликів до гостинної залі.

VI.

„Одного разу, пише шкільний товариш Шіллера І. Ельверт¹⁾, мали ми відповідати в церкві катехізм. Нашим екзамінатором був Гонольд, чоловік, що вмів гарно обходити ся з трестиною. Він загрозив, що всіх нас порядно перебе, коли ми забудемо хоч одно слово. З тривогою зачали ми катехізм, одначе на щастє обійшло ся без побоїв. В нагороду за те дістали ми по 2 кр. на одну особу, — разом 4 кр. Стільки грошій ми не часто мали в своїх руках. Тому тепер стали думати над тим, яким способом позбути ся тих грошій. Шіллер запропонував напiti ся зимного молока у гартенецькій гостинниці, одначе коли ми зайшли туди, молока не було. Тоді Шіллер змінив проєкт і забажав кушiti грудку сира; одначе грудка сира коштувала сама 4 кр., а тоді ми не мали би до неї хліба. Отже й той проєкт мусіли ми закинути і вертати в Гартенек з голодними черевами. Тоді пішли ми до Некарвайгінгену, обійшли тут 3—4 гостинниці, поки в останній не дістали зимного молока; ще нині чую його смак. Нам дали чисту цинкову тарілку і срібну ложку. Молоко і хліб, якого ми накришили до тарілки і поховали ще в кишені, коштувало разом тільки 3 кр. Отже нам лишив ся ще один кр., з чого за половину купили ми в алєї в Людвігсбургу булку, а за другу половину порічок. Ними поділили ся ми по братерськи і мали такий гарний обід, якого пізнійше я вже ніколи не дістав. При тій нагоді виявив ся поетичний талан Шіллера вже в повнім блиску. Коли ми вертали в Некарвайгінген, він вибіг на один горбок, звідки можна було видіти Некарвайгінген і Гартенек, поблагословив гостинницю, де ми пообідали, а Гартенек і инші некарвайгінгенські гостинниці прокляв з такою поетичною й пророчою емфазою, що виразно пригадує собі її ще й тепер.

VII.

„Вісім днів перед своєю смертю, оповідає Генаст, ходив інше Шіллер до театру. Коли йшов, я стояв при вході. Він поздоровив мене словами: „Добрий вечір, Генаст! Гете йшов зі мною аж сюди; він нині не прийде, одначе я таки хочу бачити штуку. Вправді Коцебує не мій чоловік, одначе він знає театр“. Я настрашив ся його блідого лица і його майже скляних очий. На другий день ходив я до нього в одній справі. Слуга сказав мені, що його пан перевів сю ніч дуже погано і лежить у ліжку. Мимо того він

¹⁾ Otto Güntler, Zu Schillers Jugendjahren. (Rechenschaftsbericht des Schwäbischen Schillervereins, 1903, Nr. 7).

прийнив мене зі звичайною лагідністю. „Так, так, мій любий Генаст, я знов лежу“, сказав. „Також з Гетим нині не добре; я післав до нього. Його дужа природа найбільше йому помагає; він виздоровіє; та хто знає, що нам несе найблизша година? Наші тіла розстануться, одначе наші душі будуть жити вічно в купі“. Потім дав мені кілька поручень і подав на прощанє руку. З глибоким сумом виходив я з його простої кімнатки, щоб побачити його вже на катафальку. 9 мая по полудни між год. 5 і 6 він помер.

VIII.

В ночі з 11 на 12 мая, в навечерю неділі, вложено тіло між год. 12 і 1 в крипті на старім кладовищі коло церкви сьв. Якова. Перед домовиною йшли ученики першої кляси з ліхтарнями; за ними поступали оба режисери Генаст і Бекер, в якихи Шіллер стояв майже в щоденних зносинах, артисти Малькольмі, Унцельман, Ельс і Вольф, які його дуже любили за те, що був для них учителем і провідником. Домовину несли Граф, Гайде, Кароль і Вільгельм Швабе, професор Фос, брати Трайтерц, Ст. Шіце, Кляуер, Гельбіт, Ірґант, Бреме, Каннегісер, Еттельт, Люнґерсгаузен, Ягеман, Вестермаєр, Вайсер і Штарк, всі в часті державні урядники, в часті малярі, різьбарі і письменники. За домовиною йшов високий мущина загорнений у плащ, що майже закривав лице; по переказу був ним Гете, одначе в дійсности шурин Шіллера фон Вольцоген, що приїхав на той сумний обряд з Наумбурґа.

„Була гарна мавва ніч“, оповідає Кароліна фон Вольцоген, „ніколи я не чула такого повнозвучного співу соловейків, як тоді“.

IX.

Надійшла перша річниця смерті Шіллера. Дня 10 мая виставляли в театрі другий, третій і четвертий акт „Смерті Валєнштаїна“; по тім слідувала „Пісня про дзвін“, а кінець становив епілог Гетого з хоромим співом. Між публикою панувало загальне зворушенє, а ще більше між театральним персоналом; тільки серед сліз змогла Ягерманова докінчити монольоґ Теклі. Коли занала заслону, публика виходила без найменшого шуму, тільки один могутній голос (студент із Єни) закликав: „Шіллер, в серці твого німецького народа ти будеш жити на віки!“

Зр.

Отвертий лист до гр. кат. ординаріатів і духовенства.

Справа, котру хочу порушити, не була досі піднесена з компетентної сторони — то значить зі сторони греко-католицького клиру. Тим часом вона стала актуальною і не терпить проволочки. Далекий від усяких конфесійних рахунків, мушу її порушити з мотивів інших, національних.

Се справа холмсько-підляських уніятів у Росії.

Як відомо, значна частина уніятів, формально переведених на православіє в 1875/6 р., православія в дійсности не прийняла, а що унія була офіційно внесена, а перехід до римо-католицької церкви був також заборонений, то вони зістали без конфесії. По урядовому справозданню російського синоду в 1899 р. було 81.246 таких „упорствующих“ уніятів, що не хотіли признавати ся до православної релігії, і 6.749 „колеблющихся“; було 29.235 нехрещених і 10.734 невінчаних супружеств, бо сі „упорствующіє“ не хотіли звертати ся до православних священників, а не вільно їм було, за браком уніятських, звертати ся до римо-католицьких. Коли припустити, що поруч сих „упорствующих“ є що найменше друге стільки таких, що хоч про око не зривають з православієм, але роблять се тільки в біді, уступаючи примусови, то будемо мати яких 200.000 людей, які не помирили ся з накиненою їм православною конфесією і тільки чекають можности виректи ся її.

Коли в кінцем мунувшого року серед ріжних полекш російськими правительственними кругами було обіцяно внесенне релігійного примусу, я думаю — не у одного мене стало питання: щож буде з холмськими уніятами? Стрічавши ся з людьми з Хомщини й Підляша, в тім числі і з дідичами-Поляками, я знав, що сі

унїяти, в опозиції до накиненого їм православїя в російській формі, впливили ся значно до місцевих латинських ксьондзів і Поляків, потайки вчать ся по польськи читати й молитись. Одним словом, російська бюрократія, зачавши від оборони унїї в Холмщині перед латинїзацією й польонїзацією по повстанню 1863 р., своєю брутальною самоволею як раз загнала наших людей до добровільної польонїзації, від котрої вмїли вони себе боронити протягом п'ятисот лїт залежности від польської держави й польської шляхти. Й ставало питання — щож буде тепер, коли знесений той брутальний примус?

Відповідь на се давала до певної міри петиція холмських уніатів певної громади чи округи, перед кількома тижнями видрукувана в львівських польських газетах, де сі уніати просили у російського правительства свободи звертати ся до римо-католицьких сьвящеників у своїх потребах і записувати ся до римокатолицької конфесїї. Не знаю, як ся петиція була підперта чисельно (в друкованих текстах були пропущені назви місцевости), але такий вихід — перехід на латинство й за тим повне ополячення — являєть ся майже неминучим виходом із тих обставин, які сотворені були російськими заходами в Холмщині, — коли лишити далї сю справу їй самїй.

Опублікований тепер на Великдень царський указ зніс уже релїгійний примус. Він дозволяє православним, чи записаним до православної конфесїї особам переходити на иньшу релїгію, чи вертати ся до тої релїгїї, до якої належали вони або їх предки давнїйше. Отже ті уніати в Росїї, що тїльки силою були держані при православїю, можуть зректи ся православїя і перейти до иньшої конфесїї.

Чи грецько-католицький клир Галичини, що в своїм часі прийняв з повним співчутєм ¹⁾ проєкт організації російським правительством народної уніатської церкви в Холмщині, очищення її від польських і латинських впливів, і вислав у 60—70-х рр. єпископа Куземського і таких проводирів реформи як Попель, Криницький і десятки сьвящеників, які потім повели своїх вірних на православїє ²⁾, не почуваеть ся тепер до морального обов'язку —

¹⁾ Про се цікаво оповїдає в своїх, не так давно виданих мемуарах Теофан Лебединців, що був посередником у зносинах з галицьким єпископатом у сїй справі.

²⁾ В урядових справозданнях про «возсоединеніє» 1875/6 р. числїть ся сорок сьвящеників-Галичан, що пішли на се возсоединеніє, не рахуючи тих Галичан, що були висьвячені вже в Холмщині.

прийти в поміч сим останкам уніатів, що стоять тепер на роздоріжжю між офіціальним обрусительним православієм і польонізаційним латинством? Чи тепер, коли російське правительство дає їм можливість рішати про свою конфесію, він не підійме заходів коло відновлення уніатського душпастирства — коли не в формі відновленої церкви, то бодай правильних місій серед сих уніатських останків? Чи конфесійний обовязок і національне почуте не кажуть йому доложити всіх можливих старань, щоб уратувати від латинізації й польонізації кілька сот тисяч холмських Русинів-уніатів?

Досі ми не чули щось про се нічого, і тому уважали своїм обовязком звернути увагу на сю справу.

Ми не закриваємо очий на труднощі. Рим, що своїм нетактовним поведенням пошхнув російське правительство до переведу на православіє холмських уніатів в 1870-х рр., не легко буде подвигнути й тепер до якоїсь відповідної інтервенції в сій справі, хоч масовий перехід уніатів на латинство властиво не повинен обійти ся без його участі, по мысли конкордату. Російське правительство може бути не раде введенню уніатських духовних у свої границі, хоч тут річ у забезпеченню холмських Русинів від польонізації. Але по проголошенім ним тепер принципі толеранції з ним можна говорити, і, думаю, можна договорити ся.

Зрештою галицькі духовні власти на переведенню таких справ мусять самі добре розуміти ся. А обовязку, який накладає на них у сій справі нинішній момент, чейже ніхто не заперечить.

6/V н. с.

Ся статя була вже вискладана, коли почали наслідком толеранційного указу, появляти ся в газетах замітки й рефлексії в справі холмських уніатів на тему пожаданости чи непожаданости відновлення унії. В часописях офіціозної російської марки появили ся статі про потребу відновлення унії для протиставлення їй латинській пропаганді. В польських часописях націоналістичної краски вітверто виповіджено гадку, що для Поляків відновлення унії не пожадане, і вони повинні починити кроки і в Петербурзі і в Ватикані, щоб сю справу убити. Опубліковано обіжник польського „Товариства опіки над уніатами“ (в Росії), де воно наказує сим уніатам, аби жадали переведу їх на римо-католицтво, не годили ся на ніяку унію і в ніякі релігійні пертрактації не запускали ся...

Як бачимо, ситуація вповні ясна, так само й наглість справи, і потреба участі в сій справі уніатського духовенства Галичини. Поляки іронізують, що російські урядовці, виїсши унію з антипольонізаційних мотивів, з тих же мотивів тепер радять її відновити. Воно б ще більше можна поіронізувати з того, що Поляки, трицять літ займавши ся „опікою над уніатами“, горлавши *ugbi et ogbi* про кривду, заподіяну унії в Росії, тепер, коли показується можливість відновлення унії, самі видають на неї засуд смерти й поручають своїм репрезентантам постарати ся, аби її не відновлено. Трудно докладнійше з'ілюструвати перфідію тої опіки, а заравом і всю історичну традицію польської релігійної політики на Руси.. Але ми говоримо тепер про фактичну сторону справи. Не підлягає сумнівови, що російському правительству, по знесенню унії, своїми руками її відновляти і не дуже лицьово, і не дуже мило, і для самої справи не дуже корисно. Сумніваємо ся, чи схоже воно між тими священниками, що трицять літ „успішно поборювали“ унію, шукати охочих заявити свій перехід на унію. І маємо всяку причину думати, що унія склеена самими російськими руками, підпорядкована інтересам, розуміється, обрусенія і поліційно-бюрократичним тенденціям, не знайшла б довіря у народа, у тих „упорствующих“ і „колеблющихся“. Не може нам бути приємна перспектива й уніатського душпастирства, переданого для сотворення й переведення в жите орґаном католицької (латинської) духовної управи в Росії. Найбільш раціональним виходом було б сформованне конфесійних громад тих упорствующих, з позіставленнем їм повної релігійної самоуправи. В варшавських газетах появила ся звістка, що варшавські уніати звернули ся до адміністрації з жаданнем, аби їм привернено давню уніатську варшавську церкву. Се був би початок організації таких громад.

Справа в кождім разі проволоки не терпить, бо коли раз польсько-латинським чинникам удасть ся привести уніатів до зголошення до римо-католицької конфесії, і се зголошення буде прийняте й санкціоноване, справа буде тим незмірно утруднена.

15/V н. с.

М. Грушевський.

На переломі.

(Далі).

IV.

„Закон 2-го червня 1897 року, — читаємо в цитованій уже записці міністерства фінансів, — що встановлює певні норми робучого часу не для закладів, а для робітників, які в них працюють, являє собою природний розвиток закону 3-го червня 1886 р. і усуває самоволю працьодавця в такім важнім і істотнім питанні, як протяг і розпорядок часу праці“. А в самім початку записки про закон 1886 р. стоїть таке: „При ступневому зрості нашого промислу численні надужиття правом сильного, що виникали раніше з боку хазяїнів, викликали в кінці 84 і початку 85 рр. великі заколоти в Московській та Володимирській губерніях, які стали ся причиною видання спеціального закону 3-го червня 1886 року“. Як бачимо, навіть із слів російського міністра виходить, що ґрунту закону 2/VI 97 р. треба шукати в робітничих розрухах, бо-ж він є лиш „природний розвиток“ закону 86 р., причиною якого були домагання робітників.

Того-ж самого в праві сподіватись апріорно кожен із читачів, хто визнає правильним той метод розсліджування звязку і причин житєвих подій, якого ми додержувались у попередній главі.

І справді, досить приглянути ся до робітничого життя в 95, 96 роки, себто роки перед самим виданням закону 97 р., щоб сказати, що те жите було далеко не спокійне, а навпаки, надзвичайно бурхливе. Щоб не далеко ходити за фактами, я наведу тут те, що закріплене на сторінках „Збірника по історії політичних

і суспільних рухів у Росії“ упорядкованого В. Бурцевом („За столѣтъ“). Спинюсь звичайно тільки на тому, що торкається виключно робітничого життя. І так у хроніці збірника за 1893 рік про робітників немає й згадки. Так само і в 94 році не знаходимо про них ані слова. А тим часом і в сі роки, як і перед ними, як і після них у збірнику знаходимо досить доказів того, що політичний чи суспільний рух по інших верствах російської суспільності не то що не переривається, а йде, сказати-б так, своїм звичайним темпом. Ліберали не перестають складати вірнопідданчих адрес до самодержця, в яких на тисячі способів силкують ся довести, що обмежене самодержавя піде на користь самому таки самодержцеві. Так само жандарми та поліція викорінюють і в сі роки „крамолу“ в інтелігентсько-революційних кругів суспільства. Так само йдуть арешти окремих революціонерів як і гуртів їх. Так само засновують ся і арештують ся потайні друкарні; так само інтензивно йде заселене Сібіру підневільними пересельцями. Словом, „все обстоить благополучно“.

За те під дату 1895 року ми в збірнику раптом наскакуємо на екстраординарне в певній мірі явище. Там читаємо: Катеринослав — арештовано більш 1.000 чол. робітників. Ярославль — на мануфактурі Корзинкина страйк робітників від 17 квітня до 4 мая; військо розганяє страйкарів; убито 3, покалічено 18. („Надзвичайно задоволений спокійним і стійним поведженем війська підчас фабричних заколотів“ — слова Миколи II, написані на докладі про ярославський страйк); 150 робітників засаджено в тюрму; до 2.000 вислано адміністративним порядком.

Весною в Тейкові страйк 5.000 роб.; робітники розірвали Англіїця - директора закладу; арештовано до 30 чол. і діло передано в Судову палату. Іванів-Вознесенськ, страйк 500 чол. від 4 до 19 падолиста; страйк у Самарі.

Білосток — від 20 серпня до 9 жовтня страйк 26.000 робітників; страйки в Борисові, Мінській губ., Вільні і ин. містах.

В осени страйки у Петербурзі 6 і 7 вересня на фабриках Торніона, Лебедева і ин.; 10 вересня фабрика Лафері зруйнована; арештовано до 600 робітниць.

З осени 95 р. зорганізувала ся „Спілка боротьби за увільнене робітничої кляси“.

Сю спілку, хоч вона складала ся на добру половину з інтелігентів, ми мусимо прилучити до робітничого руху, раз через те,

що вся її діяльність була звернена на організування і освідчення пролетаріату, а по друге й через те, що інтелігенти, які входили в склад її, тратили в ній свої специфічні риси революціонера-інтелігента, а прибирали своєрідний вигляд революціонера-пролетарія. Вони о стільки переймалися пролетарськими інтересами, що їх годі було відрізнити від справжніх робітників. Всю свою політичну діяльність вони строго координували з політичними виступами робітничих мас, свідомо виставляючи вимоги далеко менш революційні, ніж які могли-б і бажали-б виставити самі, раз бачучи, що свідомість і революційність мас іще не зросла до того, щоб маси взялись обстоювати сі їх вимоги. Вони не впадали в розпуку від того, що робітники в масі не переймаються тими гарними революційними гаслами, які вони могли їм подати, не виступають на боротьбу з кривдою і неправдою, не відкликають ся на перший ліпший палкий революційний поклик. Їх не відгонило від робітників те недовіре, в яким ті відносили ся до можливости запровадження соціалістичного ладу; не відгонили їх від робітників і ті „низькі“ інстинкти, що виявляли ся в вічних і незмінних турботах про „копійку“. Вони не боялись наразити ся на шпигів і піти туди „куди Макар телят не ганяв“ за одно те, що радились із робітниками, яким би то способом примусити фабриканта побільшити заробітну платню на пару копійок.

Річ тут у тому, що сей тип революціонера-інтелігента знав, „що єдиною силою, здібною здійснити його (соціал-демократа) ідеали, являєть ся пролетаріат“. Се були ті інтелігенти, які зуміли дослідити вже тоді зріст і напрям продукційних сил країни і добачити в сірих, темних масах пролетаріату ту незмірну, поки що потенціалну революційну силу, якої вистане не лиш на зруйнування сучасного суспільного ладу зі всіма його кривдами і неправдами, а вистане і на творче відбудування нового соціалістичного ладу. Словом, се були ті, які слідом за пророчими словами робітника П. Алексєєва, головою, з вислідів житєвих фактів, дійшли до твердого переконання, що „революція в Росії або візьме гору, як революція робітнича, або її не буде ніколи!“

Вони ясно бачили протилежність інтересів пролетаріату, як класи до сучасного суспільного устрою. Вони знали, що противенство інтересів пролетаріату і буржуазії ростиме разом зі зростом продукційних сил країни, разом зі зростом скількогости пролетаріату

і зміцненню його бойових сил і організованості, які розвиваються при капіталістичнім способі продукції в такою-ж стихійною кінечністю, в яку поступає і самий розвиток продукційних сил. Своїм завданням вони ставили прояснення класової свідомості пролетаріату, на конкретних фактах і на кождім кроці їх життя доводити і виказувати широким робітничим масам усю невблагану протилежність їх класових інтересів в інтересами пануючих класів. В цих піонірах соціалдемократичного руху в Росії характеристичні риси неофітів, апостолів нової ідеї, основною тезою якої було: „Справа визволення робітничої класи мусить бути ділом їх власних рук“ наївно переплітають ся з рисами самих розважних і уміркованих політиків, ба навіть менче, „економістів“, як їх звали опісля самі-ж соціал-демократи. Вони готові були душу свою покласти, аби тільки робітники могли страйком чи якою иншою солідарною акцією добитись збільшення зарібної платні на пару копійок, скорочення робочого дня на пів години і т. п., бо вони добре тямали, що в кожній такій солідарній акції міцнішає, гартуєть ся організованість пролетаріату, прояснюєть ся його класова свідомість.

Проти всяких закидів у нереволуційности, уміркованности і т. п., вони мали такий аргумент: „Один крок справжнього руху важніший цілого жмутка програм!“ Вони добре розуміли, що глибоке противенство інтересів пролетаріату інтересам буржуазії на кожній дрібниці, якої схотять досягти робітники, буде вняснати ся все глибше і глибше, і штовхатиме їх на поле боротьби політичної все сильніше і сильніше.

Коли в середині 80-х років перші соціал-демократи „пішли до робітників“, то се „ходженіє“ зверхнім своїм виглядом дуже скидаєть ся на відоме „ходженіє в народ“ (до селян) револуціонерів народників у 70-х роках. Та се лише одна зверхність. Глибока-ж різниця сих двох течій найкраще даєть ся пізнати по їх практичних наслідках. Коли в 70-х роках вразу-ж пішли маси револуціонерів і не знайшли на свій молодечий запал жадного активного відгомону в селянській верстві, і справа закінчила ся повним фіяском, то соціал-демократи почали своє „ходженіє“ одиницями, а зустріли мало не з перших кроків активне співчуття робітничих мас, бо йшли вони не лиш із гарними словами про волю, рівність і братерство, а крім того і з практичними порадами на всякі хоч і дрібні та пекучі житєві потреби робітників.

У В. Акімова (про Петербург) читаємо: „Бажаючи навязати зв'язки з робітниками один мій товариш почав ходити кожен день у далекий та брудний шинок у робітничім кварталі; він просиджував там цілими годинами, вдивляючись у лица відвідувачів, знайомився з робітниками, силкувався стати в їх очах звичайним грахтирним сидюхом і таким способом увійти в круг їх інтересів, стати для них своїм чоловіком.

„Другий товариш вирушав літом почувати в поле, за місто, і там здивувався з безробітними — голодними і змученими людьми, яким, розуміється, і в голову не могло прийти, що випадковий товариш їх убогого нічного пристановища в зашпартуваних цегляних повітках — студент-пропагатор“.

Та в 1895 році, коли зорганізувалась „Спілка Боротьби і т. д.“, у соціально-демократів були вже міцні і постійні зв'язки (у Петербурзі) з пролетаріатом, а що важніше, між робітниками вже було чимало свідомих соціально-демократів.

Та вернемося знов до хроніки історичного збірника. Під 1896 роком читаємо:

Петербург, страйки на різних фабриках; святкування 1 мая (відова „Спілки Боротьби за увільнення робітничої класи“); від 24 мая до 17 червня великий страйк робітників, у якому прийняло участь до 30.000 робітників (по урядовим оповіщенням 14.000) із 79.157; до відповідальности за страйки покликано 1.600 чол.; робітники домагалися зменшення робочих годин, підвищення платні, виплати грошей за неробучі дні в нагоди коронації.

Страйк робітників на Московсько-Нурській залізниці (відова з д. 3 червня).

На жаль хроніка історичного збірника обривається на 96 році і тому про робітничі розрухи в першій половині 97 року я не можу подати відомостей що до цілої Росії. Обмежусь лише на самім Петербурзі.

Коли вияснилось, що як уряд, так і фабриканти не спішать із уступками і пройшов термін визначений міністром фінансів для вироблення нового робітничого законодавства, а власне 1 січня 97 р., то зараз же застрайкували дві фабрики Максвелля. Захвилювались і інші фабрики і заводи.

Міністер фінансів поспішив скликати нараду з фабрикантів і фабричних інспекторів, щоб винайти спосіб, як спинити дальший

розлив страйків. Коли діло стало на практичний ґрунт, себто чи треба робити які уступки для робітників, то виявилось, що великі фабриканти згідні на се, дрібні ні. Переляканий Вітте тут розв'язав се суперечне питання голосуванням... робітників! Кожен фабрикант подавав голос за цілу кількість своїх робітників. Вийшло, що 12.000 робітників стоять за уступки, 11.000 — проти.

А проте страйки зростали і ширились далі. 4 січня застрайкував Олександрівський чавунний завод. Того-ж дня попи почали в церквах виголошувати проповіді проти страйків. Коли один такий піп доводив „турботливість“ фабрикантів про долю робітника, та гремів проти безбожних Німців та Англіїців, які роблять заколоти поміж робітниками, то один робітник не здержавсь і викрикнув:

— Коли-б ти сам попрацював стільки, скільки ми працюєм, то і без Англіїців додумав ся-б до страйку!

А поліції в церкві не бракувало!

Д. 7 січня страйк обхопив величезну „Російську мануфактуру“, 8-го фабрику Кеніґа; 9-го застрайкувала Охтенська мануфактура; того-ж дня незручною обороною фабрики поліцією спровоковано робітників на те, що вони рознесли Єкатерингофську мануфактуру, де й арештовано було 20 робітників. Арештовано ще 30 у Максвелля.

Чи не досить із нас сього, як було досить і для російського уряду, який зі щирою на сей раз пильністю засів за улаштування нового робітничого закону, що й вийшов 3 червня 97 року. Сям законом установлюєть ся для всіх фабрик і заводів європейської Росії максімальний робучий день $11\frac{1}{2}$ годин на добу. Коли робота хоч трохи захоплює нічний час, вона не може тягтись більш 10 годин.

Коли ми знаємо, що до заведення сього закону у 67·3% фабриках московської губ., та навіть у 56% петербурської робучий день тягнув ся більш сеї норми, то само собою можемо визнати сей закон дійсним кроком на перед¹⁾. Та той же закон на жаль другими своїми пунктами дає спроможність фабрикантам і далі руйнувати здоровля робітників так як робилось се досі. Наприклад закон означає піч від 10 год. вечера до 4 години ранку. Значить

¹⁾ Скорочене робучого дня являєть ся не лише корисним для пролетаріяту, але і для розвитку про́дукційних сил у загалі, а значить, і культури в широкім значіню слова. Сю тезу я доводив уже численними фактами в гл. III.

усього 6 годин, що далеко не сходиться з дійсністю і сприяє двозмінній 18-годинній праці. Бракує в цьому законі також одного цікавого пункту, а власне в ньому ні словом не згадується про кару, яким підлягає той, хто його переступить!

Закон сей являє на собі слід компромісу між вимогами великих (петербурських, по старій нашій термінології) фабрикантів із дрібними, реакційними (центральною). Великі фабриканти сливе всі стояли за повну заборону нічної праці — закон із сим пішов у розріз, як також і саму норму часу праці визначив далеко висше від тої, якої домагалися великі фабриканти і яку переводили вже навіть у житє, як се я наводив у гл. III. Тут наведу ще хоч би такий яскравий і цікавий сам по собі приклад. У Волинській губернії перехід на двох фабриках паперу Дитятківського Товариства з двох змін по 11½ годин кожна на 3 восьмигодинні зміни збільшив продуктивність праці на 25%! „Заробітна платня лишилась та-ж сама, бо фабрика платить поденно, і робітник за 8 годин праці дістає стільки-ж, скільки перше діставав за 11½ годин“.

Звичайно, що в порівнянню з такими фактами, як тільки що наведений, закон 2 червня 97 року кожному покажеться незвичайно мізерним. Та як не дивитись на його практичне значіння, високе принципіальне його значіння не підлягає найменшому сумнівови.

І цікаво тут те, що сей закон, також скроплений робітничою кровю, все-ж, можна сказати, справді тільки скроплений, а не злитий нею. Він явився сливе виключно наслідком страйків. На сім яскравім прикладі серйозного значіння і революційної сили пролетарських страйків варто трохи зупинити ся.

Страйки в наші часи, особливо в конституційних державах, се така звичайна, буденна річ, до якої всі звикли як до чогось природного, що само собою розуміється, всім добре і давно відоме і чому через те не надається великого, а часто-густо й жадного значіння, особливо-ж політичного. А в суті річи єї явища далеко не такі малозначні, якими видають ся із за своєї „буденности“, і мають не мале політичне значіння. Звичайно, що се дається найбільш яскраво відчутти в неконституційних країнах, де немає горожан, а є лише безправні піддані, у яких немає навіть права вільно висловити свою гадку, зібратись, порадитись про свої пекучі, хоч би тільки економічні інтереси...

Мені здається, що нема кращого свідчення в політичних справах, як свідчення видане ідейним твоїм ворогом. Таке свідчення про значіння пролетарських страйків ми маємо в збірнику „Наші часи“, виданім буржуазним „політичним“ товариством „Народнього Права“. Там ми читаємо ось що:

„...Факти сливе всі однородні, навіть одноманітні. Іншому читачеві видадуться може цілком не цікавими, все одно й те саме, одно й те саме: знижене платні, утиски й надужиття, вимоги накинути пару копійок, страйк... наслідок — або уступка на гріш робітникам, або розбиті і понуре відновлене праці на старих умовах... Та-ж і правда, — все одноманітні, сірі, не „ефектовні“ випадки! Сірі і не ефектовні, як і все наше життя, як і вся наша діяльність. Але самий буденний, самий сірий страйк, хоч би й яким скучним видалось оповідання про нього, все-ж є подією величезного життєвого значіння для всіх учасників його, та й не для одних тільки учасників. Той хто був літом 97 року, бачив і чув, що творилось і говорилось на вулицях нашої столиці підчас загального страйку бавовняно-прядільників, той напевне згодиться з нами. Сі розумово зворушені лица, сей піднятий тон у розмовах у людей, які звикли до мовчазної праці... Вони голосно всі говорять, що не відступлять, поки не вийде на їхнє. І ви чуваєте, що в самім звичайнім, у самім випадковім представникові сего тлуму прокинувся чоловік. Серед повного, застарілого мовчання здійснюється одно слово протесту, слово робітника. Воно ще досить беззв'язне, досить примітивне, воно висловлює поки що лиш безпосередні потреби і „грубі“ матеріальні інтереси. Та се говорять люди, а не раби! (роастрілене тут і висше моє. В.). Почалось і росте діло свободи. А яке значіння події сього „сорту“ мають на інші верстви суспільства, се можна легко дослідити на тих же вулицях. Самий звичайний, самий сірий страйк — велика річ, як елемент будучини“.

І справді уряд і суспільство мусіли визнати від тепер ясно і отверто в робітничій класі нову суспільну силу. Тепер уже годі було сховати „робітничє питання“, як се робилося досі. І в сьому ми мусимо визнати величезну заслугу за діяльністю „Спілки боротьби за увільнене робітничої класи“. Мало того, що вона постачала для страйків досвідних організаторів, руководила цілою боротьбою, вона ще широко розповсюджувала відомости про хід і різні події з страйку і змусила рахуватись зі своїм голосом

самий уряд, ба навіть отверто боротись із ним. Петербурські робітники мали нагоду любитись, як шпіги і поліція потай розкидали відозви до робітників, видані п. С. Вітте! Се не жарт, а дійсна правда. Робітники не хотіли читати урядових оголошень наклеюваних на стінах то-що, і де могли, зривали їх. І спритний Вітте наказав піти добре випробованим шляхом „Спілки боротьби“, яка не задовольнялась розповсюдженням своїх відозв поміж організованими робітниками, а також широко розкидала їх у робочих кварталах. Вже хоч би з сього фокуса п. міністра видно, як популярні були сї відозви „Спілки боротьби“ між широкими робітничими масами.

„Не дивлячись на все бажання, годі вже було рух сей заїти — читаємо у Петербуржця — бо він, як говорить ся, вилився на вулицю і дякуючи відозвам Спілки став відомим дуже широким кругам. Весь Петербург міг перевірити те, що писалось у відозвах. Нічого було робити, і уряд, умудрений гірким досвідом, пускаєть ся на нові штуки — офіційно оголошує про страйки. І от в „Правительственномъ Вѣстникѣ“ ч. 158 з'являєть ся пам'ятне всім, хто цікавить ся робітничою справою, урядове повідомленє про страйки робітників у Петербурзі. Розумієть ся, повідомленє було зараз же передруковане иньшими газетами і облетіло всі закутки Росії. Уряд постаравсь однак і тут злукавити; щоб зменшити грандіозність руху, він зменшив кількість страйків більш ніж на половину. Цікаво також, що на сей раз члени Спілки Боротьби і иньших революційних організацій з „підмовників“, якими вони являлись у попередніх секретних циркулярах міністра Вітте, перехрещені на „злонамірених осіб“, які „силкувались скористуватись уже доконаними страйками з метою надати їм переступний політичний характер“.

Таким чином тут, у сих страйках, ми в праві вбачати перший дійсний камінь у будівлі „волі слова“, якої так безуспішно і так давно благала, за яку і боролась російська інтелігенція. Ся часткова і облудлива „воля слова“, право робітників оповіщати весь пролетаріят Росії про свою боротьбу і хід її, від 97 року вже ні разу не „відіймаєть ся“ у робітників. Навпаки, з кожним роком, з кожним новим рухом воля слова зростає і вже на наших очах у початку сего року розширилась до того, що з нелегальних видань російський читач може довідатись лише про які-небудь особливо цікаві подробиці та більш точні цифри, коли надто велике

уже було душогубство. Загальний же хід подій він тепер має перед собою як і читач європейський, зараз, а не після адміністративного розбору діла, як се було ще до недавна.

Говорити докладно про величезне організаційне значінє петербурських страйків, як і про той розвиток клясової свідомости пролетаріату, якого досягнув він за сі воєнні часи свого життя, і який виявивсь у тому величезному зрості попиту на соціалістичну і політичну в загалі літературу, я вважаю зайвим, так само, як перелічувати і ті чисто економічні поліпшеня його життя, що явились природним наслідком сеї боротьби. Я обмежусь лише простою ілюстрацією сього духового зросту пролетаріату.

Організовані робітники фабрики Максвелля самі склали відозву і передали її агітаторам для друку. В сій відозві стояла вимога свободи страйків та зборів. Коли революціонери інтелігенти видрукували відозву, то в ній десь щезли сі дві „чисто-робітничі“ вимоги. Не дивлячись на те, що з приводу сього факту чимало писалось, дійсні причини мотивів, які примусили інтелігентів викинути з відозви сеї прояв певної дозрілости робітничої політичної думки, так і доси лишають ся невиясненими. А тим часом, як показав дальший хід подій, сі вимоги були далеко не „навіяні“ з боку, а цілком свідомо виставлені самими робітниками і відповідали вже переконанням ширших кругів робітництва, а не самих лише організованих.

Діло було таке. 14 грудня 98 року появилась на фабриках у значній кількості примірників згадана вище відозва. В ній після змальованя загального тяжкого стану ткачів на фабриках Максвелля і Паля були сформуловані ті мінімальні поліпшеня, яких робітникам конче треба добитись зараз-же. Коли Максвелль і Паля не пристануть на них із доброї волі зараз-же, то пропонувало ся добиватись виконаня їх шляхом страйку. Відозва була за підписом „Спілка Боротьби“, і знайшла гарячий відклик між робітниками і в страйку прийняло участь коло 4.000 чоловіка. Зараз же з'явивсь до робітників фабричний інспектор і спитав, чого саме вони домагають ся. Йому відповіли: того, що написано у відозвах, а поверх того свободи страйків і зборів.

Факт говорить сам за себе, помимо свого в певній мірі анекдотичного вишнього вигляду.

Та розвиток пролетарської думки залишив по собі далеко певніші наслідки, ніж висше наведений. В початку лютого 1897 р.

„Спілка Боротьби“ видала перше число своєї часописі „Петербурський Робітничий листок“. В ньому були уміщені дві кореспонденції робітниць. Та арешти, які саме в той час упали на голову „Спілки“, унеможливили дальше видавництво сеї часописі „Спілкою“. А тим часом робітнича думка шукала і вимагала собі якогось виходу. Потреба власної робітничої часописі давала себе відчувати дуже гостро.

І сю свою потребу самі робітники з'уміли заспокоїти. Колишні (кінець 70-х рр.) жрії робітників про власну чисто-робітничу часопись (до редагування включно) в вересні 1897 р. стали дійсністю. Навіть трафарет і мімеограф, словом усе, до найменшої дрібниці свідомі робітники з'організували самі, і перше число „Робітничої Думки“ побачило світ. Згадувана вже в гл. III. Північно-Російська Робітничча Спілка, чи краще один із гуртків її в С. Халтуріном на чолі також були склали вже перше число своєї чисто-робітничої часописі, та воно було арештоване підчас друку. Таким чином „Робітничча Думка“, сей справжній і надзвичайно цінний доказ зросту робітничої самосвідомості, була першою чисто-робітничою російською часописю. Річ у тому, що в тому-ж 97 р. у Варшаві почалось видавання „Arbeiterstimme“, також чисто-робітничої часописі жидівського пролетаріяту, яка виходить спокійно в Росії ще й у наші дні.

Перші 4 ч. „Робітничої Думки“ вийшли без усякого співробітництва інтелігенції. Далі в склад редакції входять члени „Спілки Боротьби“, а від 12 ч. „Робітничча Думка“ виходить уже без підзаголовка „газета петербурських робітників“, що свідчило про те, що вона стала органом „Спілки“.

Щоб читач міг собі уявити краще той ступінь розвитку, якого досягла свідомість робітників у ті часи, я позволю собі навести довшу цитату з першої статі першого ч. „Робітничої Думки“. Я гадаю, що кожному ясно, що дивитись на „Робітничу Думку“ і її співробітників як на самі винятки з робітничої маси ледви чи можна. Звичайно, редактори і співробітники „Р. Д.“ — се далеко не „маса“, та се плоть від плоті, кість від кости тої маси. Тут досить пригадати, що навіть у сучаснім буржуазнім освіченім суспільстві ведуть літературне видавництво не „маси“ його, а в певній мірі одиниці. І все-ж сих одиниць ми вважаємо виразниками розвитку думки цілих мас суспільства. Ось що читаємо в тій статі:

„Ніхто з тих, що спочивають робітничому рухови, не стане сперечатись із усіми визнаною і непереможною істиною, що поліпшене нашого робітничого становища залежить від нас самих.

„Яким би добрим і великодушним не був капіталіст, все-ж у нього, як і у кожного смертного, на першому пляні стоять свої особисті інтереси і потреби, про задоволене яких він і піклується по над усе. Засоби для задоволення цих потреб капіталіст дістає з робітників, яких він експлуатує...

„Капіталісти можуть бути добрими до нас на стільки, наскільки ми їм потрібні, і вони, при всій їх добрості і великодушності, в першій ліпшій випадку завше готові зменшити наш зарібок, або викинути нас на брук. Інтереси капіталістів і робітників цілком противні; тому капіталісти поступають ся тільки тим, чого не в силі вдержати. Робітники можуть поліпшити своє становище тільки завзятим домаганєм, таким, якому відмовити капіталіст не в стані...

„Видумати спосіб, яким би кожен робітник міг поліпшити своє становище, розуміється, не можна, і поки ми будем піклуватись лиш про власне становище окремо, можна з певністю сказати, що не досягнемо нічого кращого; а коли і вдасть ся трохи догіднійше улаштувати своє життя, то се удасть ся лиш дуже небогачом і так мало, що таке поліпшенє виходить завше зовсім нікчемним у порівнянню з тою великою працею, якою довелось його придбати, як що тільки той кращий уклад життя осягнено чесним шляхом і без усяких щасливих несподіванок. Так як виявилось, надумувати який-будь особливий спосіб нема й потреби, бо його давно же віднайдено і давно робітники иньших країн визнали самим певним, що підтверджується й на практиці. Спосіб сей — з'єднанє робітників; він не є для нас жадною новиною, бо ми чули про нього і знаємо його; тай перестарілим його назвати годі, раз через те, що такі річи не старіють ся, а по друге, що ми ним не користались, за виїмком деяких випадків, наприклад страйку; робітники, що тратять можливість терпіти загальний гнет далі, виставляють загальні вимоги. І у нас, без жадного приготавля і самостійної організації робітників, спосіб сей видає незвичайно багаті наслідки.

„Ми всі сковані одними кайданами самоволі, порвати які можемо лише спільними силами...

„З вище наведених прикладів (приклад опущені мною — В.) видно, що потреба з'єднання існує, що її викликає само наше життя,

і ми повинні вважати своїм обов'язком сприяти задоволенню сеї потреби... Стіна сучасного ладу і самоволя нашого царяму непоборима, але непоборима в тому разі, коли проти неї виступають розрізнені сили, сили невеликі, які й падають як жертви самоволі. Та справа прийме зовсім иньший вигляд, коли проти самоволі капіталістів і уряду звернеться з'єднана сила — сила свідомої самостійної робітничої класи, справедливі вимоги якої мусять бути задоволені. Кожен із нас заклопотаний тим, як удержати себе і свою сім'ю; сі клопоти займають увесь час, усі сили робітника, бо лиш при напруженім зусиллю можемо забезпечити себе від злиднів, себто сяк-так перебивати ся. Історичне становище наше як робітничої класи таке, що коли ми працюємо над досягненням нашого добробуту, ми тим самим виконуємо суспільну працю. Ми остання класа. За нами нема нікого. Панування робітничої класи, се загальне панування, чи краще загальна рівноправність, і до досягнення його ми мусимо прямувати; тільки тоді ми можемо сказати, що жили ми не даремне, і се ствердять наші діти. Щоб зробити щось корисне для робітничої класи, нам треба з'єднати наші сили; а вимоги наші будуть задоволені лише тоді, коли вони будуть загальним домаганням цілої робітничої класи... Для встановлення взаємин між робітниками виходитиме газета „Робітнича Думка“, перше число якої читач має в руках. „Роб. Думка“ буде змальовувати життя робітників у справжнім його світлі, сприятиме пробудженню в них інтересу до оточення, висловлюючи їх потреби і п'януючи словом презирства й глузу наших здириків“.

З наведеної цитати видно, що хоч „Р. Д.“ де якими своїми думками і ріжнить ся від соціально-демократичних думок у тій їх стилізації, до якої звикли ми тепер, все-ж ріжниці сі в самих дрібницях і виясняють ся цілком як тодішніми місцевими обставинами, так і отсим признанням одного з головних співробітників „Р. Д.“: „Не „Р. Д.“ витворює певний настрій серед робітників, а навпаки сама „Р. Д.“ витворюєть ся настроєм робітників, „відбиває його думками“.

На такій детальній характеристиці зросту робітничої думки я вважав потрібним спинити ся тому, бо без ясної уяви сього зросту культурности робітників багато випадків із дальших подій лишило ся-б для нас незрозумілими.

Самий же сей зріст культурности робітників ішов, як легко догадатись, під впливом освітньої праці „Спілки Боротьби“, яка своїми виданнями, як іще більше критичними розясненнями оточення являлась для робітників єдиним університетом, який був їм доступний. Се дуже гарно видно з оцінки подій тих часів, зробленої Верою Засуліч у брошурці „Десятиліття Морозівського страйку“.

„До чого розрослося уже — читаємо там — „робітниче питання“ в ті часи, коли його силкували ся промовчати, до чого необхідними стали робітникам явність і з'єднання, показує величезний, раптовий зріст робітничого руху в Петербурзі всього на всього за один рік. В осени 1895 р. заснувала ся „Спілка боротьби за увільнення робітничої класи“, і вже зимою „робітниче питання“ стояло перед урядом на весь свій зріст, а в початку літа 1896 р. про російський робітничий рух заговорив цілий світ.

І що-ж робила в початку ся „Спілка Боротьби“? Вона записувала в голосу робітників різні подробиці надужитя із боку хазяїнів, різні злі хитрощі і ошуканства що до розцінок, штрафів, бракування, розтягування без кінця робучого дня, — друкувала все се в своїх листках і розповсюджувала серед робітників, заохочуючи їх оборонятись від таких фабричних порядків, яких не могла не визнати поганими навіть Державна Рада... Все се такі справи, які при иньшому уряді робили ся-б самі собою, як газетами, так і судом, а при істнуваню отвертих законних спілок були-б неможливі ні переступства законів, ні надужитя з боку фабрикантів. У нас виконувати се необхідне, законне діло довелося членам потайного товариства, і уряд без перестанку переслідував їх, катуючи по тюрмах і засилаючи всіх, кого підозрівав у належности до „Спілки Боротьби“.

Та, скажем від себе, урядом тут руководив вірний інстинкт. Азіятський уряд відчував, що європейська свідомість робітничої класи несе смерть йому. Капіталізм — се не одна гола форма продукції, се ціла і стрійна система, до якої ніяк не прилаштуєш дикого політичного верха. І як би люто і сказано не боронив уряд своїх азіятських форм, він буде змушений замінити їх на форми європейські. Перед сею катастрофою російської азіятчини ми й стоїмо зараз.

Поки робітничі розрухи бували наслідком самих тільки економічних кривд, поки робітники не могли зрозуміти того, що утиски, які тяжать над ними, се утиски в такій же мірі політичні, як

і економічні, поти вони були для уряду не страшними, поти вони не були політичною силою. В ті часи вони для уряду були тим громом, перед яким темний селянин хрестить ся, коли той раптом загуркоче з грізної хмари. Та й найтемніший селянин не скидає шапки й не хрестить ся ясного погожого ранку, маючи на оці знайти собі заступництво якогобудь святаго від того грому, що колись там може загриміти. Точнісенько так і російський уряд спокійно забував про інтереси робітників, коли не чуто було грому робітничих розрухів: починав же відхрещуватись від нього реформаторськими законами (роки 1882—86, 97) тоді тільки, коли гуркіт робітничого грому розкочував ся по цілій державі і лякав найбільше безстрашних. В спокійні-ж часи, коли робітництво мовчки покійно виснажувало свої сили в надмірній праці, мовчки конало по своїх варстатах, а не виходило грізним протестом на вулицю, тоді уряд рахувався лиш із політичною силою капіталістів, які мали спромогу тисячами способів примусити самодержця танцювати по своїй дудці. Тоді уряд не вагавсь звалювати на робітничі плечі нові тягарі, які були корисні йому самому (як наприклад війсьکو), або фабрикантам.

Соціалъ-демократи поклали своїм завданням перетворити сі стіхійні і раптовні сили робітничих розрухів на постійну політичну силу. Вони пішли тут тим самим шляхом, яким ішли вчені природознавці в боротьбі за опанованє сили електричности, і який дав вірний спосіб і можливість із сили, страшної колись для цілої людности, зробити одну з найкорисніших сил природи для тої-ж самої людности, найбільше корисну власне своєю стіхійністю.

Як тут, так і там для такого перетворення бракувало одного — се вивчення законів, яким ті сили підлягають, і прибрання сих сил у відповідні організаційні форми. Як тут, так і там се вивчення полягає на ґрунті багатого фактичного матеріалу і численних експериментальних дослідів. Сього фактичного матеріалу майже одночасово для обох сих галузей науки (електрофізика та соціологія) назбиралось стільки, що з них стало можливим вивести науковим шляхом той сінтез, якого бракувало досі, стало можливим розрізнені, незкоординовані, часто на перший погляд суперечні собі факти обхонити одним основним законом¹⁾, якому-б усі вони

¹⁾ Щоб не дрочити даремне гусий, я з гори застерігаю, що слово „закон“ ужите мною тут критики марксизму можуть собі читати »гіпотезою«. В.

підлягали без виїмків, при світлі якого ми могли-б зразу-ж орієнтувати ся в хаосі житєвих фактів. Для соціології цього доконали Маркс та Енгельс, виступивши з своєю теорією історичного матеріалізму. Таким основним законом цієї теорії являєть ся незбите ще й досі твердження: „Вся дотеперішня історія людськості була історією боротьби клас“, незбите, хоч над сим попрацював не один десяток фахових учених.

Се — що до зрозуміння історичного ходу розвитку нашої суспільности. Для зрозуміння-ж ґрунту, на якому ведеть ся класова боротьба в наші капіталістичні часи, як і для повного вияснення її сучасних форм спричинив ся той же таки Маркс своєю майстерною аналізою понятя вартости, на який буржуазні політико-економи накидались іще з більшою запеклістю, впрост із ненавистю, та з однаковим поспіхом, як і на історичний матеріалізм у його цілому. Ся аналіза доводить, що вартість тої чи иньшої річі є функцією суспільно-необхідного для її витворення робучого часу.

Коли-ж ми в сим розуміннем природи вартости приступаємо до таких товарів як праця і робуча сила, то нам уже дуже легко стає вилуцтити те зернятко дійсних, скажемо так, голих, не прикритих пишною фразеологією відносин підприємця до робітника — се просте шахрайство, визиск, визиск за всяку ціну. Відкриваєть ся вся облудливість понятя т. зв. класичної політичної економії про співробітництво праці з капіталом. Вияснюєть ся що капіталіст купує зовсім не працю пролетарія, а його робучу силу. Певну частину свого, вианаченого капіталістом, робучого дня робітник працює на те, аби покрити ті видатки капіталіста, які він сам одержує як зарібну платню; решту-ж дня витворює продукти капіталістови зовсім за дурно, які капіталіст загарбує на підставі права дужчого і величає своїм „законним прибутком“¹⁾. Словом, тут „марксівська теорія“ відтворює ту дійсну картину „співробітництва клас“, яку нам дає житє, а власне: в той час, коли пролетар працює як фізично, так і розумово; його „співробітник“ із класи капіталістів прикладає всі свої сили на те, аби вібрати як можна більше та густійшої сметанки з праці першого.

¹⁾ Докладнійше вияснити се питання тут не місце. Популярий і вичерпуючий виклад власне про зарібну платню кожен читач може дістати і то з перших рук у невеличкій статі К. Маркса »Lohnarbeit und Kapital«, яка є і окремою відбиткою. Треба тільки брати видання її після 1891 року з передмовою Енгельса. В.

В науковій розв'язанні цих питань полягає ґрунт цілої політичної економії. І власне ці питання являють ся тою премудрістю, якої не в силі збагнути звичайна більшість учено-кваліфікованих професорських голів. І власне ці наукові питання так просто, „природно“ укладають ся в головах не то що не спеціально-вчених, а навіть і зовсім неосвічених пролетаріїв, що часто-густо після вдатного вияснення їх простому середньому робітникови чуєш у відповідь: „Та я давно так думав; от тільки сам би до ладу так не розказав“.

Дивуватись тут нічому. Ми тут знов здібаємось із ріжними класовими психологіями. В той час, коли буржуазний професор, якому не то що не зле, а навіть і дуже добре живеть ся в буржуазнім суспільстві, відмовляєть ся зрозуміти його злодійські підвалини (він же себе звик уважати взірцем чесноти!), в той час пролетар, який досі лиш відчував на своїй спині несправедливість сучасного буржуазного ладу, в щирим запалом і втіхою хапаєть ся за розуміння причини тих тягарів, які йому цілий вік доводить ся двигати. Та й як не хапатись за нього?! Адже-ж у розумінні причини сього утиску лежить і розумінне тих способів, якими його усунути можна!

Се розумінне підвалин, „святая святих“ капіталістичного суспільства робітниками вносить в їх ряди організованність, стремління до єдності, злуки, запалює до дальшої боротьби з своїми визискувачами, боротьби спільними силами, цілою клясою, яка робить їх політичною силою. Зі зростом класової свідомости повстає класова організація, в боротьбі вона зростає і гартуєть ся, ставить собі чим раз то ширші завдання і нарешті доходить до розуміння конечности панування своєї кляси, чи, як справедливо писав у вище цитованій статі петербурський робітник у 1 ч. „Робітничої Думки“, конечности справжньої „загальної рівноправности“, бо-ж „ми остання кляса, за нами нема нікого!“

Власне між причинами страйків 90-х років сей чинник (класова свідомість пролетаріату) стає одною з важніших причин широкого розповсюдження цих страйків, їх одпочасовости і високої організованности. Коли для страйків 1878, 85—86 рр. ми мусіли визнати головною первопричиною їх раптовне знижене заробітної платні і взагалі погіршенне економічного стану робітників наслідком кризисів російського промислу тих часів, то в 90-х роках ми вже не знаходимо цих стихійних причин страйку. 90-ті роки —

се період незвичайного розцвіту російського промислу, як я покажу се в дальшій главі, і тут і мови не може бути про раптовне і сильне погіршене умов праці. Тут ми власне мусимо визнати величезне значіння зросту свідомости в робітничих массах. Для сього характерною ознакою являється й те, що в сих страйках перед вели петербурські робітники, а не центрального району, як се було підчас попередніх страйків. Пояснюється се тим, що петербурський робітник при висшій зарібній платні, при коротшім робучім дні, а значить, при більшім вільнім часі мав спромогу краще розумово розвинути, ніж його московський товариш. А щоб розпочати страйк не під натиском одного лиш голоду та холоду, а в мотивів, які дає класова свідомість, як ми вияснюємо причини страйків 90-х рр., для сього потрібен досить високий інтелектуальний розвиток. Навпаки, стихійні причини розрухів 78—86 рр. такого інтелектуального розвитку не вимагали. Для них вистарчав один голод. І як раз там, де голод більший, там при рівній, розуміється, класовій свідомости, чи краще, несвідомости, і розрухи мусіли приймати грізнійший, розпучливий характер¹⁾.

Для вияснення того, що петербурське робітництво стояло в 90-х рр. що до розумового розвитку на висшій рівні ніж московське, я міг би покликатись хоч би на той факт, що хоч би „Робітничя Думка“ з'явилась не в Москві, але в Петербурзі і т. и.²⁾. Та се може не задовольнити читача. Адже-ж робітничя нелегальна

¹⁾ Справедливість сеї гадки стверджують і селянські розпучливі голодні розрухи-бунти підчас голоду 1891—92 рр.

²⁾ З огляду на те, що я раніше наводив приклад сливе одночасового виникну жидівської робітничої газети, мушу ще раз пригадати читачам, що я для упрощення свого завдання не розглядаю цілої Росії, а лише, скажу так, одну російську Росію. Західну-ж і полудневу частину залишаю на боці. Західну залишаю тому, що там як розвиток продукційних сил, так і робітничий рух стоять на висшій ступні, ніж у »російській Росії«; полудневу тому, що розвиток як продукційних сил, так і робітничого руху тут іще занадто молодий. Тому й обидві частини, як не типові для Росії в її цілому, я вважав себе в праві з'ігнорувати. Се, звичайно, зменьшує повноту моєї економічно-політичної картини Росії, а тим самим і вартість статі. Та за те сеї спосіб має за себе один незвичайно важний аргумент, — він зменьшує розміри статі, яка і так уже далеко переросла звичайні розміри журнальної статі. При тому-ж сеї пропуск відбивається лише на повноті картини; розумінне-ж розвитку і напряду економічно-політичного життя Росії на тім не терпить багато.

часопись у царстві „батога і нагая“, се-ж ціле геройство, на яке зважить ся піти не кожен свідомий робітник. Таким чином те, що в Москві не було своєї робітничої часописи, ще далеко не значить, що її й не могло бути, що розумовий розвиток робітників центрального району нижчий...

Се питання дало ся-б розв'язати дуже просто, властиво не було-б навіть жадним питанням, коли-б у нас були статистичні дані що до грамотности робітників в обох районах. Та на те ми й маєм діло в Росію, щоб таких даних у нас не було. Таким чином довести се ми мусимо яким-будь побічним шляхом, вказати на якім-будь особливо яскравім прикладі. І треба сказати, що прикладів таких не бракує.

Візьмем хоч би такий. Безпосереднім приводом для літніх петербурських страйків (у яких прийшло участь понад 30.000 робітників) послужила кривава коронація Миколи II. Страйк розпочав ся на т. зв. Калининській мануфактурі. 23 мая у контору прийшли підручні з вимогою заплати всім робітникам за примусово-безробітні коронаційні дні. Контора виплатила зараз. Та робітники не заспокоїлись, а виставили зараз інспекторови вимоги — доплачувати їм за тих кілька минут, які вони мусять працювати поверх норми, дякуючи тому, що машини пускають ся в роботу раніше встановленого часу. І на другий день страйк розпочавсь. 27-го взяли ся за роботу, та по обіді рішучо кинули. А тим часом хвилювання між робітниками розповсюджувалось далі й далі, і того-ж таки 27-го застрайкувала велика „Екатерингофська“ мануфактура. Далі пристали дві „Кенігівські“, „Митрофанівська“, „Тріумфальна“, „Нова“, дві „Кожевніківські“, дві фабрики Штігліца. Після рукописної відозви одного робітника до страйку пристали мануфактури Спаська, Петровська, Паля, зняв ся рух на заводах Олександрівським, Семянниківським та Обухівським.

В кінці мая робітничі представники зібрали ся в кількості коло 100 чол. у Катерингофському парку і спільно уклали свої домагання в 7 пунктів, які дружно скрізь і обстоювали. Сі вимоги були 30 мая надруковані „Спілкою Боротьби“, до якої звернулись робітничі представники.

В 7 пункті читаємо ось що:

„Щоб було сповна заплачено за коронаційні дні“.

З дальшого перебігу страйків відомо, що заспокоєння сеї вимоги добились на всіх заводах і фабриках.

Звернемося тепер до московських робітників. У них були так само примусово - безробітні дні із за царської коронації. На їх очах пройшла страшна катастрофа на Ходинському полі, де 18 мая затоптано коло 4.000 народу! Між жертвами не бракувало, розуміють ся, робітників. На їх очах поліцмайстер Власовський, хоч і був зміщений дякуючи сьому „неприємному кавусови“, за те був потішений вірний раб царський дарунком 200.000 карбованців! На їх очах сатрап московський, „Сергій князь Ходинський“, якого так пізно (4 (17) лютого 1905 р.) скарала правосудна рука російської революції, в той кривавий досвітот кривавого царювання одержав „височайшую благодарність“ за догляд та добре уряджене „Наших“ коронаційних торжеств. На їх очах, очах десятків тисяч московських робітників, кати їх їздили „подивитись“ на нову, невидану ще ними картину цілого поля трупів, і викидали „щедрою рукою“, як тим жебракам пару тисяч тим, яких самі осиротили, викидали гроші там, де самі тратили десятки мільонів карбованців на „торжества Наші!“

І на все се московський робітник не відгукнувся найменшим згуком протесту, навіть не виставив тих економічних вимог, які не лиш виставив, а й обстояв його петербурський товариш.

От що читаємо у Петербуржця, наочного сьвідка тодішнього петербурського життя :

„По опустілих вулицях робітничих районів пересували ся відділи жандармів та козаків. Петербург виглядав, як у стані облоги. Можна-б було подумати, що на вулицях його dokonується революція. Та й справді революція dokonувалась, лиш не на вулицях Петербурга, а в головах петербурських робітників...

„Страйк робітників не давав можливости самому цареві приїхати до Петербурга, бо ніхто не був певен, як привитають робітники „помаванника божого“ (розстр. мос В.) який тільки що відсвяткував своє криваве сьвято: події Ходинського поля були ще живі в народній пам'яті.

Градоначальник із одного боку, розслаючи відділи козаків, поліцаїв, жандармів та шнигів, сподівався залякати робітництво; з другого боку силкувався вплинути намовами та відозвами на „патріотичні“ почування. „Заспокійтесь“, говорив він. — „Подумайте, що цареві треба вертатись до дому. Як же він в'їде в бунтівничу столицю?“ „Ув'їщання“ не помагали, все йшло по старому...“

Я міг би навести ще кілька прикладів, які так само свідчили-б про висший культурний стан петербурського робітника, і навпаки, не здібав жадного, який би мав доводити протинне, та сподіюєсь, що й сього досить для того, щоб я міг уважати сю свою тезу виправданою житєвими фактами, а тим самим і справедливою.

Ми не мусимо забувати або зменьшувати тої ролі, яку відіграли для зросту клясової свідомости робітників фабричні інспектори. Незручне становище фабричного інспектора, як оборонця „законних прав“ як фабриканта так і робітника, при добросовісности такого чоловіка і при тій пригнобленности, в якій жив російський робітник, повертало його в „однобокого“ постійного оборонця інтересів сього останнього проти інтересів хазяїна-деруна. А через те, що у інспектора не було жадної можливости примусити всесильного фабриканта до уступок, він апелював до робітничого розуму, виясняв їм права їх, що вело до того, що робітники виступали на боротьбу і власними силами старали ся змусити фабриканта робити на практиці хоч так, як наказує закон. А кожна така боротьба примушує робітника сильнійше задумувати ся над своєю долею, над способами її поправи, показує йому єдиний певний шлях боротьби з лихом, шлях боротьби спільними силами, силами цілої фабрики, ще краще силами цілого міста, а то й району, і веде до повного зрозуміння клясової солідарности, висуває перед ним його клясові завдання, виясняє всю невблаганність клясових суперечностей.

Дякуючи мемуарам і дослідям фабричних інспекторів ми знаємо, наприклад, що в одній Владимирській губернії протягом першого року після видання закону про штрафи, сї штрафи зменьшили ся мало не на двісті тисяч карбованців! Тут нема що спиняти ся на освітленню революційности самого простого сконстатованя сього факту, коли він попадав у голови робітників. А сей факт іде поруч із таким коментарієм: „закон про штрафи викликав цілу бучу сбурення з боку фабрикантів, які ніяк не згоджували ся відновитись від свого права накладати на робітника самовольні штрафи і повертати виправлені гроші на свою користь“. („Очерки изъ истории примѣненія закона 3-го іюня 1886 г. на фабрикахъ Владимирской губ.“).

Або що ще треба-б було додати агітаторови до картини т. зв. рогожної фабрики, змальованої фабричним інспектором московської губернії в 84 р. такими рисами:

„Коли входиш у майстерню, попадаєш немов у ліс. Тільки коли станеш розводити поперед себе скрізь порозвішане лико та обережно пересувати ноги, які липнуть до долівки, вкритої грубою на один-два вершки верстовою болота... наскакуючи на кадки з водою, край яких стоять цілі баюри, з острахом, щоб не роздушити яке мале дитинча, що плазує по долівці, добереш ся нарешті до одного з вікон, біля якого кипить праця... В сій рогожній майстерні сім'я проводить усі 24 години доби. Тут рогожники працюють, тут вони їдять і спочивають; тут вони сплять, одні на дошках... другі на купах лика на долівці.. тут вони родять на очах цілого населення майстерні, тут вони „відлежують“, коли занедужують, як що організм іще в силі перемогти слабість, тут таки й умирають, хоч би від пошестної хвороби...“

Здасть ся, малюнок добре говорить сам за себе.

„Природний добір“ у рядах фабричної інспекції швидко прояснив її від чесних і незалежних людей, які мали сміливість вступати ся за робітника як за людину, у якої теж є право на людське житє. Чесні інспектори рідко де могли вдержатись. Вони-ж були на службі в уряду, який обслуговує інтереси капіталістів. Яка-ж тут може бути мова про їх незалежність!

Та діяльність продажного інспектора так само розбуджувала класову свідомість пролетаріату, тільки підходила до сього з другого боку, ніж перший тип. Сей інспектор знав і бажав знати лише фабриканта і його інтереси, і в живі очі доводив робітникам, що коли вони хотять добити ся кращої долі, то мусять рахувати лише на одні власні сили, відкинувши безглузді мрії про чесь заступництво з боку, особливо-ж уряду. Тут робітники на власній шкурі дознавались, яку ціну мають слова уряду про те, що він піклуєть ся про всіх однаково, чи як у згаданій уже відозві писав Вітте: „царському урядови однаково дорогі як діла фабрикантів, так і робітників“. Кожне хоч би й як справедливе домагання робітників здибало у таких інспекторів одну відповідь: або пристати на волю фабриканта, або... козаки і иньші засоби заспокоєння „бунту“.

Інспектор у таких випадках був тим аргументом, якого бракувало досі темнішим робітникам і який дуже ясно доводив усім і кожному, що уряд не вступаєть ся за їх справедливі домагання зовсім не тому, що не знає їх. Офіціальний представник уряду тут показував, що уряд дуже добре знає лихо та злидні робітника,

а не вступає ся за нього лише тому, що не в його інтересах „кривдити“ фабриканта. На кождім таким випадку робітники бачили як добре уряд служить інтересам фабрикантів, і в них зародила ся, розкорінилася і стала чим дужче зростати думка, що воно було-б дуже гарно, коли-б уряд так добре став служити їх робітничим інтересам, як зараз служить інтересам капіталістів.

Словом, і тут у зрості класової свідомості пролетаріату фабрична інспекція відіграла не останню роль.

На сїм прикладі ми бачимо ясно, що жадні палїтиви в боротьбі з робітничим рухом не годні стримати його зросту, як не стримують і репресії. Фабричний інспекторат, який мав на меті усувати можливі розрухи, що виникають на економічнім ґрунті, в житю послужив на те, щоб швидче сї економічні розрухи повернути на шлях політичний, щоб боротьбу за шматок хліба перетворити на боротьбу за політичну власть. Така вже іронія історії.

Досі ми розглядали змагання пролетарської частини суспільних сил, в інтересах яких лежав вирваний у царського уряду закон 2-го червня 97 року про 11 $\frac{1}{2}$ -годинний робучий день. Ми не придивлялись зовсім до змагань і боротьби за чи проти сього закону другої частини суспільних сил заінтересованих у виданню сього закону — капіталістів.

Та ми спокійно можемо тут не спиняти ся над тою ролюю, яку вони відіграли в виданню сього закону. Роля ся не велика; в змаганнях за чи проти сього закону капіталісти приймали далеко меньшу активну участь, ніж при виданню законів попереднього десятиліття. Способи їх „боротьби“ ні в чім не змінили ся, (а їх ми знаємо з гл. III), тільки стали ще менш інтензивними. І се цілком зрозуміло. Коли попередні закони ломали цілий устрій „своєрідної“ капіталістично-кріпацької господарки, то закон 97 року нічого нового не вносить; він, по характеристиці С. Вітте, являєть ся природним дальшим розвитком попередніх законів. А розвиток — се не ломка! (Звичайно, в розумінню п. Вітте).

Те десятилітє (86—96), протягом якого російський промисл розвивав ся на ґрунті розчищенім законодавством 80-х рр. бодай від самої дикої азїятщини, не пройшли марне. Капіталістична господарка стала зовсім твердо на ноги. Кривіси змели чимало своєрідних „атеческих“ дрібних підприємств і зміцнили великі. Нові закони утрудняли нове народжене дрібних підприємств

із їх нелюдським визиском і сприяли дальшому швидкому розвитку великої капіталістичної господарки.

З попередньої глави ми вже знаємо, що законодавче скорочене робучого дня лежить в інтересах невинного розвитку великого промислу. А через те, що скількість великих підприємств у порівнянні до дрібних за сей час значно зросла ¹⁾, а разом з тим, розумість ся, і їх політична сила, і навпаки, скількість як і сила реакційних дрібних підприємств зросла за сей же час далеко не в такій мірі, себто відносно зменшилась, то ми-б уже а ргіогі могли сподівати ся, що закон сей пройде спокійно і швидко раз тільки на ньому енергічно настоюватимуть робітничі маси, бо-ж до їх домагань дадуть тепер своє значне слово і великі підприємці. Так воно й було на правду. Тільки-ж робітники сей закон винесли виключно на своїх плечах, видерли його виключно одними своїми силами, на що, як ми вже тут бачили, їм довелось затратити дуже багато енергії. Піддержка капіталістів на сей раз виявила ся тільки в наведенім уже тут „робітничім“ голосованю, яке урядив п. Вітте, та ще в парі подібних незначних виступів.

Так само мляво виступали вже проти закону і „правовірні“ дрібні фабриканти.

Се дасть ся пояснити тим, що середина 90-х років була часом повного розцвіту російської індустрії. Її загальнім розвитком і ще більше блискучими перспективами тішились усі російські фабриканти, а конкуренція дуже мало давала себе знати і суперечности бодай в самій клясі капіталістів не давали себе так остро відчувати, як се буває підчас кризисів. Великі підприємці почували себе досить гарно і без закону, хоч і бажали його. Вони були дуже заняті збиранням густої сметанки нечуваних барисів і гадали, що краще не пізати свого носа туди, де їх не питають, себто у політику. Так само дрібні підприємці при шаленім зрості попиту на товари, а значить, і зрості цін, при розкішнім кредиті не дуже великої біди чекали від законодавчого встановлення норм робучого часу.

Одним пролетаріям не було байдуже про сей закон. Одні вони вірно стояли і в ті часи на сторожі поступу, культури, розвитку продукційних сил країни, бо все се лежить в їх безпосередніх інтересах. І своїм енергічним, масовим і разом організо-

¹ Про се див. дальшу гл. V сих нарисів.

ваним обстоюванням сих не лише своїх інтересів, се мусимо підкреслити, а інтересів розвитку цілої країни, довели, що вони, а не хто иньший несуть країні справжню культуру, волю і поступ.

І значіння 90-х років для розвитку російської культури не затреть ся ніколи. Значіння се полягає не на високих філософічних чи політичних творах талановитих одиниць, не на шаленім зрості капіталу (самого по собі) і як наслідку сього зрості аристократичної пихи та розкошів, а значіння се полягає на тій „революції, яка довершила ся в головах робітників“, у тім зменшеню праці на годину, пів години, в тім підвишеню зарібної платні на пару копійок, які уможливили довершене сеї революції.

Серединою 90-х років ми датуємо початок робітничого руху в європейськім значінню його, датуємо народжене нової політичної сили, яка ставить своєю метою добити ся панування в суспільстві.

І коли пригадаємо способи боротьби і культурний стан робітництва підчас його боротьби за закони 1886 року та порівняємо з тим, як те-ж робітництво виступало в 1896 році, то для нас стане ясним той велетенський зріст інтелектуальної сили сеї „останньої класи“, який довершив ся протягом одного десятиліття. І темпо сього зросту дає нам поруку в тім, що ся „остання класа“ з'уміє добитись свого панування і з'уміє завести свою „загальну рівноправність“.

(Далі буде.)

Ол. Вишневський.

Література: Крім згадуваної книжки М. Тугана-Барановського, збірника В. Бурцева, та »Записки міністерства фінансів« див. Петербуржець, Очеркъ петербургскаго рабочаго движенія 90-х годовъ. Лондон, 1902; В. Акимовъ, Матерьялы для характеристики развитія Россійской Соціалдемократической Рабочей Партіи. Женева, 1905; брошурка »Десятилітіе Морозовской стачки, Женева, 1897; 1 ч. »Рабочаго Дѣла« за цвѣтень 1899 р.

Реферат

Комісії у справі знесення заборон українського друкованого слова.¹⁾

Стремління освічених Українців до просвіти своїх менших братів, любов до рідної мови, що вже випробувала свої сили на різних полях, у кінці й природна реакція проти незаслуженого переслідування, яке майже відібрало їм право користувати ся рідною бесідою, не лише спасли їх від утрати надії, але приневолити їх подумати про способи заспокоєня своєї законної потреби словесних зносин із непросвіченими земляками. Той спосіб був під рукою: за австрійською границею, в Галичині, такі самі Українці як наші, говорять, пишуть і друкують на своїй мові без перепон. Наслідком того літературна праця Українців переносить ся до Львова, на великий хосен і гордість Австрії, але й на не меншу, коли не більшу шкоду і понижене Росії. Від другої половини 60-их років галицька українська література почала збільшати ся і досконалити ся з такою силою, про яку при своїх місцевих обставинах вона ледви коли могла би й мріти. Не вменшаючи талантів і учености заграничних Українців, можна сказати сьміло, що без уваги на значіне всякого приливу нових співробітників, прилучене до них земляків із Росії мало для піднесеня їх літератури особливу вагу тому, що: 1) талановитих людей між нашими Українцями повинно бути далеко більше, ніж між австрійськими, хоч би з тої простої причини, що перші майже в десятеро численніші від останніх; 2) наші, по часті з тої самої причини, заможніші від заграничних. І всі ті таланти й гроші, які ужиті на місці принесли би Росії необчислену користь, почали йти за границю

¹⁾ Див. попередня книжка ЛНВ. стор. 164—174.

на витворене такого духового центра, на який майже кожний український письменник від тепер покладає всі свої надії, коли вийде в своїй літературній творчості в тісних рамок безбарвної белетристики. А тим часом такий центр міг би, — ні, повинен би бути в границях російської держави, в якій живе величезна, подавляюча більшість Українців. Але й для тої більшости перенесене літературної діяльності в Галичину стало далеко не повною нагородою за утрату права на рідну мову в вітчизні, бо твори написані в Росії і надруковані у Львові доходили рідко до тих, для кого були призначені, і таким чином переважно не досягали своєї мети, а найважніше жерело духової просвіти, сьв. Письмо, яким галицькі Українці користують ся свобідно в перекладі на свою рідну мову, було доступне українському простонародю лише в церковно-славянськїм або в велико-руськїм перекладі, то значить, що воно зовсім не було доступне. Яка тяжка помилка з точки погляду політики і внутрішньої і заграничної! І яка вона дотикальна, особливо після того, що вже стало ся! А проте та нещасна помилка не лиш не була усунена, але по 13 літах іще побільшена.

Розпоряджене 1863 р., як і всі подібні йому заходи, викликані не дійсними потребами держави, але кабінетними міркуваннями поодиноких державних мужів, які не все ясно відрізняють явища життя від їх паперової відбитки, сповняло ся зразу негайно, але під 70-і роки, по тім, як правительственный персонал по часті змінив ся, недовіре до Українців немов ослабло. В 1872 р. позволено завязати полуднево-руськїй відділ Географічного Товариства в Києві. Ся інституція з'єднала і оживила діяльність українських статистиків, етнографів і иньших учених, що займали ся дослідями своєї вітчизни, і цілком природно поставила знов на чергу питанє про народню просвіту. В 1873 р. Костомаров підніс на ново справу популярно-наукових книжок. Та зараз же віджила і незчливість. М. Юзефович, що видав 1863 р. брошуру: „La question Russo-polonaise jugée par un petit-russien“ на доказ повної незалежности українських інтересів від польських, в 70-их роках уже тайний радник і предсідатель Київської Археографічної Комісії, вдарив на алярм у „Московскихъ Вѣдомостяхъ“ і в „Кіевлянинѣ“. Його погляди були прийняті до відомости, і в 1876 р. у Петербурзі зібрала ся комісія з міністрів внутрішніх справ і народньої просвіти, оберпрокурора сьв. Синода, шефа жандармів

і Ювефовича. В тій комісії постановлено наложити на українську літературу такі обмеження: 1) ввіз українських книжок і брошур із заграниці, які вони не були би, заборонити; 2) друковане і видаване українських творів і перекладів у державі заборонити, крім: а) історичних документів і памяток і б) творів красної літератури, в яких перші приказано друкувати заховуючи правопись оригіналів, а другі — без усяких ріжниць від загально прийнятої російської (т. є. великоруської) правописи і тільки по розгляді рукописів у головній управі для справ друку; 3) українські сценічні представлення і відчити, а також слова при нотах заборонити. Сі постанови предложено цареві Олександрови II, що лічив ся тоді в Емс, і там вони були затвержені. Так повстав закон 18/30 мая 1876 р. Та опублікований він не був і ті; кого він найбільше дотикав, догадували ся дуже помалу про його істнованє, не дістаючи книжок, замовлюваних у Галичині, дістаючи відмови що до пропущеня своїх творів, написаних без **Ѣ** і **Ы**, надармо добиваючи ся дозволу на українське представленє або концерт або знаходячи в рукописах своїх збірників українських пісень помилуваними тільки ноти. В Велико-Росії багато довідало ся про сей закон у перше аж по двох або трьох роках після його затвердження зі статі в *Revue des deux mondes*: „La liberté en Russie“, до якої дістала ся відомість про нього мабуть із брошури Драгоманова, предложеної ним париському конгресови літератів. Та чи явно, чи тайно, українська література в Австрії була тим законом іще сильнійше відрізана від російських інтересів і в кінці зроблена оружем протесту і пропаганди, ворожої російському правительству, а в Росії віддана на цілковиту самоволу цензури або, ліпше сказати, на особистий погляд сього або того начальника головної урави для справ друку або його помічників і на те, аби видрукувати: „І шумить і гудить, дрібний дощик іде“, доводило ся звертати ся до Львова. І серед тих нових обмежень являеть ся одна полекша в порівнянню з розпорядженєм 1863 р.: позволено видавати історичні памятки і документи. Якому добродієви має завдячувати українська література се часткове розширенє прав? Мабуть самому авторови того присуду над українською літературою, председателеви Київської Археографічної Комісії, якому публікованє документів було очевидно дуже пожадане, але видавало ся не вигідним, хоч не воесім неможливим, в обхід закона після того, як він сам став певного рода законодавцем.

З законом 1876 р., як і можна було надіяти ся, повторило ся те саме, що було з законом 1863 р., лиш ледви чи не швидше, тай на перший раз не наслідком яких українофільських підступів, але самоволі чи незнання цензурного заряду. 26-го липня 1876 р. заборонила духовна цензура галицьку брошурку „Оповѣданє про жите св. мученикѡвъ Бориса и Глѣба“, предложену їй петербурським комітетом заграничної цензури, як написану по українськи ; але загранична цензура звернула увагу головної управи на те, що книжочка надрукована церковними буквами — і головна управа дозволила її. Судячи по тім, що се розпорядженє повторено 1 цьвітня 1880 р., воно тоді не було виконане, але за другим разом повинно було виповнити ся, скріплене ще поглядом, що уживанє церковного письма „въ малороссійскихъ изданіяхъ представляется весьма желательнымъ“, хоча коли приміром появила би ся пісня в роді „Ой Семене, Семене, чом не ходиш до мене?“ надрукована буквами св. Письма і богослужебних книг, така суперечність форми зі змістом викликала би певно репресію з боку тої самої цензури, яка добачила би в ньому — і зовсім справедливо — щось дуже похуже на богохульство. Про ослабленє чуйности головної управи можна догадувати ся з тих випадків, у яких можна ствердити по крайній мірі попередню роботу місцевих цензурних комітетів і цензорів над українськими рукописами, предложеними для дозволу до друку. 9 червня 1878 р. одеському тимчасовому відділови внутрішньої цензури приказано предкладати не інакше українські рукописи, як із виводом про їх зміст із чисто цензурного боку, з чого очевидно випливає, що оцінка творів у дійсности була полишена місцевій цензурі. За те з формального боку головна управа зовсім не вирікала ся свого авторітета, як се видно, приміром, із заборони поеми В. Білого „Марко Проклятий“ (1 цьвітня 1878 р.), уже перегляненої петербурським цензурним комітетом і відбитої в коректі, за те, що автор ¹⁾ писав і зам. и. Певність закона з 1876 р. видна і в забороні, наложеній 26-го мая того самого року на третій випуск „Збирьника писень“ Лисенка (з правописею одобреною цензурою), хоч 25 мая 1877 р. був дозволений „къ обращенію въ Россію“ учебник „Руска читанка для вышней гимназій. Уложивъ Александеръ Барвинскій.

¹⁾ Тут зайшла помилка що до імен авторів. В. Білий не автор »Марка Проклятого«, але видавець. Автором був О. Стороженко. В. Г.

У Львові. 1870² в трьох частях, і видано той дозвіл у відповідь на запит знов тої самої заграничної цензури, яка в ті часи була очевидно ліберальніша від внутрішньої.

Ліберальні подуви 1880 р. відбили ся і на українській літературі. Дня 8-го грудня того року в високого дозволу вніс Костомаров в Академію Наук премію свого імени за уложене українського словаря. Дня 12 січня 1881 р. представив київський (опісля варшавський) генерал-губернатор М. І. Чертков міністрови внутрішніх справ довгий меморіал, до якого послужила вихідною точкою просьба Лисенка — допустити третій випуск його збірника українських пісень надрукованого в Липську до продажі в Росії, а дальший зміст звернений на оборону Українців від підозр сепаратизму і на доказ можливости повної рівноправности літературних і музикальних творів що до цензури з великоруськими. Дня 13-го січня 1881 р. тодішній харківський генерал-губернатор князь Дондуков-Корсаков представив також по причині двох присланих йому українських книг просторій, але доволі безбарвний меморіал про права української мови ¹⁾, зрештою по части в користь української літератури, сценічних представлень, концертів і друкування пот із текстами. Наслідком тих меморіалів був рапорт міністра внутрішніх справ графа Н. П. Ігнатєва царю Олександрю III і високий приказ на перегляд правил із 1876 р. Відбула ся окрема нарада при участі тайного радника К. П. Побідоносцева, державних секретарів Островского і Сольского і начальника головної управи для справ друку, гофмайстра князя Вяземского. На тій нараді порішено задержати правила 1876 р., але доповнити їх такими постановами: 1) дозволити друк українських словарів під умовою задержаня правописи або „общерусскої“, або уживаної не пізнійше XVIII ст.; 2) дозвіл сценічного представлення українських пєс і публичного відспіваня українських пісень і куплетів, дозволеня цензурою, поставити в залежність від погляду вищих місцевих властей у кождім окремім випадку, а допущене друку українських текстів при нотах не інакше, як із захованєм „общерусскої“ правописи полишити головній управі для справ друку; 3) заборонити утворене спеціально українського театру і формоване труп для виставлюваня виключно українських пєс. Ті постанови були затверджені царем 8 жовтня 1881 р., але не опубліковані,

¹⁾ Пор. ЛНВ., 1905, кн. II, ст. 89—97.

лише подані відповідним органам адміністрації „конфіденційально“. Дані, на яких оперті ті постанови, очевидні: се — премія Костомарова за уложенє українського словаря, яку дивно було би не прийняти, з одного боку заступництво київського і харківського генерал-губернатора за українську сцену і пісню, а з другого — страх перед можливістю повстаня окремого українського театру, збільшений очевидно старим фантомом українського сепаратизму, як можна догадувати ся з два рази повтореного домагання так званої „общерусскої“ правописи.

Так стже поручений царем розгляд закона з 1876 р., далеко не вільного від впливу випадковости, був виповнений не на основі всестороннього перестудіюваня питаня, але при помочи деякого пового матеріялу, що також павинув ся випадково під руку. Зрештою називаючи дані закона 1881 р. випадковими ми повинні пояснити се. Припадкові вони тільки в значіню своєї неповноти, але не генези: рівночасне заступництво обох висших представителів адміністрації на Україні за духові інтереси місцевої людности, хоч може й викликане безпосередно якимось запитом із гори, важне саме по собі як вимовне свідощтво давно назрілих потреб повіреного їм краю, — тим ціннійше свідощтво, що його не можна підозрівати за ніяку злочинну тенденційність, ані легкодущну поспішність. М. І. Чертков, якого вірність інтересам держави і адміністраційний досвід не можуть підлягати найменьшому сумнівови, уважав своїм обовязком заступити ся за права української літератури в повнім її обемі; князь Дондуков-Корсаков не пішов у своїм меморіялі так далеко тому, що не був чужий розповсюдженю в деяких сферах недовіря до Українців, та все був приневолений приблизно до такого самого відзиву важними фактами і на деякі з них він покликаєть ся навіть.

Закон 1881 р. силою властивости даних, із яких зачерплено його зміст, вніс у законодавство України певного роду полекші, хоч далеко меньші, ніж може здавало ся його авторам. Уживанє „общерусскої“, т. є. в самій річи великоруської правописи в українських текстах — се взагалі неможлива вигадка тому, що правопись невідмінно підпорядковуєть ся фонетиці, а в лінгвістичних працях, як словарь, представляєть ся просто немислимою річю і через те пробу уложеня українського словаря під такими умовами можна зрівняти з замахом негідними способами, про що легко переконатися дорогою відвотної проби — уложеня великору-

ського словаря кулішівкою. Що до уживаня „прапописанія, употреблявшогося въ Малороссіи не позже XVIII вѣка“, то не говорячи вже про самовільство такого обовязку, згадана тут правопись — величина зовсім мітична тому, що в ту пору писав кождий більше або меньше по своєму, і коли би ми захотіли наслідувати Українців XVII і XVIII ст., у нас появили би ся, приміром, форми пѣиъ, тѣлько, вѣиъ, як писав Некрашевич, зам. пѣиъ, тѣлько, вѣиъ або піи, тѣлько, вѣи. Вистава українських спектаклів лише за кождоразовим окреим дозволом місцевого вишого начальства рівняєть ся в дійсности майже цілковитій забороні правильного фунтованя театру, хоч би й мішаного що до мови виставлюваних пєс. Але й те обовязкове мішанє — коли його пропонувано для кождого представлення, як виконувано у практиці — само по собі мусіло відбити ся дуже пригнітливо на обємі представлюваних на сцені драматичних творів, т. є. на цілім репертуарі. Заборона формованя чисто українських труп або вимагала подвійного персоналу, не під силу приватним театрам, або виключала можливість підхованя добрих акторів, бо трудно уявити собі, аби могла витворити ся путня сценічна школа при постійних переходах від „Назара Стодолі“ до „Татьяны Рѣпиной“ або до „Короля Ліра“ і від „Пошились у дурні“ до „Горя отъ ума“ або „Врача поневолѣ“. Одначе закон 1881 р. показав ся все таки полєкшою завдяки тому, що самі ті, хто мав глядіти за його виконанєм, розуміли або відчували невідповідність між його цілями, зглядно ліберальними, і редакцією, що паралізувала ті цілі. Збирачі матеріялів до словаря записували слова фонетичною правописом тим сьмілійше, що бачили вже не один приклад цензурного пропуску книг, написаних так, а театральні підприємці на те, аби виграти час, потрібний для представлення більше або меньше довгого українського драматичного твору, обмежували великоруську частину до вистави перед або по ньому водевільчика або сценки, які grano поки з'їзжала ся або роз'їзжала ся публіка, — grano формально і без чутя, при чім приміром актор, що представляв збанкотованого панка, говорив, що він тільки що „проковтнув“ сотку устриць і т. н. В 1884 р. головна управа в справах друку звернула увагу губернаторів на такий обхід закона, але з того нічого не вийшло. Помалу почали проскакувати до друку переклади з великоруської мови на українську і в 1892 р. головна управа пригадала цензорам незаконність такої появи, зрештою дуже спір-

ної відповідно до тексту правил із 1876 р., і старала ся збільшити їх чуйність і в напрямі оригінальних українських творів, які вони повинні „съ особою строгостью и вниманіемъ разсматривать, подвергая исключеніямъ и запрещаая при этомъ не только все, противорѣчащее общимъ цензурнымъ правиламъ, но при малѣйшемъ къ тому поводѣ, по возможности, сокращая число такихъ бездарныхъ произведеній въ цѣляхъ чисто государственныхъ“ (Предложеніе Гл. Упр. по д. п. С.-Петербургскому Цензурному Комитету в 8 січня, 1892 р., ч. 96). В 1884 р. затверджено в незвичайно різкій формі заборону привозу українських книжок із заграниці. В 1895 р. заборонено українські книжки для дітей, що в дійсності є також повторенем попередньої заборони, уміщеної в постановках 1863, 1876 і 1881 рр. Доволі було би й тих неодноразових повторень того, що зазначено в попередніх законах (зрештою не опублікованих) для доказу цілковитої суперечности сих законів із умовами і потребами реального життя.

Поки перейдемо до висновка, який повинен бути природним впливом із попередніх наших міркувань, полишаєть ся розглянути ті аргументи, до яких звертали ся урядові особи й інституції, а також публіцисти на те, аби оправдати законність обмежень, що обкромлювали свободу українського друкованого слова. Зробити се конечно треба; багато з тих аргументів такі, що до них можна вертати у всякий час і при всяких нових умовах: вони власне основані на поглядах загального характеру, а не на тих дійсних потребах людности української землі, які одиноко, як нам здаєть ся, повинні мати рішаче значіне в роздвлюванні питаню.

Ті аргументи переносять нас вперед усього в царину культурної історії руської народности: сею історією, по думці деяких публіцистів, належить означувати відносини української літератури до „общеруської“ літератури і української мови до „общеруської“ мови. Затримаймо ся вперед на питаню про мову. Чи маємо ми дійсно право говорити про „общеруську“ мову? Не підлягає сумнівови, що предки Великоросів і Малоросів говорили колись одною мовою: ту мову, що не дійшла до нас у письменних памятках, відтворювану гіпотетично, прийато в науці називати „общеруською“ мовою. Але очевидно не її мають на увазі ті, що протиставлять українську мову „общеруській“. Ще в доісторичну епоху представляла „общеруська“ мова в окремих паростях різкі діалектичні відрубности, які дають підставу припускати споконвічний поділ ру-

ського племені на три групи: північно-руську, середно-руську і полуднево-руську. Полуднево-руські пам'ятки давньої нашої літератури XI і XII століть, як у перше доказав наш поважний співчлен академік А. І. Соболевский, представляють ряд типічних окремішностей української мови: із них можна на певне переконатися про значне віддалене полуднево-руських (малоруських) говорів як від середно-руських, так і від північно-руських уже в дотатарській періоді. Тому віддаленню не могло перешкодити й те політичне з'єднання руських племен, яке бачимо в X і XI століттях; навпаки, розпад руської землі на уділи, зміцнене нового політичного центра в допливі Оки і верхнього допливу Волги, упадок Києва у другій половині XIII століття — все се від'окремлює значно полуднево-західну Русь, а напад Татар довершує те відокремлене. Пізнійше, в границях литовсько-руської держави, полуднево-руські племена знаходять умови для зближення з иньшими руськими племенами, а власне з тою західною галузю середно-руських племен, яка стала основою білоруської народности. Східна-ж галузь середнорусів, з'єднана Москвою з північно-руськими племенами, входить разом із ними в склад великоруської народности. Аж пізнійша колонізація XVII і XVIII століть зближує великоруські і малоруські племена в допливах Сейма, Донця і Дону. Таким чином історичні умови впливали на повне відокремлене полуднево-західної Росії (Малоросії) і території, занятої Велико-росами: звідси фактичні окремішности в мові обох народностей — великоруської і малоруської. Історичне жите тих народностей не витворило для них спільної мови; навпаки, воно зміцнило ті діалектичні окремішности, з якими предки Малоросів із одного, Великоросів із другого боку — виступають у початках нашої історії. І очевидно, жива великоруська мова, якою говорить нарід у Москві, Рязані, Ярославі, Архангельську, Новгороді, не може бути названа „общеруською“ в супротивність українській мові Полтави, Києва або Львова.

Та чи нема підстави признати „общеруською“ нашу літературну мову? Чи не витворювала ся вона спільними зусиллями всіх руських народностей, чи не відбила в собі окремішностей усіх руських говорів? По відповіданям не раз висловам деяких публіцистів Українці грали видну ролю в творенню і в обробленню нашої літературної мови. Для доказу сеї думки признаєть ся достаточним наводити вплив українських письменників і учених діячів XVII

і XVIII ст. зразу на московську освіту, а опісля і на Петрові реформи. Справді, вплив сей відбив ся і на нашій літературній мові, але він був переминаючий: зусилля великих наших письменників зближали що раз більше книжну мову з народньою і ніщо ще не здержало сеї течії, яка зробила вже вкінці XVIII і початку XIX століття нашу літературну мову в повні великоруською, увільнивши її між иньшим від напливового українського наголосу, не чужого, по вказівкам професора Будде, язикови Ломоносова і Сумарокова. Великоруська літературна мова, що представляє в своїй основі перісту мішанину церковнославянських елементів (у лексичній і по части граматичній часті) із елементами живої мови великоруських племен, від давних часів, можна сказати, від XIV ст. набирала що раз більше народньої закрески. Її розвиток власне в тім напрямі був здержуваний два рази — перший раз у XV столітті, коли їй прийшло ся витримати боротьбу з иньшославянськими елементами, що завдяки сербським і болгарським ученим найшли зі славянського полудня; другий раз — у XVII столітті, коли її наводнили окремішности української книжної мови. Та великоруський елемент виїшов оба рази переможцем і тому нашу літературну мову, мову освічених клас і літератури всіх родів, належить признати вповні великоруською. Ми не бачимо ніяких основ звати сю мову „общеруською“, бо вона не представляє амальгами, в якій відбили ся б, хоч і нерівномірно, окремішности всіх живих руських говорів.

Правда, наша великоруська мова здобула загально-руське значінє: в значній часті вплинула на се та обставина, що сцлою річій вона стала державною мовою; та се залежало головно від культурного росту великоруської народности, від розвитку її літератури і шкільної освіти. Реформи Петра Великого, що зблизили Росію з Заходом, зміцнили просвітне значінє великоруських центрів, Москви і Петербурга, і втягнули в одно спільне житє Велику і Малу Русь: остання не мала що протиставити тій світській просвіті, яка завдяки напрямови, даному Петром, розлила ся нестримним потоком по всій землі, з'єдиненій московськими царями. Наслідком того проникла великоруська мова на полудне, в українську Придніпрянщину. Книжна українська мова виробляла ся в XVI і XVII століттях на основі двох літературних мов — церковнославянської і західно-руської, що своєю дорогою пересякла польськими елементами; вона приблизила ся в значно меншій мірі

ніж великоруська літературна мова, до мови народа і тим передовсім поясняєть ся доля, яка постигла її у другій половині XVIII століття: вона забуваєть ся і без усякої боротьби уступає місця великоруській літературній мові.

Зріст культури і осьвіти, про який ми що лиш згадали, завершуєть ся таким чином натуральним витисненем книжної української мови великоруською мовою. Та той зріст прикликає до життя чинники, що в попередню епоху майже не знаходили собі виходу і законного вираженя. Великорос захоплюєть ся на стільки світською просьвітою, що не може вже задовольати ся тим, що давало його предкам церковну осьвіту, яка полишила без відповіді переважну частину потреб вдумливої і чутливої істоти — користуванем церковною книжною мовою, далекою від рідної. З появою світської просьвіти, література, не перестаючи задовольати релігійних потреб, матеріальних інтересів, відкриває для Великороса можливість виражати і почуваня і думки в нових, непривиклих для його предків формах. І се відбиваєть ся передовсім на зближеню книжної мови з розговірною, літературної мови з мовою щоденних почувань і думок. Ми бачимо, як швидко увільнилася ся великоруська літературна мова, завдяки власне світській просьвіті, від налетілих елементів, чужого наголосу, незвичайних слів. В Україні, де книжна українська мова була вже забута і закинена, та сама світська просьвіта мусіла визвати иньшу, хоч і подібну появу: жива розговірна мова стає літературною мовою. Думки і почуваня Українця рвуть ся нестримно на папір, для нього нема иньшого виходу, як виразити їх звичайним своїм говором, бо чужа йому великоруська літературна мова не може стати провідником рідної його мови, не може і по своїй суті не повинна бути з нею зближувана і зрівнювана. Реформи Петра Великого вивели Росію на дорогу світської просьвіти: в результаті з одного боку книжна великоруська мова зрівняла ся з розговірною мовою Великоросів, а з другого розговірна мова Українців стала мовою нової української літератури. Не допустити законности і природности такого результата значило би признати, що світська просьвіта не ткнула Українця; воно значило би, що на півночі в Москві і Петербурзі, світська просьвіта повинна була зблизити розговірну мову з літературною, давши першій із них перевагу, а на полудні, в Квіві, та сама світська просьвіта мала

тільки замінити стару літературну мову новою, ще відміннішою від розговірної, ще більше чужою.

Публіцисти, що відмовляли права на існування українській літературній мові, покликувалися радо на Білорусь: вони застрашували російське правительство і російську суспільність перспективою домагання свободи для білоруського друкованого слова. Що скаже будучність, не знаємо; але минувшина свідчить ясно, що білоруська інтелігенція ополучилася тоді, коли Велико- і Малороси заховували ще свято свої книжні мови. І в тої інтелігенції не було ні охоти, ні підстави звертати до народної мови, коли тимчасом Україні зробили це наслідком крайньої потреби.

Законністю і природністю повстання української літературної мови поясняється законність і цілого дальшого її розвитку. Жерелом її була, як ми бачили, жива розговірною мова — жива розговірною мова української інтелігенції, що виросла серед цілком відмінних умов від великоруської інтелігенції. Вона і в XVIII ст. і пізніше, в XIX, переймала польську культуру, якої не довелося виперти ні Москві, ні Петербургові, і то не вважаючи на дуже сильну запозичку елементів великоруської культури, піддержуваної і спільною вірою і спільними державними інтересами. Таким чином у розговірній мові української інтелігенції, що стала літературною в початку XIX століття, виявляються в формі напливових елементів на народній українській основі з одного боку польські, з другого великоруські слова і обороти. І в будуччині обидві названі літературні мови — польська і великоруська — повинні служити жерелом збагачення української літературної мови. Зворот до тих жерел в повній законний: перевага буде належати до тої з обох мов, котра зуміє привязати до себе українську літературу тісними, братніми вузлами. Здавалося, що вплив великоруської літературної мови на українську був цілковито забезпечений при тих умовах, при яких повставала нова література: по українськи починають писати люди, що знаменито володіли великоруською мовою; українські книжки виявляються в центрах великоруської просвіти; літературні твори Українців друкуються в великоруських журналах і збірниках. Та зазначені вище цензурні утиски 1863 і 1876 року, як ми бачили, переносять літературну діяльність Українців у заграничну Русь: тут вона розвивається під сильним впливом польської і німецької літератури і зовсім природно переймає її польськими елементами в царині лексики і синтакси. Українській

мові галицької літератури роблять докори за ті її польські елементи, за ту чужу українському уху закраску, якій вона підпала у Львові. Та польські елементи не затемнили народньої основи мови: вони заняли тільки місце тих великоруських елементів, яких витиснене було би конечно при широкім і свобіднім розвитку української літератури на Україні. Збогачене чужомовними елементами — се доля кожної літературної мови (західно-європейські елементи в нашій великоруській мові доказують, що від впливу чужоземщини не забезпечені навіть дуже розвинті літературні мови). Та цілком неминучим стає вплив сусідніх мов, коли ті мови належать до споріднених племен: так польська літературна мова відбила на собі вплив чеської, а польські пуристи ведуть безхосенну і втомну боротьбу з великоруським впливом; так словінська мова перейшла сербо-хорватськими елементами; так болгарська мова наскрізь прошикована великоруськими елементами. Так само й українській мові неможливо було устерегти ся ні від великоруського, ні від польського впливу. Умілість покористувати ся чужомовними елементами, брак страху перед ними, сьміле відношене до нового лексичного матеріялу — дуже часто сьвідчить про силу і крепкість молоді літературної мови, що нездержно стремить до щораз більшого об'єму в царині висловлюваня людських думок і почувань.

(Конець буде).

Переклав *В. Гнатюк*.

Двоязычність і дволичність.

Питанє про становище москвофільства в Галичині завдяки розвоєви випадків у нас і в Росії чим раз різкійше і яснійше сходить на властиву дорогу, з питання політичного робить ся питанням етичним. Чим раз вразнійше показуєть ся також, що воно було таким і давнійше, навіть у пору найголоснійшого крику про його політичне значіне. Виставлювані про його externo поклики оборони руської народности перед польонізацією і грецького обряду перед латинізацією показують ся чим раз виразнійше грубо підмальованими шільдами, під якими довгі літа провадив ся шиночок дуже нечистих інтересів, ішла потайна ліцитація на апо-стазію, відступство від служби інтересам рідного народу, ішов вербунок на службу ріжним темним силам дома й за границею. Кореспонденція Лебединцева, опублікована в „Кіевской Старинѣ“, відслонила нам одну картку тої історії; швидко надіємо ся одержати нову ревелаяцію, яка освітить самі початки тої історії в 50-х роках. Та поки се станеть ся, подаю один причинок до тої самої матерії і позволю собі навязати до нього деякі загальнійші уваги, адресуючи їх спеціяльно до москвофільської молодіжи, до якої була звернена моя статя в попередній книжці Л. Н. Вістника.

Дехто з молодих москвофілів сердив ся на мене, що я в своїм концепті історії укр. літератури, друкованім у російськім виданю лексикона Брокгауза і Ефрона, висловив ся досить неприхильно про діяльність і характер Івана Наумовича. Др. Святитский у „Живой Мысли“ похитав, так сказати, головою на мій осуд і побажав мати його більше мотивованим, а ось др. Дамов у своїй побре-

хеньці, іронічно названій „Горькая истина“ і друкованій педавно в „Галичанинѣ“, побіг аж до „благородного українофила“ М. Павлика позичати лайки на мене і на ціле Наукове Товариство ім. Шевченка за те, що я буцім то зневажив память Наумовича. Щож, за лайкою у нас далеко ходити не треба, особливо коли хто задовольєть ся павликівською, голословною, подіктованою ображеним почутєм, а не розумом. Але ось що дивує мене: анї др. Святитський, анї др. Дамов, анї ніхто з молодших москвофілів не поспробували вийти в саму річ зачеплену мною і показати річевими доказами нестійність мого суду. Адже Ів. Наумович і його діяльність не за горами, а у людей, що величають його як апостола і вважають його память сьвятою, повинні б бути під руками факти, супроти яких мусіла би замовкнути всяка неприхильна критика. Правда духова великість і правда заслуга не боїть ся сьвітла критики і перетриває всякі і найзлюбійші вибрики партійної критики. Візьмім Шевченка. Скільки то від самого 1859 року написали ся про нього Поляки, якими калюмніями обкидали його по смерти, скільки насьміяли ся з нього наші москвофіли і насердили ся на нього наші клерикали! Він був і „chłop“, „pijak“, „szaleńiec“, „hajdamaka“, „богохульник“ та безбожник і т. д., а про те його слава не паде, а росте, і чим глибоше критика вникає в його твори, тим більше краси знаходить у них; і чим більше деталів із його життя виходить на денне сьвітло, тим більше ми вчимо ся поважати і любити його також як чоловіка. Се правда велич, та се заравом огнева проба для всякої фальшивої, дутої величі, що вона анї руш не може витримати історично-критичної перспективи.

Що до Наумовича я вже показав ся фатальним пророком. Буде тому швидко пять літ, як д. Мончаловський при кінці своєї книжки про Наумовича шумно заповів, що його поклонники приступають до друкованя збірки його творів, яка — говорить д. Мончаловський — займе зо сто томів. Розбираючи ту книжку в ЛНВ. я тодіж сказав, що з сеї шумної заповіді не буде нічого, що москвофіли не видадуть не то сто, але анї одного тома творів Наумовича, а то з тої простої причини, що збірне виданє тих творів було би заравом смертельним ударом для штучно роздутої слави його, показало би всю безвартність його писань. І справді, з заповіді д. Мончаловского досі не вийшло нічогосінько крім може одного-двох передруків Наумовичевих повісток у популярних

москвофільських виданнях. Для наукового видання творів Наумовича, для докладного пізнання та освітлення його життя, для оцінки його літературної та просвітної діяльності москвофіли не зробили також нічого.

Як се пояснити? На мою думку тут лежить глибокий психологічний проблем, якого коріне сягає малодосліджених доси тайників — звязку людської психіки з тими ніби то конвенціональними, а про те так дивно органічними системами звуків, що називаємо рідною мовою. Здається, що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої иншої і що мені вадить при нагоді замінити її на всяку иншу? Практик, утілітарист не надумуючи ся авні хвилини скаже: пусте питанє! Мова — спосіб комунікації людей з людьми, і маючи до вибору я беру ту, яка дає мені можливість комунікувати ся з більшим числом людей. А тимчасом якась таємна сила в людській природі каже: „Pardon, ти не маєш до вибору; в якій мові вродив ся і виховав ся, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінити ся з ким иншим своєю шкірою“. І чим висша, тонша, субтельнійша організація чоловіка, тим тяжше дається і страшнійше карається йому така переміна. Візьміть для прикладу двох геніяльних Українців — Гоголя і Шевченка. Як безмірно кориснійші були обставини, серед яких писав Гоголь у порівнянню до тих, серед яких пройшло бурлацьке та невольницьке життя Шевченка! А в їх духовій діяльності що бачимо? У Гоголя прудкий хід на недосяжні височини артизму, та на тих височинах заворот голови, внутрішнє роздвоєнє, чорні сумніви і упадок у дебри містицизму; а у Шевченка рівну, ясну дорогу все в гору та в гору, все на висші, сьвітлійші височини, до таких гармонійних акордів гуманної євангелії, як „Марія“. Які були причини такого кінця Гоголевої карієри, різні різно поясняють, та все таки серед тих причин важне місце займає відчуженє геніяльного Українця від рідної мови, та його болюча внутрішня трагедія, якої відкрите завдячуємо наві Єфименковій.

Отсе внутрішнє роздвоєнє було також, можна сказати, трагедією нашого галицького москвофільства. Люди, що могли б були зробити ся позиточними діячами на рідній ниві, люди талановиті і працьовиті, перенявши ся нещасною манією — міняти свою рідну мову на чужу, раптом робили ся мов духово в часті спаралізовані, тратили живе чутє до живих потреб рідного народа і вимогів сучасности, забивали ся в мертву і навіть науково безплідну

старовину, як Петрушевч, марнували свій талант, як Микола Устиянович та Гушалевиц, або кидали рідний край і йшли туди, де їх внутрішнє роздвоєнє хоч по частині могло бути коли не усунене, то заглушене (Головацкїй і многі инші ренеґати, остатнїй Ю. Яворскїй).

Може найтраґїчнїйша, та нї в якїм разї не найсимпатичнїйша в тїм рядї була доля Івана Наумовича. Чоловік без сумнїву талановитий, енерґїчний і невтомимо працьовитий, але з малою освітою, при тїм сильно вразливий і податний на всякі подуви, він увесь вік був жертвою найріжнїйших сугґестїй, скакав із одної суперечности в другу, і все з тим самим запалом, з однаковою щирїстю і пристрастю. Одиноким якорем ратунку для такого чоловіка обїк основної освіти могла бути горяча і непохитна любов до рідної мови і до рідного народа. Вона давала б його хиткому човну той доконче потрібний баласт, без якого нема рівного і певного курсу.

Що відірване від рідного ґрунту, поперед усього від рідної мови, мало фатальні наслідки на весь психїчний устрїй і на всю літературну працю Наумовича, на се маємо клясичне свїдоцтво його самого, його лист писаний д. 31 марта з львівської тюрми до жінки і відчитаний на розправї. „Нынѣ пречудный день, — пише Наумович у тїм листї, — лишь жїй и наслаждайся Божьимъ свѣтомъ, а я тутъ сижу, Господь знаетъ за що, хїба за мой нерозумъ. Збывшиєсь долговъ, маючи помочъ отъ Николая (сїна, лікаря, що був на службї при залїзницї в Росїї) лишь Бога хвали и наслаждайся его добромъ. Но якоєсь фатумъ жепеть мене въ политику такую безумную, за которую встыдати ся мушу самъ передъ собою. Та кобы якъ найскорше скончило ся тое испытанїе! А може Господь допустилъ его на мене нарочно, чтобы тутъ въ вязницѣ особенно роздумати мой нерозумъ и чтобы повернути до моего прежняго честного труда, коли то я вѣрно служилъ народу, церкви, державѣ, подносячи добро народа въ чистомъ австрїйскомъ патріотизмѣ, безъ всякихъ безумныхъ выходовъ. Тогда мене все любили и почитали и сами польскїи газеты о мнѣ похвально выражались, та не знаю, якъ я могъ отъ моеї разумной дороги отдалитись. Но теперъ маю истинно часъ въ самотѣ тое все собѣзбрїдїти, и вѣрь менѣ, що читаючи тутъ книжки не могу знести нїякихъ политическихъ статей, такъ мене то все мерзитъ. Моею задачею было просвѣщати народъ наукою, а не мѣшати тамъ ни-

чого изъ политики. Свѣтъ великій, природа, церковь, господарство, вотъ предметъ чудный, неизчерпаемый. И такъ скоро мене Господь увольнить, не умачаю уже николи мого пера ани до политичныхъ, ани до религійныхъ споровъ“¹⁾).

Читаючи сей лист маємо чутє, що Наумович говорить тут зовсім широко і справді відчуває те, що говорить, хоч прим. як би його запитати, колиж то в його діяльності був той блаженний час, коли він працював для просвѣти народа без ніякої укритої політичної думки, то він ледви чи міг би на се відповісти ясно, бож на правду його діяльність, не числячи невинних із просвѣтного погляду писань перед конституційною ерою, починаєть ся піднесенєм обрядового питаня, що мало далеко більше політичний, ніж чисто церковний підклад. І вже тоді ми бачимо у нього також яzikове роздвоєне, бачимо намаганє писати для простого люду чистою народньою мовою, але про „висші“ справи і навіть у приватних листах уживати язичя, що мало бути суррогатом і переходом до російської мови, яка робить ся його справжньою національною мовою. Коли і серед яких саме впливів довершив ся той розрив у душі Наумовича, ми на разі не можемо вказати; з матеріалів, які маємо під рукою, видно, що вже в початку 1875 р. сей розрив був доконаний. „Милостивый Государь — пише Наумович до одного знайомого д. 14 січня 1875 р. — Послѣ отдачи письма моего на почту я перечиталь Слово и превосходную его статью о нашемъ обществѣ“ і т. д. Так пише інтимно чоловік, який заставляв усіх Галичан любити ся народньою мовою в своїй „Науці“; значить, уже тоді, пишучи народньою мовою для селян, він уважає сю мову чимось менше вартним, негідним того, щоб сам уживав її в інтимній переписці з приятелями.

І те роздвоєне мстить ся на нім. Не почувавши моральної опори в тім, що чоловікови найріднійше, він не знаходить її і в найблизших собі людях. Д. 28 січня 1875 р. він ось що пише до одного знайомого про свого найблизшого співробітника при виданях: „Съ Б—мъ маю сердечную грызоту. Не жаль бы менѣ было, если бы я подѣлился моимъ доходомъ съ человекѣмъ честнымъ, но стояти подъ курателею такого обманщика, то уже невозможно выдержати. Теперь онъ уже открылся, кто онъ есть. Вся предплата

¹⁾ Стенографическій отчетъ изъ судебной росправы по дѣлу Ольги Грабарь и товарищей. Львовъ, 1882, стор. 196.

за „Читальню“ его, ты Наумовичъ лишъ пиши, купуй образки, суши собѣ голову, а деньги до Б...!“ А в листі до иншого знайомого з весни тогож року читаємо: „Милостивый Государь! Вы пишете о Б. менѣ то, что мнѣ хорошо извѣстно. Я играю роль его коровы, которая даетъ ему молоко, сыръ и масло, а самая получаетъ такую пашу, якъ ему угодно. И за все то я еще долженъ знати о томъ, что онъ Редакторъ и что онъ можетъ укоряти и ругати Наумка въ присутствіи своихъ хлопцовъ. Но знаете, менѣ съ нимъ ни жити, ни розлучити ся. О томъ много говорити, и поговоримъ при способности. Я надѣюся быти въ Львовѣ, если мене не завозвуть телеграфично въ якогъ важномъ дѣлѣ“.

Ми не маємо можности провирити, на скілько оправдані були жалі Наумовича на Б., але маємо докази, що він при инших нагодах так само некорисно відзивав ся про обох адресатів, до яких були писані отсі листи, як також про инших своїх співпартійників і товаришів оружа. Одно тільки можемо сказати, що такою бідною сиротою, що дала б визискати себе, Наумович не був ніколи. Треба знати, що в ту саму пору, коли він отак жалував ся на визиск з боку Б. при видаваню своєї „Науки“ і „Читальні“, він брав на ті виданя рівночасно аж дві субвенції, а то від австрійського уряду в сумі 2.000 гульденів річно, і від російської амбасадн в Відні, і обі ті субвенції ховав собі до кишені. Що й понад те за кожний свій письменний твір він умів торгувати ся хоч би і з тим самим опльованим Б..., доказує дальший виривок із цитованого висше листа з весни 1875 р. „Я писалъ ему (Б - у) сегодня, чи не схочетъ онъ перепечатати „О четырехъ звляхъ Онуфрія Грушкевича“. Это повѣсть понравившаяся всего лучше изъ моихъ писемъ. Народъ настойчиво домагається перепечатаня ея. Я ему писалъ, чтобы онъ купилъ собѣ ея на власность за 300 р., а Катехизъ пчеловодства за 50 р. Я любопитенъ, что онъ отвѣтитъ. У меня теперь большія издержки на дѣтей: сынъ одинъ въ Вѣнѣ медикъ, стоитъ больше 600 гульд., другій въ Львовѣ 300 гульд., двѣ дочери въ Россіи тоже больше 700 гульд., дома учитель дѣтей 200 гульд., а еще и хозяйство я теперь взялъ въ свои руки — издержекъ очень много. Я любопитенъ, что онъ отпишетъ? Онъ любитъ все взяти дурничкою. Катехизъ народный взялъ за 60 гульд., Заливайка съ образками всѣми за 80 гульд., а отобралъ певно уже въ шестеро. Я его поставилъ на ноги, а онъ готовъ

мене пожертвувати, если бы только у него была потому сила. У того чоловіка серця нїть, а народолюбїє только в грошехъ“.

Але коли зважимо, що Наумовичів „Онуфрій Грушкевич“ має несповна 5 аркушів друку, то жадана за нього ціна 300 гульд. як на тодішні часи зовсім не була така скромна; а коли згадаємо, що за таке віршоване дрантє, як „Луць Заливайко“, Наумович велїв заплатити собі 80 гульд., то мусимо сказати, що й у нього була, кажучи московською приказкою, „губа не дура“.

Що се внутрішнє язикове роздвоєнє у Наумовича сягає геть у 60-ті роки, на се маємо доказ у його листі до Ом. Партицкого, яким він відповів на його записки писати для збірничка „Зоря“, видаваного „Просвїтою“. Ось що писав він д. 6 липня 1869 р. „Всечестнїйшій Господине! Съ сердечною радостью я получилъ первый плодъ „Зорю“ Вашего товариства „Просвѣты“. Єще вь 1850 году, бывши вь сѣменищи, я пересвѣдченъ былъ, що мы образуєщи высшіи версты нашего народа, а не даючи ніякого корму духовного сельскому народови, будемъ всегда безсильными, и вороги насъ задавятъ, якъ то истинно видимъ нынѣ на дѣлѣ. Народъ нашъ такій темный, що своихъ наибольшихъ друзей и пророковъ не умѣє познати, и слушає борше вороговъ, якъ своихъ, якъ то побачилисьмо при выборахъ. Если бы мы тыхъ 20 лѣтъ свободы были употребили всѣ наши силы на такіи популярніи изданія, мы стояли бы нынѣ далеко выше, и чувство народности овладѣло бы уже цѣлымъ народомъ. Дятого не могу откавати Вамъ мого соучастья вь такъ великомъ и благородномъ дѣлѣ, и буду Вамъ присылати статіи розличного рода, скоро время изволитъ. Теперь же простѣтъ, що Васъ обременю прошеніємъ. У насъ испытъ вь Понедѣлокъ, а отти маю ѣхати еще на 3 испытъ, яко делегатъ деканальный. Посылаю 5 р., за котори будете ласкави прислати 60 екземплярѣй Зори, за 1 р. извольте купити молитвословцевъ, а за 1 р. образковъ русскихъ. Извинѣтъ смѣлости моеї, що Вамъ такіи препорученія дѣлаю, но знаючи, що пишу до друга народа и дѣтей нашихъ русскихъ, надѣюся, що не менѣ, но тымже дѣтямъ тую прислугу охотно сдѣлаєте. Зорю приняла дѣтва съ неимовѣрнымъ одушевланіємъ. Уже нынѣ вь цѣломъ селѣ знаютъ еи цѣле содержаніє. Выдавайте скоро другій выпускъ, до котораго я гдещо пришлю конечно, не смотря на дуже мало остающогося менѣ времени. Прошу принять выраженіє глубочайшого почтенія. І. Наумовичъ. Стрѣльче 6/7 1869“.

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК ХХХ.

17*

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

Треба зазначити, що власне в ч. I „Зорі“ Партицький помістив віршик Наумовича „Ворона, сорока и сова“, передрукований із „Ластівки“, — відси мабуть і ті похвали Наумовича для „Зорі“, в якій не було зрештою нічого іїнько такого, чим мусіла би одушевляти ся сільська дїтвора. Що Наумовичева обіцянка — писати до „Зорі“ — також була нещира, видимо з того, що далі він не то що не дав до неї і загалом до видань „Просьвіти“ ані одного рядка, але починає думати над заснованєм нового, „свогого“ товариства, щоб зробити конкуренцію „Просьвіти“. Та для нас у тїм листі далеко важнїйші ті принагідні вислови, які дають пізнати сьвітогляд Наумовича, його погляд на народ і його потреби. Народ наш темний, до тої мїри темний, що при виборах слухає борше ворогів, нїж своїх „найбільших другів і пророків“. Кого вважав Наумович у 1869 році тими „другами і пророками“, докладно не знаємо, та важні тут його слова, що мета осьвіти в тїм, аби „чувство народности овладїло цїлимъ народомъ“, то значить, щоб маси простого народа слухали своїх „другів і пророків“ і піддержували їх. Ті „други і пророки“, не даючи простому народови нїякої духової поживи, будуть усе безсильні; значить, їх сила, або як каже Наумович на початку листу, „образоване висших верств“, отсе головна мета національного розвою. Що в наївности свого сангвінічного темпераменту Наумович у першій лінії себе самого вважав таким другом і пророком галицько-руського народа і одним із перших обовязків того народа вважав піддержувати його матеріально, на се в його публіцистичній і парламентарній діяльности що крок знаходимо яркі докази. Коли йому вигбла його велика пасіка (десь у початку 70-их років), він порушує сю справу навіть у парламенті як якесь національне руське нещастє. Переносячи ся з парафїї на парафїю він обурюєть ся, що мужики жадають заплати за перевіз його річий, і в загалі на конкретних, близьких собі мужиків, із якими має дїло в щоденнїм житю, він дивить ся зовсїм не як на матеріал для своєї просьвітної та педагогічної діяльности, а як на якусь ворожу масу, для якої шкода його праці. Ось його лист до одного знайомого сьвященника, недавно дарований для бібліотеки Наук. Тов. ім. Шевченка, лист справді неоцїнений для характеристики того „апостольського“ духа, з яким Наумович брав ся до своєї просьвітної праці. Подаємо його тут у цілости:

„Любезнїйший друже! На послѣдное Твое письмо поадно

тобѣ отписую, бо знаешь, сколько у мене всякого рода занятій. Я послухалъ твоей рады и написалъ прошеніе до Консистеріи, но еще не надалъ на почту, суть бо нѣкоторыи мои сусѣды противни тому, чтобы Консистерія не хотѣла менѣ где-то приписать взглядомъ униі, папы и пр., отже еще здержуюся, не будетъ ли Наука и безъ такой помощи существовати; и видится, что будетъ, — есть бо до сихъ поръ уже до 900 предплатителей, и съ каждымъ днемъ надтягаютъ новіи, такъ что назвати можна ей состояніемъ блистательнымъ, а надежда на еще лучшее.

„Не могу ти подати списка пренумерантовъ въ Долинскаго для того, что головной списокъ есть въ Коломыи, бо многи прямо тамъ пренумеруютъ, отже ажъ въ Недѣлѣ буду въ Коломыи и скажу сынови списати. Ты, любезнѣйшій, мечтаешь о Коломыйщинѣ не знаячи Коломыйщины! Знаешь, что еслибы моя нужда мене [не] приковала до моего Стрѣльча, если бы я могъ перевезти мою пасѣку где нибудь, былбы я найщасливѣйшій, якбымъ могъ еще якии инни, не Коломыйскіи стороны побачити. Позволь, чтобы я тобѣ описалъ Коломыйщину, до которой я колісь въздыхалъ.

„Я получилъ приходъ мой 1867 года, а еслибы не былъ приходъ а найгорша капелянія, я былбы доволенъ для того, что съ гр. Потоцкимъ, моимъ прежнимъ коляторомъ, я имѣлъ очень неприятнй отношенія, и въ его добръ я ити былъ принужденный. Исторія то очень любопытна, и она буде колісь описана, а по моей смерти выпечатана, бо лицами дѣйствующими въ ней были: папа, нунцій, архіепископъ Вѣрхлейскій, Митр. Литвиновичъ, парохъ Вирскій, арендаръ, повѣтовый урядъ Бобрецкій, Голуховскій, послы соймиви польски и пр. пр.

Приѣхавши до Стрѣльча, которого помѣщикъ пок. Іаноха менѣ дуже спріялъ, попросилъ я парохіянъ, чтобы по мои рѣчи выслали фѣры до Коршева, 5 миль, до желѣзницѣ. — Много фѣръ треба? спросили мене. — 7—8 фѣръ. — Въ нашомъ селѣ нема тѣлько фѣръ, кѣньскихъ, а можебы и стягнулося, каже вѣйтъ, та по кѣлько имъ обѣцаете дати? Я отрекъ, что былбы въ ихъ стороны не хорошо, чтобы мене не звели, коли то всюда такій звичай. Люде поглянули по собѣ, и поросходили ся. — Таке было первое принятіе! Я спровадилъ мои рѣчи своими фѣрами, и мои парафіяне ажъ въ Коростна звели мене сюда. Привезши рѣчи, и познавши тутейшихъ людей, якъ звичайно свой своего заразъ наилучше спознае, прійшоль одинъ изъ нихъ до мене, и съ пла-

чемъ повѣдае : Отче, вертайте назадъ, то не люде тутъ, то звѣрѣ ! шкода васъ тутъ. — И знаешъ, истиннїи слова сказаль. Я уже 5 лѣтъ тутъ, и до тыхъ звѣрей не могу привыкнути. Ни Бога, ни вѣры, ни чести, ни чувства христьянскаго ни челоуѣческаго, то совершенно инна раса не тыхъ людей, межи которыми я зродился и взрôсь. И яки люде, таки сами и священники. Я тутъ не могу жити, лишъ съ такими, що не въ тыхъ сторонѣ, якъ Дебельскїй, Полевый, Глинскїй, съ здѣшними не можъ жити, бо то розбôйники, опрышки ! Мой попередникъ за похороны взялъ 280 морговъ по я, которое нынѣ варто що найменше 30.000 р. Въ Торовици (sic !) еще лучше дѣся, въ Чернятинѣ такъ само и такъ бôльше менше всюда. Нарôдъ здичѣлъ, а збѣднѣлъ до крайности. Ты думаешь, що у насъ богатства, а вотъ въ моемъ приходѣ на 300 нумерôвъ нѣтъ одного газду, щобы малъ двѣ парѣ худобы !! То значитъ, ни одинъ не мае своего плуга. У насъ который мае пару бычкôвъ, зовется богачемъ страшнымъ, а котрый мае всего 2 овечцѣ, то уже также числится до багачевъ. Церковъ якбысь побачивъ въ Стрѣльчѣ, или въ Серафинцяхъ, Ясеновѣ и т. д. тыбы не увѣрилъ, що то церковъ. Черезъ 5 лѣтъ я не малъ ни одной фѣры въ села до гною, до снопôвъ, до дровъ, а робôтникъ иде що найгôршїй до мене и за большїй грошї якъ до двора, такъ, що газдôвство у насъ не выплачуется съ всемъ, хѣба такому, кто иде розбоемъ. Бывало я въ давныхъ моихъ приходахъ по обѣдахъ весѣляхъ съ любезнымъ народомъ забавляюся ; тутъ разъ я отважился ити на весѣлье до мельника, не простого мужика, и утѣкъ, бо одинъ замѣрлялся бити мене. Ôтъ тогды я уже не знаю, що то обѣды въ хатѣ. О пїанствѣ, о розбояхъ нашихъ коломыйскихъ не маешь выображенїя, а о лѣннївствѣ тѣмъ менше, требабы го выдѣти. Челоуѣкъ съ якимъ-то лучшимъ поглядомъ на свѣтъ въ Коломыйщинѣ не жїе, лишъ мучится. Зъ Коломыйщины нѣтъ на Руси ни одного патрїота, ни одного ударованого челоуѣка. Довольно, если я минушой осени, змерзавши собѣ тутъ житья до крайности, выслалъ мою жену въ Холмъ, щобы менѣ тамъ мѣстце зробила ; но Попель мой другъ удостоилъ мене такимъ приходомъ, где кромѣ 300 рублей ничого больше нѣтъ, извиняюся, что нѣтъ мѣста, а мѣсть въ самомъ Холмѣ были нѣсколько ! Послѣ сей неудачи я уже принужденъ здѣсь мучитися, но кажу тобѣ велика то мука жити межи такими звѣрями. Видячи, що господарити не возможно, бо робôтника нѣтъ, одна пасѣка, вся моя надежда ! Все поле

лучше засѣваю бѣлою конюшиною, и пасѣка на велику стопу. Сего року выставляю 450 пней, и могу легко дойти до 800 пней. То уже капиталъ, дающій отсотковъ 4—5000! А мѣстце у мене цѣлкомъ не соотвѣтное.

„Такъ, любезнѣйшій, не мечтай о Коломыйщинѣ. Коломыйщина не русска, но жидѣвска и орменска. Ормени по звѣрски обходилися съ тымъ народомъ, и онъ сталъ звѣремъ. Человѣкови съ лучшимъ чувствомъ тутъ чи возможно жити. Трещаконскій былъ тутъ, но утѣкъ въ кукурузовъ, а поѣшолъ на пѣсочокъ до Рудна, и тамъ жилъ щасливѣйше, бо тамъ совершенно инни люде. Ты знаешь, що въ Коссовѣ мужики съ друками стали передъ салею выборчою, грозящи священникамъ смертію, который важилбы ся въ салею поступити? Ты не знаешь, що коломыйскій мужикъ передъ жаднымъ священникомъ шапки не здѣмъ, но съ поруганіемъ поглядае на него, а жиды въ руку цѣлуе? У мене цѣлый рѣкъ никто передъ мною шапки не здѣмалъ, ажь теперъ уже втягнулися. Еслибы не така нужда моя, що съ пасѣкою не можна переволѣкаться, я бы тутъ не былъ, бо Митрополитъ обѣцалъ менѣ парохію, где онъ презентуе, но годѣ менѣ рушится, если не хочу знищити пасѣку съ всею.

„Такъ ты встаючи лягаючи дякуй Богу, щось не въ Коломыйщинѣ! Въ III книжцѣ „Науки“ може ти неприємно буде читати о дякахъ; я каюся, щомъ то написалъ; но мене до живого то розсердило, що одинъ мой сусѣдъ священникъ между условіями, подъ которыми пріймае дяка, положилъ то, щобы каждой ночи зима и лѣто спалъ въ стайни коло коней.

„Издаваемая нами „Читальня“ буде занимательна.

„Дякую тобѣ за похвалу „Науки“, но Слово не спріяе менѣ, но якої причинѣ, не знаю.

„Много я бы съ Тобою малъ побесѣдовати, но шкода, що до Тебе нѣтъ желѣзницѣ. Еслибысь коли въ Маю, или въ первыхъ дняхъ Червня былъ въ Станиславовѣ, зателеграфуй менѣ, а я приѣду, но въ первыхъ недѣляхъ весны нѣтъ, бо буде нападъ въ пасѣцѣ, тогда отдалитися не могу.

„Бѣлоуса печатня подносится, уже мае нові черенки, и намѣряе куповати Schnellpresse въ Львовѣ стару за 800 р. — Се добрый знакъ.

„Мы развине́мъ велику дѣятельность и велику силу, и польска освята по́йде въ куть, скоро только мой катехизъ народный и историчный розбѣдеса хотъ въ 2000 ексемплярахъ.

„Кончу, бо соньце блисло, и мушу до пчель ити, щобы ихъ непустити, бо на студени пропалибы.

„Цѣлюю Тя и всю твою милую родину якъ найсердечнѣйше вразъ съ моею женою. Твой другъ И. Наумовичъ. Стрѣльче 22/3 1872. Не сообщай сего никому о нашихъ священникахъ и пр.“

Із маси невеселих рефлексій, які насуває сей лист, піднесу лиш одну. Отже в осени 1871 р. Наумович думав емігрувати до Холма, вислав туди свою жінку, щоб виднала йому там місце, та Попель не знайшов для нього иншого місця, як парафію в 300 руб. річного доходу. А 1882 р. в своїй промові підчас розправи д. 15 червня він із цілим патосом покривдженої невинности говорить: „Moją właśnie bardzo słabą stroną jest, że bardzo mało umię cenić grósz, z wielką szkodą dla mojej rodziny. Gdybym był chciał rubli, mógł bym ich był czerpać pełnemi garściami w samej ojczyźnie rubla. W życiu mojem nieszczęścia prześladowały mię nieustannie; w roku 1861 straciłem przez pożar całe moje mienie, biedowałem ciężko, a były to właśnie czasy, kiedy starano się o duchownych do Chełmu i mnie uśmiechało się bardzo korzystne stanowisko. Ja nie poszedłem, znosiłem największy niedostatek li tylko dla tego, że postanowiłem sobie służyć mojej cenniejszej ojczyźnie, halickiej Rusi, wszystkimi mojemu siłami. Nadarzyła się i druga sposobność iść w ojczyznę rubla, gdy zaproszono mnie na etnograficzną wystawę do Moskwy; była i trzecia sposobność, leez nie korzystałem z niej, bo nie mogłem i pomyśleć o tem, by opuścić rodzinną ziemię“ (Степогр. отчетъ 388). Ся „третяя способность“, се очевидно той сам факт, про який мова в висше наведенім листі, і ми бачимо, що справа стоїть зовсім не так, як представляє її Наумович у 1882 р. Що й друга нагода зовсім фантастична, се очевидно; коли Наумовича запросили за славянський з'їзд до Москви 1866 р., то се ще зовсім не значить, що там вараз мало бути наставлене корито, з якого він міг би черпати рублі повними пригорщами. Не инакше було й з першою нагодою, вербунком до Холма, вже хоч би тому, що тут Наумович був послом і може надіяв ся за приміром Гр. Шашкевича зробити в часом і політичну карієру, а там крім парафії не міг надіятися нічого.

Читаючи наріканя на Коломийщину в листі з 1872 р., подумає всякий певно, що перенісши ся в иньшу околицю, на Поділі, Наумович буде задоволений. Егеж! В осени 1872 він одержав парафію Скалат, відки в 1873 р. був вибраний послом до віденської ради державної, а вже в 1875 році йому сприкрито ся й се нове місце і в листі до одного львівського знайомого з 14 січня 1875 р. він строїть ось які пляни: „Я приймаю собѣ прив. сотрудника до Скалата, даю ему 200 зр. и доходы, а самъ получаю 1000 зр. за поле и поселяю ся съ женою и дѣтьми въ Коломы. Яко приходникъ приѣду нѣсколько разъ въ годъ въ Скалатъ, напр. въ время Воскресенья или въ постъ и пр. Конечно изъ Скалата уѣду“. Певна річ, сього пляну він не виконав, але само снованє таких плянів чи не свідчить про те, що і з тою парафією не вязали його ніякі сердечнійші звязки?

В своїй біографії Наумовича сказав д. Мончаловский про нього, певно думаючи сказати йому сим великий комплімент: „Замѣчательна еще и слѣдующая особенность, рѣдко встрѣчающаяся у образованныхъ людей: Ив. Наумовичъ умѣлъ говорити подвойно, иначе, т. е. другими словами и другимъ складомъ для крестьянъ, а снова другими словами и другимъ складомъ для образованныхъ людей“¹⁾. Тото й єсть, що за словами і складом пішов і зміст, що Наумович вихваляв перед селянами тих, кого перед освіченими товаришами називав розбійниками та пявками, і дійшов нарешті до повного розбрату між словами і ділами, до того, що він на судовій розправі назвав своєю істерією. Се не була звичайна істерія; Наумович був чоловік сильно збудований і фізично здоровий; його лист, писаний із тюрми до жінки, не виявляє ані сліду патологічного стану. Се був періодичний бунт сумління, реакція здорової природи против того неприродного психічного роздвоєня, в яким їй доводило ся жити. І коли Наумович д. 11 червня 1882 р. на розправі відкликав зміст свого листу до жінки, то я певний, що в тій його промові тямучий психіатр віднайде більше признаков хоробливости, як у самім листі. „Ja miewam często takie chwilowe histeryczne napady, znają o tem wszyscy moi znajomi i sąsiedzi. W więzieniu nic to dziwnego, że była taka chwila smutku i żalu za rodziną; tak wspo-

¹⁾ О. А. Мончаловский, Жизнь и дѣятельность Ивана Наумовича, Львовъ, 1899, стор. 71.

minając o żonie, o dzieciach bez opieki i rady, w chwili boleści serca pisałem, by uspokoić żonę, by nie myślała, że ja jeszcze kiedyś znowu takie nieprzyjemności mógł bym na siebie ściągnąć. Dziś jednak odwołuję to wszystko zaznaczając, że pisałem to w chwili ciężkiego żalu za rodziną pod wpływem histeryi, i oświadczam, że mojem przedsięwzięciem jest, gdy wyjdę z więzienia, używać dalej sił moich służąc narodowi w sposób, jaki uznam za najlepszy, albowiem gdy wyjdę, będę zawsze austriackim obywatelem i służyć mi będą wszystkie prawa tegoż obywatelstwa, i kto wie, czy nie będę musiał działać jeszcze i na polu politycznem“ (Стен. отчетъ 196).

Се не було остатнє відкликанє в житю Наумовича. Вийшовши з тюрми він поперед усього відкликав свої голосні заяви про свою вірність унії — і прийняв православіє. Потім відкликав своє австрійське горожанство і переніс ся до Росії. А побачивши там, що його мрії про російський рай полягали на ілюзіях, відкликав усе своє житє — і зажив отруту.

Ів. Франко.

Конституційне питання і українство в Росії.

I.

Поступова Росія переживає знову довгий, тяжкий, прикрий антракт ждання. Правительственні сфери показали виразно, що вони не мають щирої охоти до ніяких серйозних уступок у поступовім дусі. Давши під натиском обставин — воєнних нещасть, деякі обіцянки й енуціяції в тім напрямі, вони пустили справу в проволоку, потворили комісії, що засідають і радять; місяці сходять без усяких результатів, а бюрократія чекає очевидно тільки першого повороту обставин на ліпше, щоб усі сі проекти й пляни вложити до архиву. Розуміть ся, рахунок сей непевний, і в міру того як справа реформи проволікаєть ся, уступки, в разі як би обставини для бюрократії вложили ся нещасливо, мусять бути все більші й більші. Претензії суспільности до правительства ростуть, пасив нинішнього режіму зростає — але бюрократія все ще не тратить надії, що їй можна бути передерти цілий сей рахунок, і замикаючи очі на сі пасиви, тягне лише справу далі.

Пів року тому російська суспільність „взыграла радістю“ від одної правительственної заяви, що правительство має довіре до суспільности, і бажала тільки, аби сій суспільности дана була можливість висловити свої дезідерати правительству. Нині організація представительства з дорадчими функціями являєть ся вже проектом реакційним, і постулят конституційного перестрою держави на підставі загального, рівного, безпосереднього й тайного голосовання став загальним постулятом, загальним окликом, так що починає часами викликати іронію на се повторюванне „загального, рівного, безпосереднього і тайного“ навіть без зрозуміння сих слів. Пере-

конавши ся в нещирости, навіть підступности бюрократії, суспільність іде все далі й далі в своїй критиці сучасного режиму і проєктах перестрою; сей рух стає все смілійшим, безогляднішим, обіймає все ширші круги, втягаючи в обсяг свого впливу елементи неутральні й інертні, що перед роком здригнули ся б від самої думки про такі постуляти, а нині самі прилучають ся до них, дають свої підписи під такі резолюції й голосують за ними.

Витворюєть ся таким чином глибокий контраст між постулятами й сучасним станом річий, і сей контраст усе збільшає фермент. З одного боку суспільність жадає „загального, рівного, безпосереднього, тайного“, в другого боку не поступила ані кроком справа таких елементів горожанського життя, як безпечність особиста, свобода слова, право зібрань і організацій. Правительство переконало ся, що воно чим будь поступової часті суспільности не задовольить, і не хоче робити уступок. З другого боку воно побачило, що поза з'їзди, резолюції й заяви сі поступовці не годні піти й ніякого реального оружя в руках для їх осягнення не мають. Замість задовольати отже, воно пробує їх пострашити. Свого часу Плевє страшив Жидів, що як вони не стримають своїх радикалів від протиправительствених заходів, то він затроїть істнування Жидам, і кишинівська різня мала поучити Жидів, що правительство се дійсно може. Тепер такі лекції роблять ся в різних напрямках — на адресу Вірмен, Жидів, і інтелігенції в загалі, против котрої йде агітація серед темних сільських мас, серед низших верств міщанства й міського пролетаріату, організація т. зв. „чорних сотень“, уличних побивань „студентів“, поки що в виді „перших остережень“, чи вправ сеї реакційної міліції. І треба сказати, що поступова Росія не знайшла ся відповідно супроти сього маневра офіціозних кругів. Коли почали ся погрози, що інтелігенцію будуть бити, вона не прийняла сеї заповіді, не потрапила організувати против „чорних сотень“ свої „ясні сотні“, а відповіла жалібними словами і навіть відкликами до поліції й адміністрації, або масовими втеками в заповіджені для бійок дні. Кажу се не для того, щоб зробити комусь докір — але констатую сю слабосильність російської поступової опозиції, відчуту, очевидно, добре в правительствених кругах.

Розумієть ся, рух осягає певні фактичні переміни. Люди не тільки вчать ся инакше думати й инакше говорити ніж давнійше, але de facto багато такого, що давнійше було кримінальним, не-

можливим, тепер стає вповні можливим і дозволеним. Пригадую собі, як зовсім недавно навіть у заграничних російських зібраннях протиправительственні оклики уважалися безпотрібною бравурою, а нині, як оповідав мені з компетентних джерел один гість, російських прокураторів поучено, аби з таких окликів як „долю самодержаві!“ не робити кримінальних річий, бо в них „не усматривається состава преступления“. Навіть сі пош е веґо...

Біда тільки, що всі отсі полегкості опирають ся виключно на адміністраційнім „усмотрѣнію“. Нині в певній річі „не усматривається“ нічого кримінального, але повіє инший вітер, і прийде новий обіжник, який уже усмотрить у них „составъ преступления“. А в тім — треба лише користати з того оживлення суспільних інтересів, із тої фактичної можливості говорити й писати про річі, про які давнійше не можна було говорити й писати, писати вітверто й сильно — і дійсно всі живійші елементи в Росії спішають використати сі хвили, стукають сильно в правительственні двері, ударяють у струни суспільної опінії, виясняють свої потреби, еднають їм прихильників і роблять усе можливе для здійснення своїх постулатів.

Не можемо, на жаль, похвалити ся особливими заходами наших заграничних земляків, російських Українців, у сім напрямі.

В лютім ст. ст. були зладжені два меморіяли, звісні читачам Літ.-Наук. Вістника (див. кн. IV) — один загальний, в справі знесення всяких огранічень українства, другий спеціальний — в справі націоналізації шкіл на Україні. Досі ще збирають ся підписи на ті меморіяли, й наші земляки тішають ся великим числом тих підписів, хоч ся великість усе таки дуже релятивна¹⁾. Потім дуже визначним фактом була участь українських делегатів у в'їзді журналістів і літератів, що відбув ся в Петербурзі в днях 5—8 с. с. цвітня. Епізод сей дуже характеристичний з того погляду, що показує, як навіть із невеликими силами можна прояснити українське питання та ставити його на відповіднім рівні, опираючи його на ширшій основі та йдучи разом із суголосними елементами поступової Росії — в дусі дезідератів, які висловили ми на адресу наших земляків у попередній статі²⁾. Чисельно беручи, Українці на сім в'їзді були представлені дуже слабо, але що супроти централістичного напрямку російських лібералів завязала ся опозиція націо-

¹⁾ Меморіал у шкільній справі появил ся в Росії друком тільки сього місяця, з приміткою, що підписів є вже п'ятьсот, і збирають ся дальші. Меморіал має бути предложенний конституанті — коли б лише її діждати...

²⁾ Українство й питання дня в Росії, Л.-Н. Вістник кн. IV.

нальностей упосліджених, яка мусіла дати українським постулятам відповідне місце уже з огляду на саму чисельність української народности в Росії ¹⁾, удало ся перевести не тільки загальний постулят у дусі національної автономії, але й спеціальну революцію про скасування указу 1876 року.

Ситуація була в високій мірі характеристична. Як довідуємо ся, російські ліберали, загалом беручи, показали себе великими централістами, і національні революції перейшли тільки завдяки союзови репрезентантів національних меншостей з соціал-демократами, що потребували союзників для переведення своїх постулатів економічної натури. Революції (наводжу їх в оригінальнім тексті) звучать :

„Признавая полную гражданскую и политическую равноправность всѣхъ народностей, входящихъ въ составъ Россійскаго государства и право каждой изъ нихъ на самостоятельное національно-культурное развитие, съѣздъ находитъ необходимымъ, чтобы эта равноправность и это право были гарантированы основнымъ закономъ государства и чтобы отдѣльнымъ національностямъ предоставлено было право создания учреждений, осуществляющихъ свободу національно-культурного развития ²⁾).

„Признавая съ одной стороны общее политическое единство Россійскаго государства, олицетворяемое російскимъ парламентомъ и, съ другой, необходимость децентрализаціи государственнаго управления, съѣздъ находитъ, что отдѣльнымъ областямъ ³⁾ и народностямъ въ територіальныхъ границахъ, опредѣляемыхъ самимъ населеніемъ, должна быть предоставлена автономія, основанная на особомъ для каждой области органическомъ статутѣ, выработанномъ ея собственнымъ учредительнымъ собраніемъ, избираемымъ всеобщимъ, равнымъ, прямымъ и тайнымъ голосованіемъ ⁴⁾, санкціонированнымъ всероссійскимъ парламентомъ“.

¹⁾ Великороси становлять меньшу половину людности Росії. Але всі інші народности тільки разом із Українцями становлять більшість; принадлежність Українців до союзу меншостей отже з сього погляду дуже цінна для нього. Головний речник національних меншостей на з'їзді всі заяви їх зачинав такими словами: „мы представители угнетеннаго большинства населения Россійскаго государства“ думаємо так і так...

²⁾ Дальші слова, до а лінеа, прийняті на жаданне Жидів, що домагали ся також особного сойму, але перевели тільки сю точку, що має заповнити їм можливість своїх культурно-національних інституцій.

³⁾ Розуміють ся краї з дуже різномірною людністю, яку тяжко розмежувати на національні території, як Кавказ, балтійської губернії.

⁴⁾ Дальші, кінцеві слова додаю до резолюції національних меншостей при дискусії.

Як бачимо, резолюції дуже важні й раціональні, хоч і вони, як і всі успіхи на сій з'їзді мають лише чисто теоретичне значіння, не практичне. В душі їх у другій половині цьвітня подано український постулат на з'їзд земських відпоручників, на руки І. Шрага, відпоручника чернігівського земства — наводимо його також в оригіналі:

„Представители различных мѣстностей Украины, собравшіеся въ Кіевѣ 21 апрѣля, чрезъ уполномоченнаго ими гласнаго черниговскаго губернскаго земства И. Л. Шрага имѣють честь заявить настоящему собранію земскихъ дѣятелей Россіи слѣдующее:

„Мы признаемъ необходимымъ немедленное осуществленіе въ Россіи основныхъ началъ политической свободы, установленныхъ учредительнымъ собраніемъ, созданнымъ на основѣ всеобщаго, прямого, равнаго и тайнаго голосованія. Но кромѣ того, въ виду разноплеменности населенія Россіи и необходимости децентрализаціи управленія, считаемъ чрезвычайно важнымъ обратитъ вниманіе собранія, многимъ членамъ котораго несомнѣнно придется участвовать въ выработкѣ основныхъ законовъ обновленной Россіи, на то, что удачное и справедливое рѣшеніе національнаго вопроса въ огромной степени обусловитъ разрѣшеніе и многихъ другихъ существенныхъ вопросовъ государственной жизни и кореннымъ образомъ отразится на благосостояніи всей Россіи. Правильное же рѣшеніе національнаго вопроса въ Россіи возможно лишь въ томъ случаѣ, если на предстоящемъ учредительномъ собраніи будутъ выработаны начала такого государственнаго устройства, при которомъ національные интересы украинской, какъ и всякой иной народности будутъ осуществляемы въ автономномъ сеймѣ, а обще государственные вопросы сосредоточены въ общероссійскомъ парламентѣ. При этомъ автономія украинской, какъ и всякой другой народности опредѣляется особымъ органическимъ статутомъ, выработаннымъ всѣмъ населеніемъ данной автономной единицы, и гарантируется основными законами государства. Всѣ живущіе на данной территоріи безъ различія національности и пола пользуются равноправіемъ, гарантируемымъ основными законами страны“.

Сю заяву підписали Українці в Київа, Чернигова, Полтави, Харкова, Одеси, Катеринодара, Уманя та Винниці. Не маємо докладніших вістий про дебати, а й резолюції з'їзду оголошені тільки в коротких резюме ¹⁾.

¹⁾ Оголошенню резолюцій цензура починає робити труднощі, і виривки з резолюцій з'їзду письменників і журналістів тільки недавно і то більш менш.

Резолюції з'їзду журналістів показали, в яким напрямі повинні йти Українці російські для досягнення своїх національних постулятів — їти консеквентно й витривало. На жаль, тої консеквенції й витривалости власне не видко. При кінці цьвітня ст. ст. нпр. відбув ся з'їзд інженерів і техніків у Москві ¹⁾, де виступили сконсолідованими групами інженери польські й литовські й перевели резолюції про повну автономію Польщі й Литви, в сойшам в Варшаві й Вильні, вибраними загальним, рівним, безпосереднім і тайним голосованнем. Українських постулятів не було, як не чути їх було й по иньших подібних фахових з'їздах останніх місяців, так що з'їзд журналістів поки що лишаєть ся майже виїмком, одиноким з'їздом, де Українці відповідно виступили — і показали, що могли б робити, і чого не роблять — із браку організації, з браку енергії й горожанського почутя у переважної більшости.

Свобода зібрань, з'їздів, організації, не признана правительством формально, але фактично в значній мірі допущена, толерована, взагалі дуже мало використовуєть ся російськими Українцями, а тим часом такі з'їзди, наради, організації, чи то самостійні, чи то як передвступні для широко практикованих тепер ріжних „всеросійських“ з'їздів, могли б бути незвичайно добрим агітаційним і організаційним способом.

Далі, з'їзди з'їздами, а по за ними є иньша, постійна, незвичайно важна в инішніх обставинах трибуна — преса, і — Боже ж мій, Боже, як мало використовують її Українці для своїх потреб дня! Навіть органи майже свої, ведені людьми, що зачисляють ся і признають ся офіційально до українофільських кругів, як мало вони мають української фізіономії — як мало в них не тільки України національної, але навіть України як області, з своїми географічними, економічними, культурними інтересами!...

З виїмком кількох, переважно молодших людей, що старають ся дійсно совісно сповнити сей обовязок дня, як індиферентно, пасивно держать себе иньші... Не хочу йти на персоналії, але підступає сам до горла крик: „де ви, чільні репрезентанти, генерали й полковники українства, що не писали по українськи, бо „не володіте“ українською мовою, не брали участи в дотеперішнім науко-

припадково прохопили ся в ріжних органах. В опублікованих резолюціях з'їзду земських відпоручників бачимо тільки загальну згадку про можливість областних соймів, нічого більше. ¹⁾ Закінчив ся 24 ст. ст. цьвітня.

вім і літературнім руху на галицьким ґрунті, бо уважали, що „малорусский вопросъ долженъ быть разрѣшенъ на русской почвѣ“, — чому мовчите тепер, коли настала пора рішати його „на русской почвѣ“, коли прийшов час вияснити й пропагувати його на вашій звичайній російській мові, в так близьких і милих вам російських ліберальних кругах? Чому не користаєте тепер із тих звязків, які вяжуть вас із російськими ліберальними кругами, з ріжними органами російського лібералізму, щоб у них вияснити кривди, потреби й дезідерати українства? Поляки, що далеко менше потребують таких адвокатів, мають своїх приятелів у російській суспільности, що з самого почуття справедливости старанно виясняють російській суспільности їх кривди й дезідерати; чомуж ви, що вважаєте самих себе Українцями, українськими патріотами навіть, не спромагаєте ся бодай на таку роботу? Які перешкоди тепер вам заважають? чим покриваєте ви перед сумлінням своїм, перед людьми, що вас окружають, свою пасивність, свою байдужність, супроти своєї суспільности, свого народу? Чим оправдаєте ви своє недбалство, свою упертість у критичнім часі, коли земля горить під ногами й Україна може безповоротно бути полишеною при перестрою відносин Росії?

II.

Резолюції з'їзду журналістів (так само і той постулат Українців на земських з'їзд) роблять дуже важну поправку до конституційних плянів російських лібералів. Сі стоять вповні на централістичнім принципі. Звісний проект „Кружка Освобожденія“ не зробив із того ніяких виїмків; редактор „Освобожденія“ Струве, видаючи його, заявив, що мусить бути зроблений виїмок — для Польщі. Резолюції з'їзду журналістів ставлять справу ширше, жадаючи взагалі національної й областної автономії. Але сю точку треба ненастанно вияснити й пропагувати далі, аби вона була за-своєна суспільністю, ввійшла в її плоть і кров. Того ще нема; не видко впливу сих резолюцій на напрям ліберальних кругів Росії, а тойже Струве в останнім числі Освобожденія (ч. 69—70) навіть виразно виступає против того, аби Україну, Литву, Кавказ ставити в самоуправі на рівні з Польщею.

До тепер на дві точки звернена була увага в російській пресі. Перша — що народна репрезентація має бути оперта на загаль-

нім, рівнім, безпосереднім, тайнім голосованню; по друге — що се представительство мусить мати не дорадний, а рішучий голос. При тім одначе все говорило ся лише про центральний всеросійський парламент, а його, на звичайний європейський взір, представляють собі в двох палат — депутатів народу і відпоручників земств і міст. Справа місцевої самоуправи лишаєть ся на боці, а в самоуправі областній вилом роблять головню Польща й Литва; лишаєть ся на боці, як осібне тіло, Фінляндія.

Справу відносин парламенту до державної власти можемо лишити на боці: вона поставлена добре й російська поступова суспільність поведе її добре й сама. Але що до організації парламенту, то передовсім уже двопалатний устрій його не може бути признаний раціональним; його можна допустити що найбільше як компроміс із домаганнями консервативних партій, але не ставити як постулат поступовців. В конституційнім житю верхня палата давно показала себе як інститут негати́вний, гальмо, і нема чого її на ново заводити. Коли ж тим хочуть дати в парламентарнім житю елементам, які при виборах загальних і рівних не можуть мати відповідного голосу, то на се є иньша дорога — про неї низше.

Тим же бажанням подиктовано, очевидно, вилученне з виборчих округів міст і уставленне для міських виборчих округів меньшого числа людности, як округів позаміських. Се обмеженне чисельної норми для міст становить уже нарушенне принципу рівного голосовання, і при тім нарушенне мало раціональне, бо ніяких особливо пожаданих результатів не осягає.

Обстаючи при одинокім, всеросійськїм парламенті, приходиться, щоб не розширяти його до безконечности, робити великі виборчі округи, і держати ся репрезентації більшостий. Дотеперішні проєкти, щоб не вийти за цифру 600 депутатів для парламенту, мусять давати округи 250 до 300 тис. людности; з сильним зростом людности, який має Росія, округ буде ще більше зростати, але й округ 250—300 тис. уже дуже великий і не вигідний. Організуючи представительство в областних соймах, можна значно зменшити виборчі округи, а й саму репрезентацію зробити більше плястичною й уліщеною.

Се дуже важно. Зрештою одинокою репрезентацією всеросійський парламент однаково не лишить ся; деякі території дістануть свої областні представительства. Отже питання буде тільки, чи се будуть лише виїмки, чи ціла Росія буде організована по системі

областної самоуправи? З тих причин, на які я вказував у попередній статі, й які за сей час не раз підносили ся й роз'ясняли ся, Українці й всі инші недержавні народности повинні змагати до того, щоб ся областна самоуправа не була привілеґією лише декотрих національностей, але щоб на основі самоуправи національних територій була організована ціла Росія, бо тільки децентралізація може забезпечити успішний економічний і культурний розвій провінцій, і тільки організація самоуправи на національній підставі, в територіях національних, може знеутралізувати, звести до найменших розмірів національну боротьбу, зробивши національність тим, чим вона повинна бути — підставою, ґрунтом економічного, культурного й політичного розвою.

В такім разі безпосереднє представительство людности через загальний вибір переносить ся в області (національні, сойми), а центральний парламента міг би обсилати ся ними. Тільки се обсилання може бути допущене під одною кардинальною умовою, недодержання якої робить обсилання (посереднє представительство) парламента дуже небезпечним і шкідним: відпоручників до парламента вибирає не більшість сойму, а самі члени його по даному ключу. Коли нпр. уставлено, що на чотири члени сойму має бути висланий оден відпоручник до парламента, то полишаєть ся самим членам сойму, аби чотири вибрали собі одного відпоручника до парламента. В такім разі кожда найменша група, кождий відтінок у напрямках кождого сойму може бути відданий в складі парламента, і він буде представляти собою не відпоручників більшості сойму, а відпоручників, у певній редукції, всього загалу держави, і в такім разі посередність не шкодить плястиці представительства, а тим часом нею можна досягнути дуже важні користи — менші виборчі округи і уліпшені форми представительства. Коли виборчий округ до парламента мусів би містити 250 до 300 тис. людности, виборчий округ до сойму може не переходити за 100 тис. людности, а в тім вииграє свідомість участі виборців у виборі, більша однастайність у складі округу, і т. и.

Загальний закон повинен уставити minimum такої самоуправної території. Дуже високо нема причин ставити такої границі: в Европі є чимало автономних провінцій з людністю низше міліона й не чути, щоб се їм робило невігоди — думаю, що вище міліона нема що й піднімати такого minimum-а. Одноцільна територія з людністю вище одного міліона, в котрім певна народність творить

основу, становлячи сильно-виражену більшість, *eo ipso* повинна бути вилучена в особну провінцію, з особним соймом і самоуправою. Ставити вилучення такої провінції й надання їй самоуправи в залежність від дозволу центрального парламенту чи — що те саме — від особного закону, ухваленого сим парламентом, — значить непотрібно утрудняти сю справу.

Так само загальний закон повинен означити відносини таких областних соймів до центрального парламенту і до органів місцевої самоуправи, і мінімум їх компетенцій. Як такий мінімум представляє ся: шкільництво, справи просвітні, санітарні, філантропійні, нагляд і опіка над промислом, концесії на фабрики, промислові і фінансові товариства й інституції, комунікація, поліція, має право висилання своїх відпоручників до вищих інстанцій адміністративних і судових (то значить, що нпр. як шкільні ради до тепер складали ся з відпоручників виборчих і іменованих, так само б повинні бути з окружними судами, і адміністративними тілами, що відповідали б нинішнім губерньським правлінням, казенним палатам, і т. и.). Се мінімум, яке мусить мати місце і в найменших самоуправних областях. На територіях більших і участь сойму в адміністрації повинна бути ширша: инакші нариси повинні, самою річею, бути приложені до територій з людністю в мільон люду, і на такій що має її п'ятнацять мільонів. Само собою розумієть ся право самооподаткування. Пожадана автономна організація не тільки иньших конфесій, але і православних церков національних, у границях племянних територій (великоруської, української, грузинської й ин.).

Соймове представительство областей мало б бути організоване на підставі загального рівного, безпосереднього і тайного голосування. Ся норма, розумієть ся, не ідеальна, але як математично проста, вона, при певних хобах, має й свої добрі сторони, й повинна бути прийнята, тим більше, що ідеальнішу й не можемо на разі вказати. В Галичині спеціально виборці понекли ся на тайнім голосуванню, якого ждали на місце явного, а коли його завели, показало ся, що при повній деморалізації адміністрації, що в своїх руках держить вибори, тайне голосування дає можливість надужити ще гірших (крадіж голосів із виборчих урн), а має також великі невигоди, коли між виборцями багато неписьменних. Запобігти сим невигодам одначе можна, поставивши принцип, що президія виборча складаєть ся з відпоручників партій, які ставлять кандидатів,

лише з участю правительственного комісаря, а для обслуги неписьменних можуть бути записані писарі, з людей достовірних.

До останнього часу невиясною точкою лишалося, чи жінки також мають мати право активного й пасивного вибору (вибирати й бути вибраними). Тепер більшість прихильєть ся за снм правом. Розумієть ся, на тім не повинно бути навіть спору й мови. Голосячи рівне й загальне право голосовання, ніяк не можна виключити з сього права жінок. Коли рівне право даєть ся неписьменному селянину і чоловіку з університетськими студіями, то як можна не зрівняти в правах селянина й селянку, інтелігентного чоловіка і його жінку, або не дати жінці з вищими студіями того права, яке має неписьменний робітник? Тим більше, що є місцевости й обставини, де як раз жінки ведуть господарство, несуть тягарі податків і т. н., тим часом як чоловіки не живуть по селах, пробуваючи чи то в службі, чи на промыслах (нпр. козацькі області).

Організація представительства в поменьших областях дає можливість удіпшеної репрезентації, певних поправок до репрезентації рівної й загальної, які при одинікїм всеросійськїм парламенти дуже трудно перевести з огляду на незвичайне збільшенне числа репрезентантів. Я вважаю потрібним трохи спинити ся над сею справою. Одна з хиб репрезентації опертої на загальнім і рівнім голосованню, та що при нїм вістають ся в незначній меншости ріжні елементи суспільности, яких погляди й інтереси з становища культурного розвою краю повинні знайти свій вираз в його репрезентації. Давнійші конституції аж занадто багато давали голосу певним привілейованим кругам, і се збудило, як опозицію, постулят загального й рівного голосовання; але в противну крайність не треба впадати: певні елементи, хоч і не ті, якими опікують ся давнійші конституції, не повинні бути позбавлені голосу, при рівнім загальнім голосованню. Розумію передовсім інтелігенцію, то значить круги людей з вищим науковим, чи культурним цензом, які в значній мірі стоять по за чисто клясовими чи становими інтересами: такі круги, не звязані чисто клясовими інтересами, в Росії безперечно істнують, і своєю участю в парламентарнім житю можуть бути корисним, неутральним, об'єктивним елементом супроти боротьби матеріяльних і клясових інтересів, котра сама по собі не може гарантувати справедливого і розумного розвязання справ. Далі, не можна відмовити певним професіям права мати голос у парламентарнім житю: репрезентанти ліберальних професій, як

лікарі, учителі, духовенство, і такі групи як купці, ремісники, промисловці, земельні власителі, повинні мати своїх відпоручників, вибраних їх організаціями, палатами, товариствами, незалежно від того, що певні члени цих груп і професій можуть пройти (а можуть і не пройти) як вибранці певних територіяльних округів загальним голосуванням, як репрезентанти загалу і властиво морально з'обов'язані до оборони інтересів загалу, а не своєї професії. Тільки ся репрезентація інтелігенції й професій повинна зістати ся в певній меншості супроти репрезентантів із загального вибору (нпр. не більше 25% загального числа — таку границю мав би уставити загальний закон).

Коли б могло кому видати ся неможливим мати в дійсности репрезентацію інтелігенції, то мушу сказати, що на практиці се зовсім не так трудно. В значній мірі сюди підійшли б відпоручники університетів і иньших вищих шкіл, відпоручники учителів середніх і низших шкіл, лікарів, адвокатів і т. и., а окрім того можна дати право репрезентації науковим, просьвітним і культурним товариствам. В кождім разі ся система видасть ся мені практичнійшою й раціональнішою, як практиковані до тепер — як система куріяльних виборів, як система пропорціонального голосування (особам із вищим науковим цензом нпр. дасть ся при виборах два голоси замість одного), як система вірілістів (нпр. в австрійських соймах засідають ео ірсо єпископи, ректори університетів, академії — але вибрані певними професіями спеціальні відпоручники можуть далеко ліпше бути парламентарними репрезентантами), або як у кінці творенне другої палати (з певною конкуренцією прав), зложеної чи то в іменованих правительством видатних людей науки, штуки, промисловців, власителів і т. и., як практикуєть ся в різних європейських державах, чи то з відпоручників земств і городів (себто шляхти і капіталістів *de facto*), як проєктують російські проєкти.

Другою пожаданою поправкою уважаю репрезентацію меншостей. Теперішня система виборів репрезентує лише більшости. Меншости, навіть дуже значві — хоч би їм забрак один голос, зістають ся без репрезентанта. З того часом можуть виходити такі результати, що партія, в дійсности найбільша, в парламенті чи в соймі може опинити ся в незначній меншости. Може се видати ся неймовірним, але се вповні можливо. Нпр. в певній провінції фабричний робітник, із соціально-демократичним переконаннями, розлитий по всіх виборчих округах, і в загальній сумі відданих при ви-

борах голосів цілої провінції він займає перше місце. Але в кождім поодинокім окрузі більшість здобувають кандидати сполучених ліберальних і буржуазійних груп, і соціально-демократи не приходять зовсім до союму, або проходять у дуже незначній меншості. (В подібній ситуації були за давніх часів нпр. наші галицькі радикали, що самі своїми силами ні в однім повіті не годні бували досягнути більшості, але в загальній сумі мали дуже поважне число голосів). Ся хіба репрезентації більшостий відчуваєть ся, і давно вже являєть ся дезидератом репрезентація меншостий, то значить право попри більшість вислати відпоручника також партії, котра хоч не мала більшості, але здобула значне число голосів при виборах, хоч се й не переведене досі на практиці. Переведенне се не так трудне. Нпр. признаєть ся, що з виборчого округу посилаєть ся два депутати, один більшості, другий меншості. Окрім тої партії, що дістала більшість, уважаєть ся вибраним депутатом також той кандидат, що дістав найбільше голосів по кандидаті більшості, коли він дістав що найменше $\frac{1}{4}$ всіх голосів. Можна зробити репрезентацію ще плястичнійшою, признавши виборчому округови трьох кандидатів, то значить окрім репрезентанта більшості репрезентантів двох меншостей, які б мали не менше $\frac{1}{5}$ всіх голосів, і т. и. *) Річ очевидна, що така репрезентація далеко докладнійше б віддавала настрої і течії в суспільности, а окрім того ослабляла б і напруженне виборчої боротьби, що мусить хапати ся всіх способів, аби конче досягнути більшість.

Такі поправки можливі лише при організації представительства в менших областях, бо дуже збільшають число відпоручників. Нпр. для України, приймаючи її територію з людністю 30 міл., а виборчий округ на 150 тис., мали б ми при двох репрезентантах з округу (одного більшості і одного меншості) 400 депутатів, до них коло ста депутатів товариств і професій — разом коло 500, число вповні можливе. Тим часом як при всеросійським парламентам, тим способом організованім, вийшло б яких 2500 депутатів. До центрального парламенту, прийнявши норму, що чотири депутати союму висилають до парламенту одного, всеросійський парламент мав би

*) В деталі сеї системи не входжу, бо не маю певности, щоб сеї поправки мали шанси до переведення тепер, коли в загалі хапають ся найпростійших форм представительства, аби лише допняти конституційних форм. Сеї поправки можуть здати ся комплікаціями не на часі. Але будувати відразу лекше, як потім перебудувати, а комплікації не так великі і легко можуть бути розв'язані.

коло 600 депутатів — так як проєктували російські пляни конституції.

Зі сформованнем таких автономних областей тратять всяку причину існування губернії, як райони адміністраційні і самоуправні. (В загалі теперішні губернії, являючи ся цілком припадковими бюрократичними комбінаціями, не відповідаючи ані національному, ані економічному, ані навіть історичному поділові, не мають ніяких причин бути консервовані). На національнім принципі, то значить лучачи громади на підставі національності людности, повинні бути організовані дрібніші округи самоуправи й адміністрації (в тім дусі як „меншая земская единица“, „всесловная волость“), і на тім же принципі сі дрібніші округи мають лучити ся в виборчі округи, а виборчі округи, коли вони будуть не великі, в ширші території (в тім роді як теперішні повіти, чи більші), що служили б адміністраційними округами, в самоуправою, що лучила б у собі самоуправу дрібніших самоуправних округів. Місцевим громадам самоуправа мусить бути забезпечена загальним законом, так само і тим дрібнішим округам. На чім мала б бути положена вага самоуправи — чи тих дрібніших (волостях), чи на тих ширших округах (повітах), се залежить від великості тих округів і їх відносин між собою; в кождім разі, думаю, їх можна б поставити в тісну звязь між собою, допустивши нпр. обсягання автономних тіл ширших округів (повітів) із автономних зарядів менших (волостей), аби не множити безпосередніх виборів. Таким чином було б три ступні самоуправи й представительства: самоуправа громади; виборні управи менших округів (волостей) і обсягані ними управи ширших округів (повітів); областні сойми й обсяганий ними центральний парламент.

Так представляють ся мині питання дня в загалі, й спеціяльно що до Українців у Росії. Сі замітки послужать відповідею на запитання і бажання, аби висловити свої гадки що до теперішніх конституційних постулатів у Росії, з огляду на інтереси української людности.

10 (23). IV.

М. Грушевський.

Із сучасного суспільного життя.

II. Виріб колодок у Сьвйонтніках Горішних коло Кракова.

Яких 15 км. на полудне від Кракова при дорозі до Мислениць є село Сьвйонтніки Горішні. Село старе, і деякі Сьвйонтнічани оповідали мені, що мешканці його в самого початку займалися виробом зброї для королівського двора в Кракові. Вироби їх, особливо шаблі, здобули собі скоро велику славу. Село весь час мало всякі привілеї, аж до упадку королівства польського. Та в часом роблене шабель упало, а люди в селі кинули ся до виробу колодок. Як той промисл розвивав ся з початку, не знаю; тепер можу тільки сказати, що майже всі колодки в Галичині походять із Сьвйонтнік. Та не тільки в Галичині розходять ся ті вироби, але й по цілій Австрії. Як упевняють тамошні купці, товар сей вивозять також і за границю, хоча не багато. На перепоні стоїть, як звичайно, цдо.

Дивно буде неодному, що колодкарі зі Сьвйонтнік конкурують успішно з фабриками, які будь що будь розпоряджаючи великими закладовими капіталами, можуть легко сих колодкарів побити. Певно, що такий звичайний хід кожного промислу, та на Сьвйонтніках багато противне. Причина цілком проста. Ціле село має близько 1.500 людей, з якими 300 хатами. Кожда хата, се окрема робітня, де працює ціла родина, як родичі так і діти обох полів. Робота йде так, що батько складає колодку, сини роблять відповідні часті, а мати з доньками гладять, пилюють або полірують. У чім же ціла суть конкуренції? Ціле село можна уважати за одну велику фабрику, в якій робота поділена на як найбільше деталів. Кожда родина робить тільки один рід

колодок і до иньшого не бере ся. Кілько тих родів, не скажу певне; мабуть буде найменше 20. Нові технічні улїпшеня знайшли і тут своє приложенє; найважнїйше з них, се т. зв. „штанцованє“, себто вибиванє половинок, із яких складаєть ся кожда колодка. Так само вибивають уже остатнїми часами і складові части середини, тільки рїдше. Завважу тут, що від часу, як стали вибивати машиново половинки колодок і деякі складові части, ціна колодок упала на 30—40%. Просто неймовїрне, а однак правдиве, що в Сьвїонтнїках можна купити колодку за 8 сотиків разом із 2 ключиками. Певна річ, такої колодки в склепі за ті гроші ніхто не купить, бо тут дочисляють ся вже всякі перевози, провізїї і т. д. Сьвїонтнїки славні ще ві своїх т. в. „колодок із секретами“; се колодки, які можна відімкнути без ключа, знаючи тільки секрет отвираня. Є примїром колодка в циферблятом годинника; колодку можна відімкнути наставляючи обї вказівки так, аби було прим. 3 год. 42 мін. По замкненю колодки посуває ся вказівки пр. велику на 5 год. а малу на 6 год. і ніхто не зможе отворити. Треба додати, що при посуваню одної вказівки друга стоїть нерухомо на місці. Є ще й иньші типи; пр. через потисненє якоїсь головки колодка сама отвирає ся, або є й такі, що на верх не видно нічого, чим можна-б отворити. Се село є також вітчиною т. зв. вертгаймівських колодок.

Цїкаво також, що в Сьвїонтнїках нема цеху; та се цілком натуральне, коли зважимо, що ціле село є немов велика фабрика; звісно, де є фабрики, там зникають цехи. Знанє кожного такого колодкаря обмежаєть ся на вивченю певного рода нетяжкої впрочім роботи. От тим то малий хлопчина, який уже хоч сак так умїє орудувати молотком, не стоїть батькови о ласку, але за першим непорозумїнем покидає рїдний дім і наймає ся у когось иньшого.

Кілько заробить ціла родина на день? 1—3 корони, а вже в найліпшїм разі 4 кор., та се рїдкості.

Найбільше користують ся працею сьвїонтнїцьких колодкарів таки тамошні купці склепарі. Згадаю при тім, що в цілих Сьвїонтнїках на яких 30 склепів нема ані одного жидівського. Кождий крамар заробляє подвійно: раз продаючи колодкарєви віктуали і потрібне велїво, а по друге беручи за се заплату in natura колодками; надвишку платить готівкою. Купці мають майже кождий у своїм склепі машину до „штанцования“ т. є. вибиваня половинок на колодки. Робїтник, який вибиває ті половинки, робить на акорд;

за 10—15 половинок дістає 2 сотики — плата мала. Маючи певний запас колодок усякого рода, вибирає ся купець у дорогу. Місцем виходу в Краків. Зі собою несе такий купець кілька родів колодок і продає самим торговцям велізних склепів без посередників. З Кракова їдуть купці або до східної Галичини, або на захід. Ті що їдуть на схід, заїжджають до Чернівців, Чорткова, Тернополя, словом аж до найдалших міст. Пробувши так з пів року в дорозі вертає купець до дому і привозить багато руських пісень; найбільше улюблені — „Бодай ся когут знудив“, „Не ходи Грицю“ і т. и. Ті що їдуть на захід, вибирають ся що року до иньшого краю. Одного року об'їдуть цілу Чехію, нарік обі Австрії, Сирію, або Сольногород, на третій рік полудневі части Австрії і т. д. Подорож треває не коротше як пів року, а то буває й цілий рік. Таким купцям поводить ся несогірше. Часом у дорозі зробить добрий інтерес, а часом випадє й лихо. Деякі купці дуже заможні, та про них говорять, що мають нечисту совість. Иньші купці, се пересічні крамарі.

Виробом колодок займають ся остатніми часами вже й сусідні села і се підкопує дотеперішній моноль Сьвйонтнік. Ті конкуренти страшійші, як з початку думано; се звичайні мужики, які літом роблять коло поля, а в зимі роблять колодки, задоволяючи ся дуже малим зарібком.

Яка будучність сего промислу, тяжко сказати, бо ледво чи яка фабрика захоче ризикувати і стати сильним конкурентом сих пролетаріїв, дрібних майстрів. Певна річ, американською конкуренцією можна-б легко дати собі з ними раду, але поки що самому промислови не грозить велика небезпека.

При сій нагоді слідувало-б згадати і про шлюсарську школу утримувану з краєвих фондів у самих Сьвйонтніках. Школа ся мала піднести колодкарство, а тимчасом не вивязала ся зовсім зі своєї задачі; як усі иньші, так і вона минула ся зі своєю метою. Всюди, де тільки галицькі наставники приложать свою руку, вийде щось не таке як треба. Пригадую тут хоч би школу для деревляного промислу в Коломиї. Школа в Сьвйонтніках колодкарства не піднесла, а доказом сего хоч би те, що хоча громада платить краєви що року певну суму за користанє колодкарів із уряджень машинових у тій школі, дуже мало хто хіснує ся ними. Школа виховує безперечно добрих шлюсарів, але зовсім не колодкарів. Не диво отже, що $\frac{2}{3}$ учеників сеї школи — з поза Сьвйонт-

нік. За весь час науки про колодки майже нічого не вчать, ба навіть не роблять таких річий. А коли школа мала бути чисто шлюсарською, то не слід було її закладати так далеко від залізничці і в так недоступнім місці. Сьвйонтніки, здається мені (певно не скажу), лежать вище на 300 м. як костел Пани Марії в Кракові. Туди їде ся весь час то в гору то в долину. Такий самий доступ і в Велички. Словом, місце на школу шлюсарсько-машинну і декораційну (такий напрям сеї школи) не відповідне.

Другим типовим місцем коло Кракова є село Сулковиці, в якім живуть самі ковалі. До сего села збирав ся я кілька разів поїхати, та все не було як. Знаю тільки з оповідань, що там люди мають ся далеко гірше як у Сьвйонтніках, з тої простої причини, що виріб цвяхів, яким вони по найбільшій часті займають ся, не в силі видержати конкуренції з великими вальцівнями. Мимо незвичайної вправи (за одним розпаленєм викують три цвяхи) і якої 18-годинної праці ледво дихають. Перед кількома роками засновано там ковальську школу, яка може скорше відповість своїй задачі, як школа в Сьвйонтніках. Найважійша мета школи була би, як би вона змогла витворити такий ковальський промисл, якого не можна робити автоматично машиною.

Та про се скажу иньшим разом, як удасть ся мені пізнати близше те село.

Львів, 17, II, 1905.

Павло Волосінка.

Нові книжки.

Страшний ворог. (Про алкоголь). Написав Т. Лежогубский. (Коштом і заходом тов. „Просьвіта“). У Львові 1904 (має бути 1905?).
Число загальне 294—5, 71 стор., мал. 8^о.

Хоч тов. „Просьвіта“ буде за 3 роки обходити 40-і роковини свого заснованя і видало близько три сотки популярних книжок, не з'єднало воно собі навіть у приближеню стільки членів, скільки належало би сподівати ся. Має тепер яких 6—7000 членів, число як на цілу австрійську Русь просто мінімальне. Причиною сеї малої популярности товариства є безперечно передовсім мале заінтересованє ним із боку селянства і міщанства, а відтак і інтелігенції. Як мало цікавить ся „Просьвітою“ наша інтелігенція, можемо бачити з того, що дуже незначну участь бере в праці над її видавництвами: мало достарчає виділови рукописів та не дбає про всесторонну оцінку видань; о скільки знаю, не знайшов ся доси ніхто, хто піддав би хоч одну книжочку „Просьвіти“ основній оцінці. Коли наші закордонні брати через „Л. Н. Вістник“ інформують нас стало про своє популярне письменство, коли навіть російські часописи досить часто обговорюють його, то про галицько-руське популярне письменство „на всіх язиках все мовчить“...

Наслідок сього такий, що товариство видає нераз книжочки слабі, а до того видає їх недбало або й дуже недбало. До таких належить на мою думку і книжочка, якої титул я подав висше. Обговорю її ширше в тій ціли, щоб автори видань „Просьвіти“, рецензенти й редактори виділу поважнійше розуміли свій обовязок.

Автор надав своєму творови белетристичну форму. Видовищем подій, які розповідає, було село В. на Покутю. Як воно називало

ся, автор не подає, бо головний герой книжки Василь Задорожний просив його, щоб замовчав назву села (може було-б йому соромно, коли би ширший світ дізнав ся, який поганий примір давав селу, справляючи весіле донці — гл. низше). Видно одначе, що автор не вміє берегти тайни, бо не лише назвав свого героя по імені і назвистку та вичислив його достоїнства, але додав, в якій часті краю лежить село, і подав ближші дані про нього (гл. низше), назвав його сина, що вчив ся у Львові на гімназійного учителя, його доньку, що скінчила 6 клас, його зятя зо всіми достоїнствами, на кінець адвоката й лікаря, що є важними діячами в оповіданю. Думаю, що з таких інформацій дізнав би ся „війт, баба і ціла громада“, де лежить село В...

Жило в нїм 2.380 душ, між ними не було „таких правдивих п'яниць більше як п'ятох, шістьох, але таких, що то за ковнїр не виляють, находило ся чимало“. „Не більше, як сотка мущин, а яких 250 жінок не пило нічого (sic!)“, читай: алкоголічних нап'янків. Нема однак певности, чи справді зовсім не уживали сих нап'янків, чи може так розуміли тверезість, як найвизначнійший громадянин Василь, що разом із ріднею „нічого не пив, от так хйба на велике св'ято в гостинї (ніби, як лучала ся дурничка!) склянку пива“... В селї В. була церков, школа, читальня „Просвїти“, позичкова каса і зсип збіжа, був двір і три шинки. „Нарід спершу недовірчиво глядїв на роботу Василя Задорожного, свого провідника, однак згодом засмакував у книжках і радо горнув ся до читальні“ і — можна догадуватись — користував ся касою позичковою і зсипом збіжа. Про те: „В селї було лиш кількох господарїв, що не потребували зажичуватись в дворї на відробок, прочі були бідолазами“ (ст. 7), хоч у селї було 350 абстїнентів. Видно, що тверезість не дуже то причиняла ся до поліпшеня їх матеріального биту, а се не могло дуже заохочувати до неї аматорів чарки... Що громадяни зажичували ся в дворї на відробок, маючи власну касу позичкову і зсип збіжа, се видало ся авторови природною річю, якої не треба було пояснювати... Але для мена се загадка...

На 11 ст. пише автор, що хоч у В. була позичкова каса, „п'явки видирали людям послїдний грїш, а за се давали їм отруї, що відбирає розум і з чоловіка робить нерозумну худобну“, а на 63 ст. вчить устами духовного прелеґента, що „заложене доброї позичкової та щадничої каси є знаменитим і досьвідченим способом

проти панства“ („сіра теорія!“). Чи каса у В. не була „добра“, чи автор не згоджує ся з поглядом духовного прелзгента? Також загадка. На жаль знайдемо в його творі багато загадок, навіть за багато!

Головною особою в оповіданю є Василь Задорожний. Від батька дістав кілька моргів поля, а гарну хату ставив сам. На стінах хати висіли образи Святих та иньші з рускої історії (Василь видно почитав лише Святих з руської історії — а може автор не вмів висловити того, що думав?...) як: „Посли папи приносять князеви Данилі (!) корол. корону“. В куті стояла чимала шафа з книжками. Хоч будова і устроєне хати, книжки і образованє дітий наразило його на кошти, які він, як кількаморговий господар, мусів тяжко відчутти, все таки Василь „був одним із найбогатших господарів у селі“, а його дочка була „богацькою дитиною“. Яким робом і о скілько Василь забогатів по смерти батька, автор не згадує, каже лише, що „люди зависним оком дивили ся на його господарку“. Я далекий від того, щоб іти за їх приміром, однак його богацтво є тим більше для мене містерією, що він, як побачимо дальше, не відзначував ся вирахованєм!... Василь був справдішним проводирем громади: був головою читальні, завідував касою позичковою і зсипом збіжа, громадяни хотіли вибрати його начальником, однак він випросив ся від сеї почеси, боячи ся, щоби... не розпив ся! (ст. 8—9).

Видно, сей перший господар у селі не мав довіря до своєї характерности, а маючи погляд, що начальник мусить розпити ся, волів, аби хто иньший розпив ся, як розпив ся „статочний господар“ Яким Погрод, коли зістав начальником (ст. 8) або щоб який піяк зістав начальником... Він волів бути лише радним — ніби: „моя хата крайна“... Василь був „хоть куди“ патріот... Замітна річ, що і сьвященник поділяв погляд Василя на обовязкове паниченє війтів... Війти-паніці знайшли в них дуже поблажливих судіїв! Василева донька Гануся по скінченю 6 класи хотіла дальше ходити до школи, але батько велів вертати до дому, бо не хотів, щоб „батьківщина пішла в чужі руки“ (ст. 7).

З того дізнаємо ся, що Василь мав лише двоє дітий, бо автор не говорить про се виразно. Для чого мала-б батьківщина перейти в чужі руки, як би Гануся дальше вчила ся, не можна врозуміти.

Другою особою між громадянами села В. був Антошко (чому не Антін?) Верба. Він був справним і совісним крамарем так, що в короткім часі загорнув цілий торг у селі в свої руки (хоч були три „пявки“...), мав також трафіку і торгівлю соли. Тому росли його доходи так, що зложив у щадниці „пару соток“. Він закохався в дочці Василя, „але про се, щоби з нею оженити ся, ані думати не смів. Та де йому крамареві (!) до дочки Василя?“ Чому мав так дуже низько цінити себе? Адже він дуже солідно свій інтерес, зібрав трохи грошенят і мав надію помножити їх, загорнувши цілий торг у так великім селі, як В., так, що до маєтку міг безперечно рівняти ся з Василем; до того мав поважане у громадян, бож вибрали його секретарем читальні! Але згодом поборов свою несміливість чи скромність, осьвідчив ся і був прийнятій.

„Кілько то було толків по селі, годі розказати. Та деж, богацька (?) дитина ще і вчена (адже і Верба був письменний, був навіть секретарем читальні!) до того, за крамара (!) виходить за муж“. Св'ященик села В., повінчавши Антошка з Ганусею, мав до молодят промову, „в якій хвалив Ганусю, що не стидала ся (!) піти за муж за бідного (!) сироту (мав що найменше 25 літ!)“ (ст. 11). На якій підставі говорив, що Антошко був бідний? Чиж не бачив, як знаменито вело ся йому в крамниці? Адже сам автор каже, що „може св'ященик з адвокатом (при помочи котрого Ант. дістав дозвіл на отворенє трафіки) „шепнули“ децю Василеві про маєткові відносини Антошка (ст. 10) (не мали мабуть роботи, коц могли інтересувати ся такими справами — про їх народну роботу перед початком подій, які оповідає автор, нічого не знаємо). Що сам Ант. не занехав поговорити про них зі своїм будучим тестем, се цілком певна річ, адже оба були людьми практичними. Від батька-ж могла й Гануся дізнати ся про маєткові відносини свого судженого, коли вважала їх дуже важною справою! Тимчасом автор говорить, що вона закохала ся в Антошку! Коли-б однак Ант. був справді бідний, то чи елементарне почуте такту дозволило би св'ященикови згадувати в своїй промові про його бідноту, маючи згляд на нього, його жінку й тестя?! Друге питанє: Від коли то зачало сиріцтво й бідність бути чимось соромним?! Впрочім сам св'ященик цинив важну ролю Антошка в громаді, коли заохочував його в своїй промові, аби й дальше йшов по дорозі, яку собі вибрав, то є він борбу з „пявками“.

На весілю „було якось цілком не так, як у людей“, каже автор, і се повна правда, бо на нім були дивогляди, яких хоч би в як темнім селі не можна би бачити. Зійшли ся що найповажніші господарі, сьвященник, адвокат, лікар (чи автор був на сім весілю, на яким „було якось цілком не так, як у людей“, не можна довідати ся з його книжки; мабуть не був, і сим по части можна пояснити численні баламуцтва його твору...) і син Василя Юрко, вібрала ся також „сила народу“. Питаю, по що запрашав Василь лікаря і адвоката, про яких діяльність до сього часу ми нічого не чули? По що запрашав „силу народа?“ Трунку було в правді на весілю „страх обмаль“, але „столів повно в хаті і в стодолі, а на них божого дару хоть гать гати“ (ст. 11). Чи Василь, що повинен був давати громадянам- „бідолахам“ добрий примір, не дав їм приміру соблазняючого?! Що більше: Василь запросив до послуги при весільнім бенкеті якогось Панька, що мав сумну славу налогового п'яниці. „Люди зі сьміхом говорили, що здає ся у всіх трех шинкарів нема тільки горівки, щоби нею Панько міг упити ся“... (ст. 11—13).

— Ну, а деж Панько? — питала Василяха. — Десь от що тільки був та пропав, як камінь у воду“.

— Пішов безрові дати їсти — відказав зо сьміхом один старший господар. — Згадка про безрогу зацікавила — — — лікаря і адвоката, і згаданий господар, бажаючи заспокоїти їх цікавість, оповідає їм *per longum et latum* (ціла сторона друку!) про першого п'яницю в селі: і так не можна було без сього столяника і чашника (яких у наших селян не буває!) зачинати обіду, бо „не було кому хліба покряти та страви подати“, хоч „вже був час сідати за стіл!“... Не буду входити в подробиці характеристики сього третього героя нашого автора. Панько був *Mädchen für alles* у селі В., був „листоносцем“, шкільним сторожем, посіпакою і т. д. і т. д., при тім однак був безпримірним п'яницею, так бо-дай оповідає автор (я не мав чести знати його героя): він навіть любив від роботи бігати в гостину до шинкаря. Панько спізнав ся до своєї услуги при весільнім обіді, бо мусів наперед заглянути до чарки, „а підкручений та висмарований миром вус казав догадувати ся, що Панько потроїв звичайну мірку“ (ст. 13). По чім то люди в селі В. (а може лише автор книжки?...) пізнавали, що Панько потроїв мірку?... — Своє спізнене виправдував по своєму звичаю, із за якого кпили собі з нього в цілім селі, тим, що...

ходив безрозі давати їсти!... Чи сей Tausendkünstler не міг здобути ся на новий викрут, хоч знав, як з нього кепкують?... Василь не лиш першого п'яницю ужив до послуги, але і в гостину запросив немало зволючи, про яку я не чував. Автор знає, що мешканці села В., се безсоромні п'яюги! „Гості якось не дуже брали ся до їди. Один і другий оглядав ся позад себе, а сьмілійші (!) таки стали просто питати Панька: Но, а підляти нема чим? Що, чи ся склянка пива, то вже кінець, а чогось міцнійшого нема? (А ргоро: Автор каже, що в стодолі був півбочок пива — для „найповажнійших господарів“ і „сили народу“ — а на столах у сьвітлиці кілька фляшок вина. Виходить із того, що кілька апостолів тверезости випило кілька фляшок вина). „Деякі господарі, ба навіть і жінки, стали крутити головами, а заки подано половину страв, стали вони вставати від столів та поза пліт бігати до шинкаря, щоб прополоскати горло чимсь міцнійшим (!). По хвили вертали назад (!) і вже з веселійшим лицем брали ся до їди (!)“. Що сих „деяких“ було не мало, можна бачити з того, що сьвященник звернув увагу Василя на те, що його гості „щось проріджують ся“ (очевидно мова про сих „поважнійших“, що були в хаті разом із інтелігенцією!). — „Е — і говорити соромно — відповів Василь. — У мене то так нераз (!). Они вернуть, пішли тільки шинкаря поцілувати в бороду (!). От лихо! Кілько то він нині продасть сеї парухи?“ (!) Василь знав отже, якою голотою були „деякі“ господарі і жінки, а все таки запросив їх на весіле і то до товариства інтелігентним гостям, хоч, як сказано, в селі було 350 мущии і жінок, котрі „не пили нічого“, а всего п'ятох чи шістьох „правдивих“ п'яниць! (Так бодай пише автор). Він знав наперед, що п'яниці, яких запрошував на весіле, дадуть багато заробити шинкареви, а про те давав їм легкoduшно до сього нагоду! Такий то був проводир села і голова читальні „Просьвіти“!... Чиж анї він, анї його син, що „вчив ся у Львові на гімназьяльного професора“, анї „вчена“ донька, анї Верба, що вів борбу з „п'явками“ не розуміли, що від голоти (коли вона не є твором фантазії автора!) валежить ся порядним людям сторонити, а що найменше не сиршувати її на родинні торжества?...

„Чесна компанія“ дала інтелігентам, що були на весілю, при-току до розмови про алькоголізм. „Лікар став шептати щось (чи випадає в гостині шептати?) з адвокатом. Сей... нахиливши ся до учителя, почав із ним тихо розмовляти“. Учитель являє ся тут

мов *deus ex machina*: не знаємо, коли прибув до Василя, ані коли від нього пішов... Наслідком розмови про алкоголізм, у якій на кінець узяв участь також господар дому, був ряд відчитів, які вони устроїли в читальни в цілі поборювання п'янства.

В сих відчитих зібрав автор багатий і цінний матеріал. Не буду подавати їх змісту, зверну лиш увагу на неточности та баламутства.

Перші два відчити мав лікар др. Трохимович. Каже між иньшим, що після народнього повіря слово „горівка“ походить від того, що в давних часах жив п'яниця Ка, в якім запалила ся горівка. „Е, то байка, бо горівка не може в чоловіці займити ся, ...але нарід все таки так її називає“ — але певно не з причини свого вірування, противно, назва дала притоку до вірування! Він зове її також палінкою, сивухою і Бог знає ще як. (При сій нагоді належало пояснити, як розуміти се, що нарід зве „занятєм горівки“ („г. в нїм заняла ся“). — На ст. 20 каже лікар, що кумис є то кобиляче молоко, що є неправдою, а на дальшій стороні вчить згідно з правдою, що кумис робить ся з коб. молока. — На ст. 20 Панько твердить, що горівка розвеселяє чоловіка. „Всі зібрані засьміяли ся з тої похвали, яку віддав своїому напoeви... А н д р у х!!! Автор, придержуючи ся засади „*omne tri-
pnum perfectum*“, дав ще два анальоґічні докази своєї уваги. На 24 ст. читаємо: Гриньку! — питав газда свого сусіду Павла (!). Наконєць на 27 ст.: „Паньку, котру горівку уважаєте найліпшою? — Тяжке се було питанє для Андруха (!), бо він їх всіх (!) любив, але чемність казала відповісти: „Та здає ся, що найліпша буде ананасівка“. Чи Панько був би проґршив ся не-
чемністю, коли-б був сказав, що всі (не всіх!) горівки любить однаково? Чи се правдоподібне, аби сільський п'яниця знав ріжні роди горівок?... Дивна річ, що сих разячих баламутств не замiтив ані автор, ані рецензенти, ані редактор!... Як сказано, Панько *binomis* Андрух запевнював, що горівка розвеселяє чоловіка (і мав по часті слухність). На се дає йому прелеґент таке наставленіє: ...Сьміх, який явить ся (?) на лиці чоловіка, що напесь алко-
голю, є подібний до ржи... Вона гарна... та... зжирє зеліво“. Що ржа в'їдає зелізо, се правда, але щоб сьміх можна було порівну-
вати з нею, сему не вірю не вважаючи на рішуче запевнюванє д-ра Трохимовича!... На 24 ст. читаємо: До вин додають фабри-
канти соли і олова, який (що?) буває причиною, що люди ним

(чим?!) затроюють ся. — На тій самій стор. вчить др. Тр., що гліцерину роблять з дуже смердячого стерва. Може бути, що роблять і зі смердячого стерва, але ані виключно, ані не головню в нього. На дальшій стор. читаємо: „Першим, що почав варити пиво, мав бути єгипетський король Озирис, що жив в 2000 р. пер. Хр. Інші кажуть, що той, що перший почав його варити, називав ся Гамбрін, що був князем і жив (де?) в XIII в. по Хр. З огляду на се, що оба сі згоди по всякій правдоподібности ложні (князя Гамбріна навіть не було на світі), по що було їх згадувати?... Лікар без ніяких пояснень говорить про статистику, риботрійло, кокосове масло, пікриновий, салітряний і масляний „квас“ (має бути кислота), анїліну, мязи, волосковаті кровоносні начиня, лугові течі, білок (котрий зове також в польська „білко“), жилики, гемороїди, обіг крови, кисень, клітину і клітинний устрій тіла, сухітничі прутні, що на його думку розвивають ся на (!) тілі, учить, що сухоти зовуть ся туберкулами (зам.: туберкульозою), говорить про цукор у пиві. Він вмавляє в селян, що вони знають, що слина потрібна до травлення, мелясу пояснює коротко словом „вола“ (!), не пояснює, хто був Наполєон, що то є туристи; учить (ст. 26), що в горівці є алкоголь, вода „і інші плюгаві части“, з чого виходить, що алкоголь і вода належать до „плюгавих частий!“ Учить дальше на тій самій стороні, що фабриканти коняку роблять „мішанину з кокосового масла, ріцінового олійку та якоїсь ще иньшої плюгавої омасти“, з чого виходить, що кок. масло і ріц. олійок є плюгавою омастою!... Говорить на 30 ст., що печінка переїджує, але не каже, що; про *delirium tremens* каже лише, що се „страшна недуга, в яку попадають п'яниці“, — треба було докладнійше сказати, чим вона страшна. Такий опис певно був би придав ся слухачам. Учить, що під впливом алкоголю внутрішні стіни жил переміняють ся в товщ та вапніють, серце обтовщує ся, клітини тіла отовщують ся. Чому так діє ся, сего читач не зрозумів, не знаючи хемічного складу алкоголю і товщів. Мусить отже *jurare in verba magistri*. Хороба серця — учить дальше лікар — є особливо розповсюджена між броварними робітниками і між мешканцями Баварії. Чому то як раз мешканці Баварії впадають у сю недугу, лікар не каже. Говорить, що покусаних скаженими псами лічать у лічниці славного лікаря Пастера, замість: в заведеню (l' Institut) імени П—а. (П. уже вмєр!). Подає число жертв алкоголю в Америці, хоч певно мав на думці Злу-

чені Держави півн. Ам.! Кажє, що горівка винищила ціле племя індіанське, а на тій самій дорозі є племя Готентотів“. Перше речєне хибне, бо вигинуло одно племя інд—є (Індіяни живуть і доси), а вимерте грозить народови Гот—ів! — Загально думають — кажє др. Тр. — що мамкам та мамам, які кормлять, треба давати алкоголь, головно пиво, бо через те покорм стає більше поживним, тимчасом в дослідів д-ра Нікольо показало ся, що невячасть алкоголю, випитого кормлячими жінками, переходить в покорм“. Чи ж перше се заперечувано?... Лікар учить, що „два смороди“ (смердячий алкоголь і засмерджений квас масляний) змішані дають запах ананасів, а коли Панько не вірив йому, то він, щоб його переконати, вказав на се, що коли прим. змішаємо синю краску з жовтою, то дістанемо зелену... Він звернув увагу своїх слухачів на се, що шинкарі мочать у горівці мішочки з найрізномроднійшою поганию (!), як з тютюном, корою (якою?), гнблівками — а навіть з вапном“. Що тютюн, кора, гнблівки і вапно — погань, дізнав ся я вперше від д-ра Трохимовича!... „Хто алкоголем — учить сей фаховець — хоче перемогти умучене, сей подібний до чоловіка, що затикає вентиль безпечности, щоб стрібувати, коли пукне котел в машині“. Хоч я знаю, що є вентель безпечности, се порівнанє не в повні для мене зрозуміле. Якже зрозуміють його ті, для яких писав автор, не пояснюючи функції вентиля?!... „В місті Ліверпулю — кажє др. Трох. — протягом одного року 165 пняних мамів удусило своїх дітей в часі сну“; не подає однак, ані де лежить Л., ані що важнійше, кілько має мешканців! — Виказавши шкоди, які алкоголь робить дітям, безпосередно по сїм так дальше говорить на закінченє свого другого відчиту: „Тому́ то рік річно вїздять ся учені люди і радять над тим, як би то зарадити лиху та викорінити уживанє алкоголевих напоїв“. Виходило-б із того, що сї вїзди відбувають ся лише тому́, що алкоголь шкодить дітям.

(Конець буде).

В. Львівський.

Від Української Демократичної Партії.

В кінці цвітня сього 1905 р. відбув ся на Україні з'їзд делегатів від провінціальних громад, що складають Українську Демократичну Партію; на сьому з'їзді вироблено проєкт платформи, який тут подаємо без усяких змін і скорочень. *Ред.*

Усім відомий лихий стан Росії, головний чинник якого єсть самодержавіє, що нищить розвій і нормальний поступ народів, які належать до Російської держави. Поруч із самодержавієм гнітить Росію централізація, яка найбільше тяжить на народах так званих „недержавних“. Під впливом централізаційного ладу загальна політика не числить ся з індивідуальностями окремих народів; вона примушує їх до такого порядку життя, який не відповідає ані їх національним, ані суспільно-економічним основам. Закони, що видають ся для всієї держави, дуже часто суперечать потребам і індивідуальностям окремих народів, не числять ся так з історичними традиціями, як і з сучасним складом їх життя, не відповідають їх економічним і соціяльним потребам. Такий стан держави, впливаючи шкідливо на все її життя, тим більшим тягарем спадає на український нарід, перешкожаючи його самостійному національно-культурному розвоєви. Ся державна система спинає його просьвіту, його письменство і тяжко відбиваєть ся на економічному добробуті народу.

Такий лихий стан Російської держави взагалі і України з'окрема примушують нас з'єднати ся до боротьби за знищені права українського народу і скласти Українську Демократичну

Партію. Під її прапор ми закликаємо усіх, хто відчуває і той загальний гніт політичної неволі, і той спеціальний, що тяжить над самим українським народом; усіх тих, кому милі й дорогі загально людські ідеали, і спеціальні інтереси і потреби українського народу. Головні принципи нашої партії такі:

1) Знесення політичного абсолютизму, заведення парламентного ладу, участь народу в державних справах на підставі загального, безпосереднього, рівного пропорціонального і тайного голосування (без різниці полу, віри і національності).

2) Свобода особи, слова, віри (церква повинна бути відділена від держави). Свобода зборів, спілок, організацій, страйків. Знищення станів (сословій).

3) Заведення народної мови в школах, судах, адміністрації і у всіх громадських інституціях.

Маючи на увазі шкоду від централізаційної системи, ми визнаємо, що державний лад у Росії повинен бути збудований на принципах найширшої національної і місцевої автономії.

4) А через те опріч загально-державного парламенту ми вимагаємо для території, заселеної українським народом, автономії, заснованої на особливим органічним статуті, виробленим будущим українським соймом (вибраним на підставі вище сказаного виборчого права) і запорученим основними загально-державними законами.

5) Що до економічних питань, то ми вважаємо конечним усю фінансову і економічну політику, опріч потреб загально-державного значіння, сконцентрувати в автономнім краєвім соймі, який мусить установити: а) 8-ми годинний робучий день; б) державну пенсію немічним, калікам і всім робітникам, що дожили до 60-ти років; в) прогресивно-доходовий податок. Окрім того сойм повинен дбати про знищення прав спадщини, про те, щоб капітали та промислові орудя стали власністю тих, хто їх виробляє.

6) Визнаючи, що орудувати землею можуть тільки ті, що самі власноручно її обробляють, вважаємо конечним: а) землі державні (казенні), удільні, кабінетські та монастирські на території України експропріювати (одібрати) у власність автономного краєвого сойму; б) всі приватні землі повинні бути викуплені у власність тої-ж інституції на умовах, які виробить будущий сойм;

крім того потрібно, щоб до викупна всіх земель сойм видав закон, який забороняв би купувати землі більше установлені соймом норми; в) поки викуп не буде доведений до кінця, сойм повинен законом урегулювати арендне право, відповідно місцевим природним умовам.

За народами, які живуть на території України (Великороси, Жиди, Поляки та інші), ми визнаємо рівне право з Українцями на задоволення їх національних, культурних, політичних та економічних потреб.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

Важне підприємство. В 74 ч. „Діла“ б. р. читаємо: Пісні в Австрії. В падолиеті мин. року згадували ми, що міністер просвіти покликав людей з усіх країв Австрії і нараджував ся з ними над справою видавництва пісень австрійских народів та що між запрошеними був також проф. Волод. Шухевич. Всі запрошені признали вагу такого видавництва і висказували свої погляди; опісля вибрано комісію з трох членів, котрим припоручено уложити програму видавництва. Комісія видала еляборат, а міністер іменував з кожної народности Австрії по одному членови до т. зв. „Leitender Haupt-Ausschuss“. З Русинів іменованій проф. Волод. Шухевич, а з Поляків по резигнації д-ра Каліни шкільний інспектор Удзеля. Сей комітет мав сего понеділка дня 10 с. м. перше своє засіданє при участі секційного шефа Екск. Бернда, радників двору Гуемера і Вінера, міністерияльного секретаря та заступника фірми нотних видавництв. Ра-

джено над проектом комісії трех (Grundzüge für die Sammlung der Volkslieder in Oesterreich), в котрім задачею видавництва признано зібрати все, що люд сьпіває і давнійше сьпівав. Опісля ухвалено утворити для кожної народности окремиї місцевий комітет, т. зв. Arbeitsausschuss; тим комітетам признано повну автономію в межах проекту, ухваленого головним комітетом. Членів місцевих комітетів, по п'ятох для кожного, має заіменувати міністер на внесенє членів головного комітету, котрі мають бути посередниками між місцевими комітетами а головним виділом; сей має збирати ся кілька разів до року під проводом міністра. На понеділковім засіданю подали члени комітету імена людей, котрих належало би запросити до праці; а іменованє чи то запрошенє наступить тогді, коли пропоновані після порозуміння з тими, котрі їх пропонували, згодять ся взяти участь в роботі“. — Не треба бути спеціалістом, аби зрозуміти, що сам наголовок „Пісні в Австрії“, або побожний намір „зібрати все,

що людь сьпіває і давнійше сьпівав“ є абсурдом, та що чоловік, який розуміє річ, не може написати таких слів. На скільки можемо представити собі видане, задумане міністерством, то воно повинно вибирати на редакторів людей, що: 1) розуміють ся на народніх мелодіях і самі музикальні; 2) розуміють ся на текстах народніх пісень. На жаль д. Шухевич не дав доказів ані на одно, ані на друге. Коли-ж без уваги на те він зважив ся приймати на себе мандат і обогазав ся зладити український відділ у виданю, то тут уже „важне підприємство“ робить ся „відважним підприємством“, і можна сумнівати ся, чи воно вийде на користь науки. В.

Наукові конгреси. В місяци цьвітні с. р. відбув ся в Римі V міжнародній конгрес психологів. Учасники поділили ся на чотири секції: експериментальної психології, інтроспективної психології, патологічної психології та кримінальної, педагогічної й соціальної психології. (В останній секції проводив нарадам відомий проф. Льомброзо). З рефератів зазначу тут отсі: „Дороги психології“ — монахійського професора Ліпса, „Психічні функції й мізкова кора“ — римського проф. Шамана, „Психологія релігії“ — проф. Флюриса з Женеви.

Недовго перед сим конгресом покінчив ся XIV міжнародній конгрес орієнталістів, що радив у Альжирі. Було сім секцій: арійсько-індійських та семітських мов, африканських діалектів, мов далекого Сходу, Греції, африканської археології та мусулманської штуки. Характер рефератів був майже виключно

спеціальний, — тільки на сьпільних засіданях, особливо коли виступали представителі французького уряду, почувало ся, що в повітрі дише політикою. Інцидент із Марокко мусів вплинути на загальний настрій конгресу.

На атенському конгресі археологів підносив дехто думку про відреставроване Партенона, — одначе безуспішно: навіть у кругах артистів не знайшов сей помисл співчуття. Крім иньших визначних артистів заявив ся проти реставрації й знаменитий французський різбар Роден. Як характеристичний мотив такого негатиного погляду на справу сеї реставрації наведу тут слова різбаря Карабена: „Артистичний твір, подібно людині, повинен померти природною смертю. Реставрація, се убійство“.

У вересні с. р. отворений буде в Монс (Бельгія) міжнародній конгрес „всесьвітнього економічного розросту“ (d'expansion économique mondiale). Завдане конгресу: досліди над питаннями, що дотикають міжнародньої статистики, економічної політики, розширене цивілізації між варварськими племенами та взагалі розвитку культури. Членами конгресу можуть бути делегати правительств, наукових і економічних інституцій та поодинокі особи, які зложать членську вкладку.

З початком мая с. р. відбув ся в Берліні міжнародній Рентгенівський конгрес, скликаний із приводу десятилітя відкриття Рентгенівських промінів. Кульмінаційною точкою першого засіданя була промова проф. Імельмана про значіне Рентгенів-

ських промінів у медицині. Надто в часі конгресу проголошено було біля 90 рефератів — учених усяких держав і народів. Заходом скликуючого комітету уладжено на час конгресу й для вигоди його учасників Рентгенівську виставу, що давала повний образ теперішнього стану рентгенології та заключала в собі сливе повну літературу про рентгенологію.

Товариство передісторичної археології у Франції (Société préhistorique de France) уладжує в кінцем вересня с. р. перший передісторичний конгрес у Періже (Perigeux). У програму конгресу входять крім рефератів також наукові екскурсії. Президентом організаційного комітету є Рівер (Rivière), із членів назвати треба хочби А. Мортіє (A. de Mortillet).

В. П.

II. Нові книжки.

Др. Іван Франко. „Ідеї й ідеали“ галицької москвофільської молодіжи. (Відбитка з Л. Н. Вістника). Львів, 1905. Накладом української молодіжи. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 16⁰ 8^с. Ціна 10 сот.

За красою. Альманах в честь Ольги Кобилянської, зібрав і видав Остап Луцький. Чернівці, 1905. З друкарні буковинського товариства в Чернівцях. Накладом М. Грабчука. Ст. 168, вел. 8⁰. Ціна 3 кор. (в оправі 4 кор.). — Отсей альманах, виданий як на наші відносини навіть дуже гарно, прикрашений портретом О. Кобилянської, містить праці ось яких 25 авторів: Я. Весоловського, С. Вільшанського, М. Вороного, І.

Гаврилюка, К. Гриневичевої, І. Діброви, П. Карманського, Н. Кибальчич, М. Коцюбинського, У. Кравченко, Б. Лепкого, І. Липи, М. Лозинського, О. Луцького, О. Маковея, В. Масляка, В. Пачовського, Л. Українки, І. Франка, Г. Хоткевича, С. Чарнецького, М. Чернявського, В. Щурата, М. Яцкова і С. Яричевського. Розуміється, як у кождім альманаху, не всі твори стоять на однім рівні що до артистичної і літературної вартости — се й не можливе, але є між ними дійсно поетичні, які заступають собою евентуальні недостачі в інших. Із тої причини належить уважати сей альманах корисним набутком для нашої літератури.

В.

Б. Гринченко. Писання. Т. II. (Видавництво „Викъ“). У Києві, 1905. Зъ друкарни П. Барського. Ст. 424, вел. 8⁰. Ціна 1⁵⁰ руб. (на ліпшій папері 2 рублі). Зміст: 1) Без хліба. 2) Екзамен. 3) Сестриця Галя. 4) Сама, зовсім сама. 5) Дядько Тимоха. 6) Ксеня. 7) Хата. 8) Нелюб. 9) Каторжна. 10) Серед чужих людей. 11) Павло Хлібороб. 12) У церкві. 13) Верби. 14) Квітка. 15) Вітер. 16) Ліс. 17) Олеся. 18) Грицько. 19) Украла. 20) Кавуни. 21) Манька. 22) Батько та дочка. 23) Підпал. 24) Хатка в балці. 25) Дзвоник. 26) Шокупка. 27) Палі. — При кінці 1903 р. вийшов перший збірний том писань Б. Гринченка, що містить виключно поезії. В отсім другім томі зібрані дрібні оповідання, які безперечно належать до найкрасших творів д. Гринченка і в загалі до ліпших творів нашої літератури. У нас знаєи вони вже, хоч може й не оцінені так, як на те заслугують;

українська інтелігентна публіка дістає їх у руки перший раз у цілості, тому аж тепер зможе сказати про них щось більше в закордонній критиці. Ми певні, що критика випаде для автора з кожного погляду корисно. *В.*

Іванъ Франко. Збирникъ творивъ. Т. III. Борыславські оповідання. (Українська Бібліотека. Ч. 16). У Києві, 1905. Зъ друкарни П. Барського. Ст. 276, 8°. Ціна 65 коп. (на ліпшій папері 85 коп.). Зміст: 1) Ріпник. Ст. 5—68. — 2) Навернений грішник. Ст. 69—169. — 3) Яць Зеленуга. Ст. 170—234. — 4) Полука. Ст. 225—263. — 5) Вівчарь. Ст. 264—272.

Щасливою стежкою. Оповідання. (Видавництво „Викъ“. Ч. 45). У Києві, 1904. Зъ друкарни П. Барського. Ст. 112, 8°. Ціна 10 коп. Зміст: 1) Щасливою стежкою. Ст. 3—51. — 2) Хлопець Юрко. Ст. 52—72. — 3) Що було зо мною. Ст. 73—112.

Мижъ хмарами сонечко. Оповідання. (Видавництво „Викъ“. Ч. 46). У Києві, 1904. Зъ друкарни П. Барського. Ст. 100, 8°. Ціна 10 коп. Зміст: 1) Між хмарами сонечко. Ст. 3—56. — 2) В боротьбі за життя. Ст. 57—64. — 3) Дівчина та злодій. Ст. 65—99. — Хоч на окладниках отсих книжочок назначений 1904 рік, то вийшли вони аж тепер. Се книжочки для дітей, а особливо оповіданє з першої книжочки „Що було зо мною“, знайде в них численну і уважну авдиторію. *В.*

Гр. Лев Толстой. Народні оповідання. Із російської мови переклав Вол. Карбулицкий. З пор-

третом і житєписю автора. (Видання „Рускої Бєсїди“ ч. 178—179). Чернівці, 1905. З друкарни „Рускої Ради“. Ст. 72, 8°. Ціна 50 сот. Зміст: 1) Лев Толстой (житєпись). Ст. 5—8. — 2) Прогрїшника, що покаяв ся. Ст. 9—12. — 3) Де любов, там і Бог. Ст. 12—31. — 4) Як чортик грїнку хлїба заробив. Ст. 32—36. — 5) Бєсїда лїнливих людий. Ст. 37—43. — 6) Суратска кофейня. Ст. 44—55. 7) Притча. Ст. 56—61. — 8) Два брати і золото. Ст. 62—65. — 9) Поясненя. Ст. 67—71. — Л. Толстой належить у нас чи не до найпопулярнїйших російських письменників, про що свїдчать хоч би переклади з нього. Сама „Вид. Спїлка“ видала в перекладах його: Відродженє (3 томи), Крайцерову сонату, Смерть Івана Ілїча, Схаменїть ся. Крім того вийшли: Дитячий, хлопячий і молодечий вік (1895), Микола Палкин (1895), Два старпї, Казки (1901). Тепер друкують ся і незабаром вийдуть у „Вид. Спїлцї“ його „Севастопольські оповідання“, що так гарно малюють воєнні часи з російсько-французької війни. Таким числом перекладів мало котрий письменник може повеличати ся у нас, із виїмком хїба Шекспїра, в якїм одначе наша публіка не дуже любить ся. *В.*

З „Наукового Торариства ім. Шевченка“ у Львові. Написав і видав М. Павлик. Львів, 1905. З друкарни Удїлової. Ст. 24, 8°.

Отся брошура д. Павлика ма-ла бути „бомбою“ на загальних зборах Наук. Тов. ім. Шевченка. Брошура містить промову автора на зборах Н. Т. ім. Ш. в 1904 р. і його лист до фільо-

льогічної секції в справі резигнації з секретарства. Фрази, наївність, що переходить аж у дитинство, злоба і самопохвала („сю мою безпристрасність“, „мені йде не про себе, але про других“, „я взагалі чоловіколюбець“, „не воюю против осіб, але проти хиб“ і т. д.), вимаганє від інших усього, а від себе нічого — отсе характеристика не тільки сеї брошури д. Павлика. Полемізувати з нею не варто; як документ до характеристики д. Павлика і як доповненє до „силветки“ дра Франка вона дуже цінна. В.

Всенародня конститутівна рада. Всенародное учредительное собрание. Написав Ф. Дан. Виданє Соціалъ-демократичної робітничої партії Росії. Передруковано українською Соціалъ-Демократичною Спілкою С.-Д. Р. П. Р. 1905. Ст. 40, 8⁰.

Євангелія від св. Маттея. The Gospel according to st. Matthew. Виданє брит. і загр. біблійного товариства. У Відні, 1904. Ст. 152, мал. 8⁰. — Се виданє Євангелії, переклад Куліша і д-ра Пулюя, призначене для Русинів у Канаді і тому видрукувано поруч із руським іще англійський текст. Книжочка видрукувана в форматі кишенив. Цілий наклад закуплений для Канади.

Русалка. Вальс на фортепян, уложив Ярослав Лопатинський. Відень, 1905. Друкарня Й. Еберле. Ст. 10, 4⁰. Ціна 2 кор.

Моя думо. Слова І. Гаврилюка, музика Ярослава Лопатинського. Липськ, 1905. Літографія Ф. М. Гайдля. Ст. 4, 4⁰. Ціна 1 кор.

Заява. Під такою назвою видали студенти, що ґрунують ся

в товариствах: Академічна Громада і Основа у Львові, Русь у Грацу та Січ у Відні відозву проти Івана Демянчука, суплєнта V-ої гімназії у Львові, а посередно і проти „Руського Педагогічного Товариства“ у Львові, що уряджуючи ряд популярних відчитів уважало відповідним запросити Демянчука на прелєгента. Студенти протестують у „Заяві“ проти допущеня Ів. Демянчука до співучасти в публичнім житю Русинів і надіють ся, що „суспільність не позволит на се, аби через виступи п. д-ра І. Демянчука в характері діяча ідеалом для будучих поколінь мала стати безхарактерність та упідлюванє перед ними, в чїх руках власть, та щоби се мала бути одинока дорога, якою молодїж має заслужити собі на становище і пошану у власній суспільности“. В.

Україніса в чужих виданях.

В 57 ч. „Кіев. Откликівъ“ надрукована статя М. Могиланського п. н. „Памяти Т. Г. Шевченка“ і І. Стешенка п. н. „Смысль и значение поэзии Т. Г. Шевченка“.

В ч. 89 „Кіев. Откликівъ“ надрукована статя д. І. Стешенка п. н. Украинскій вопросъ въ освѣщеніи „Гражданина“.

В 84 ч. „Кіев. Откликівъ“ надрукована статя д. І. Стешенка п. н. „О такъ называемомъ украинофильствѣ“.

В ч. 102 „Кіев. Откликівъ“ надрукована статя І. Федорченка п. н. „Къ украинскому вопросу“ про віденський журнал „Ruthenische Revue“.

В 119 і 124 ч. „Кіев. Откликівъ“ надрукована статя І. Стешенка п. н. Годичное общее со-

браніє членовъ „Наукового Товариства імени Шевченка у Львові“.

В 123 і 125 ч. „Кіев. Откликъ“ надрукована статя д. І. Федорченка п. н. „Россійская интеллигенція и украинскій вопросъ“.

„Наши Дни“ (№ 36 і 39) помістили интересну статю Русова п. в. „Историческіє антитезы“.

В 22 ч. „Гражданина“ надрукований лист до редакції якогось „Кієвлянина“, звернений проти України і українства взагалі. Крім давно переспіваних фраз на сю тему в листі цікаве лиш те, що автор звертаєть ся до комітета міністрів, аби не давав ніяких полекш українському слову і не пробував „создать новую серьезную смуту въ такой области, которая давно уже пользуется миромъ и тишиной“.

В 50 ч. „Сына Отечества“ надрукована статя проф. М. Грушевського: „Фразы и факты“, помещена перше у 5 кн. ЛНВ—а.

В „Извѣстіяхъ“ петерб. Академіи Наук (т. IX, кн. IV, ст. 1—16) надрукована статя Н. Петрова п. н. „Воспитанники Кіевской Академіи изъ Сербовъ съ начала синодального періода и до царствованія Екатерины II (1721—1762 гг.)“.

В „Журналѣ Мин. Нар. Просвѣщенія“ (кн. IV, ст. ст. 393—399) надрукована рецензія Н. Д. Чечуліна на книжку проф. М. Грушевського: Очеркъ исторіи украинскаго народа.

„Придвѣпровскій край“ (№ 2386) помістив замітку Еварніцького: „Какъ проводили заповрожны первый день новаго года“.

В 8 ч. „Южныхъ Записокъ“

надруковано короткі рецензійки на отсі книжки: 1) Южная Русь. Очерки, изслѣдованія и замѣтки А. Ефименко. Т. I. 2) „Божа искра“, оповідання про Рафаэля, С. Русовой (обі написав Дм. Маркович). 3) М. Грушевський, Оповідання (Київ. виданне), нап. І. Стешенко (ст. 33—36).

В 9 ч. „Южныхъ Записокъ“ надруковано статі: 1) Общественные идеалы поэзи Т. Г. Шевченка, О. Лотоцького (ст. 2—14, з портретом поета). 2) Въ защиту малорусской культуры. П. Личка (ст. 14—27).

В 13 ч. „Южн. Записокъ“ надрукована статя д. І. Стешенка п. н. „Украинофилы“ (ст. 1—6).

В 14 ч. „Южныхъ Записокъ“ надрукована статя Ол. Лотоцького п. н. „Земледѣльческой кредитъ“ (ст. 1—8). В.

Газета „Полтавщина“ подає м. і. ось які праці:

П. А. Кулишъ — невеличка статя, присвячена памяти письменника з приводу осьмих роковин від дня його смерти. (ч. 35).

„Д. Л. Мордовцевъ и Украинфилы прошлаго вѣка“. В. П. К. — Статя написана з приводу 50-літнього ювілею літературної діяльности письменника; нового до характеристики сїєї діяльности автор нічого не подає; проба вияснити і оправдати павзи в українській літературній діяльности ювілята залишала ся не зовсім виконаною. До того-ж автор подекуди робить фактичні помилки і неясности. Так напр. оповідаючи про нову суспільну течію, яка повстала на місце тієї, до якої належав Мордовцев, він характеризує напрям і зміст сїєї

течії як напрям тільки культурний; про політичні елементи її не каже ані слова. І даремне автор навчає читачів „Полтавщини“, що сучасна молода течія стоїть на сторожі самих „культурних“ інтересів українського народу; факти говорять значно більше і розширюють програму діяльності молодого українського покоління постулатами політичного і економічного характеру.

В „Вѣстникѣ Юга“ поміщено в ч. 841 і 843 „Д. Л. Мордовцевъ“, нап. Л. Жигмайло. В кінці статі автор підносить заслугу письменника на полі полеміки з ворогами українського слова і української літератури. — Додатком до цієї статі являється „Літературная замітка“ С. Станиславского, в якій автор підносить літературне значіння оповідань Мордовцева з жидівського життя і їх широке розповсюдження серед жидівського суспільства.

В „Нашихъ дняхъ“ поміщено в ч. 21: „Священное Писаніе на украинскомъ языкѣ“, К. Шрагъ. Автор коротко розповідає історію заборони сьв. Письма російським Синодом і тих заходів коло його видання, які в решті не принесли жадних позитивних наслідків (ч. 21, 1905 р.).

В ч. 2 поміщена стаття д. Сільчевського про „И. С. Левницького“ з приводу ювілея письменника. — Подається коротка характеристика його літературної діяльності.

В кореспонденції із Чернигова, з д. 9 січня про збори членів „громадської бібліотеки“, на яких ухвалено вдати ся до уряду з проханням знесення „правил

1885 „для бібліотек“, знаходимо досить докладні відомости про виступ на тих зборах д. Коцюбинського з внеском: додати до того прохання також згадку і про те, щоб цензура була відмінена для всіх книг і видань, без ріжниць язика. Д. Коцюбинський розповів присутним про те неможливе становище, в яке поставив російський уряд українську літературу, і про ті митарства, які доводиться пройти українській книжці перше, ніж вона побачить сьвіт божий. Збори одногосно ухвалили внести в своє прохання і додаток д. Коцюбинського.

В „Вѣстникѣ Воспитанія“ ч. 1. 1905 р. уміщені бібліографічні замітки на нову працю М. Грушевського „Очеркъ исторіи украинскаго народа“ Д. Д. і на брошюру Д. Дорошенка „Народная украинская литература“.

В „Искрѣ“, центральному органі Р. С. Д. П. уміщена стаття „Объ украинской революціонной партіи“ д. Українца - Искровца (ч. 80 1904 р.). В ній автор коротко оповідає історію і характер діяльності названої партії, розглядаючи все те з „іскровського“ централістичного погляду. Основна тенденція статі — доказати необхідність тіснішого сполучення партії з С. Д. Р. П.; але зусилля автора неуспішні. Фактичних, організаційних доказів і наукових аргументів на необхідність такого сполучення автор не навів жадних; так само не уґрунтував він і своєї думки, коли відбирав Р. У. П. право на самостійність в національно-політичному і організаційному відношенню. С. П.—ра.

Люблянська „Slovenska Matica“ видала з кінцем 1904 р. читанку для народа п. н. „Zabavna knjižica“, т. XVII. Побіч кількох оповідань надруковано там у відділі „Slavjanska lira“ вибір народніх славянських пісень у перекладі Радівоя Петерліна. З нашої мови перекладено 9 більших пісень і 5 коломийок (ст. 8—14). Аби читачі пізнали, як виглядає наша пісня в словінських одязі, наведемо тут одну:

Ej, poslala me je mati
 žito žet sém v kraj gorati,
 jaz pa žita nisem žela
 ampak v brazdo spat sem sela.
 In prišli so drugi žet sém,
 prišli ženjci brez deklet sém.
 V strahu se zbudi Kulina:
 Pokošena je dolina.
 Čez obrvi njene črne
 pokosili vse so zrnje;
 so čez njene svetle lasce
 pokosili vse prelazce;
 in čez bele njene roke
 vse dolinice široke;
 so čez prsi njene bele
 kose zadnjikrat zapele.
 Vse su kosci pokosili
 in Kulino poljubili.

В польськй місячнику „Przewodnik naukowy i literacki“ (1905, II) надрукована стаття Воляняка п. н. О szkole powiatowej w Poczajowie (ст. 163—175).

В литовськй виданю „Tautiškas atgijimas Lietuviu ir kitu jaunu tautu“, що виходить у Пруссії, в Тильжі, надрукована стаття про наш рух п. н. „Rusinu tautiškas kilimas“, (ст. 13—21). Ся стаття була також надрукована в часописи „Ukininko“ (1903, ч. 4—5).

В німецькй тижневнику „Oesterreichische Rundschau“ (т. II,

виш. 28) надрукована стаття проф. дра Евгена Филиповича п. н. „Im Westen Kanadas“, де автор говорить між иньшим дуже прихильно про наших кольтоністів.

В берлінськй виданю „Mitteilungen zur Jüdischen Volkskunde“ надрукована стаття дра С. Вайсенберга з Єлисаветграду п. н. „Eine jüdische Hochzeit in Südrussland“. Вона цікава тим, що в ній дуже видні українські впливи на Жидів. В.

До утиску українського слова в Росії. Як відомо, комітет міністрів, бажаючи поробити зміни в законах, що заборонювали нашу літературу в межах Росії, запитав про опінію в тій справі петербурзьку Академію Наук, кївський і харківський університет та кївського генерал-губернатора. Опінії всіх трьох наукових інституцій випали прихильно і дві в них лежать перед нами надруковані. Опінія генерал-губернатора до тепер невідома, але й вона ледви чи буде неприхильна. Про опінію Академії Наук була в нас у попередній книжці (ст. 160—163) докладнійша звістка, а самий реферат друкується в цілости, як і записка Воєнского. Тепер у доповненню подамо в оригіналі її зміст із уваги, що книжка не буде в продажі, тому й недоступна ширшій публиці. Титул звучить: Императорская Академія Наукъ. Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. (На правахъ рукописи). СПетербургъ, 1905. Типографія Имп. Академіи Наукъ, Ст. 96, фоліо. Зміст: 1) Передмова (без окремої назви). Ст. I—III. — 2) Докладъ Комиссії по вопросу объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго

слова (друкуєть ся у нас у цілості). Ст. 1—28. — 3) Очеркъ розвитку дѣйствующаго цензурнаго режима въ отношеніи малорусской письменности, П. Стебникого. Ст. 29—45. — 4) О необходимости малорусскихъ книгъ для поднятія умственнаго развитія малорусскаго народа, С. Русовой. Ст. 46—52. — 5) Украинфильство, А. Русова. Ст. 53—59. — 6) Краткій обзоръ украинскаго литературнаго движенія въ Россіи и за границей, А. Лотоцкаго. Ст. 60—72. — 7) Сообщение П. М. Саладилова. Ст. 73—79. — 8) Сообщение В. П. Науменка. Ст. 80—82. — 9) Письмо В. Леонтовича къ Д. Л. Мордовцеву. Ст. 83—85. 10) Историческая записка К. А. Военскаго по вопросу объ ограничительныхъ распоряженіяхъ, касающихся малорусской письменности (надруковано у нас). Ст. 86—90. 11) О числѣ малороссовъ, А. Русова. Ст. 91—93. — 12) Газета „Гражданинъ“ за 1905 годъ, N. 9. Ст. 94—96.

Друга брошурка — відповідь харківського університету — невеличка, звучить: Записка по вопросу о цензурѣ книгъ на малорусскомъ языкѣ. Харьковъ, 1905. Типографія и литографія М. Зильбербергъ. Ст. 16, 8°. Авторомъ її є професор М. Сумцов. В ній представлено також коротенький огляд української літератури і її переслідувань, а кінчить ся вона внесеннями, щоб українську літературу зрівнати в кождім напрямі з великорусскою, та щоб у народніх школах учено читати і писати по українськи. В.

Das Urtheil der europäischen Kulturwelt über den Ukas vom

Jahre 1876. (Eine Enquete). Wien, 1905. Verlag der „Ruthenischen Revue“. Ст. 24, 8°. Ціна 30 сот. Є се збірка відзивів 20 визначнійших европейських учених і політиків (пр. Björnstjerne-Björnson-a, проф. G. Sergi з Риму, проф. N. C. Frederiksen-a з Копенгаги, норвегського міністра I. Lövland-a з Христіянії, проф. O. Browning-a з Кембрідж, проф. A. de Gubernatis-a з Риму і ин.) про звісний царський указ із 1876 р., надісланих ними до редакції віденської „Ruthenische Revue“. При кінці брошури подані ще виїмки зі статей важнійших заграничних часописий, де обговорюєть ся українське питанє в Росії (п. з. Das Ausland über die ruthenische Frage in Russland). Кр.

З української преси. В Канаді, у Вінніпегу, почала виходити у цвітні місячна духовна газетка „Ранок“, як орган тамашньої незалежної церкви. Вона має виходити раз на місяць і коштує до кінця року 50 центів. Адрес: Ranok, 479 Stella ave., Winnipeg, Man.

Від першого цвітня почала також виходити на ново „Воля“, орган „української соціальної демократії“, зложеної з купки людей, яка каже себе шумно називати „партією“. „Воля“ має тепер видавати ся для селян, але напрям її редагованя ні трошки не інакший від давнійшого, хоч перше вона призначувала ся для иньших верств. Зміст „Воли“, се простацькі лайки та пуста фразеологія, а не наука та критика. Редакторам здаєть ся, що як у кождім реченю назвуть себе поступовцями а всіх иньших ретроградами, і приперчуть свої

фрази міцними слівцями, зачерпненими зі сліварів горожан шестої курії, то задача їх скінчена. Та се й не диво у людей, що пропонують бойкот на нелюбі собі одиниці, але перед тим звертають ся до них за помічю в матеріяльних справах. Найжизне „принципіальність!“

В.

III. Персоналії.

Популярність М. Горького в Росії. Найліпшим мірилом культурности певних країв і народів буває книжка, з якої переконуємо ся не лиш про нахили і симпатії публіки, але й про рівень її освітності. Минулого року вийшла в Петербурві книжка Стечкіна п. н. „М. Горькій, Его творчество и его значеніе въ исторіи русской словесности и въ жизни русскаго общества“, — написана крайне неприхильно і тенденційно: цікава вона одначе з неодного погляду тим більше, що і в нас роблено подібні закиди Горькому, як робить їх Стечкін. Найліпшим запереченем (? Ред.) поглядів Стечкіна є цифри про розширенє творів Горького, наведені в тій книжці. З них довідуємо ся, що оповідань („Рассказы“) Горького розійшло ся: т. I — 55.000 примірників; т. II — 57.000; т. III — 59.000; т. IV — 60.000; т. V — 52.000; драма „Міщани“ — 58.000; драма „На дні“ — 75.000. Разом не сповна в пяти літах розійшло ся в самій Росії 416.000 примірників творів Горького, не говорячи про заграницю, де вони були також у великім числі перекладані і видавані! Коли подумаємо, що російська література дуже богата і що ще й вніші письменники розхо-

дять ся там у величезнім числі примірників, тоді зрозуміємо й оцінимо ту моральну і культурну силу російської інтелігенції, яку вона виказувала й виказує от хоч би в остатніх кількох місяцях! А щож наша так звана „інтелігенція“? Коли б ми приставили до неї ту саму мірку, що до російської і оцінювали її по тім, як вона читає й купує книжки, то мусіли би прийти до переконання, що — ми не маємо інтелігенції з виїмкою нечисленних одиниць. Аби не далеко ходити за доказами, наведемо їх із видавничої практики „Видавничої Спілки“. Вона розпочала свою діяльність на початку 1899 р. — значить, розвиває її вже семий рік — і видала за той час 192 нумери книжок найріжнороднішого змісту, величини, ціни і т. п. Звичайний наклад її видань вносить 1.200 примірників (лиш деякі били ся в більшім, а деякі в меньшім числі), і хто повірив би? За несповна сім літ діяльності „Видавничої Спілки“ не розійшла ся ані одна книжка в цілості з виїмком „Переписки“ Драгоманова, якої В. С. мала одначе лише — 300 примірників! Се такий сумний факт, так страшно розвиває інтелігенцію нашої „інтелігенції“, що пзйгірший ворог не міг би її сильніше побити. І ніякі викрути, ніякі рутенські філософованя не допоможуть нічого супроти сього факту, бо й пзйгірше ведене видавництво може дати на 192 книжки бодай кілька добрих, а „Видавнича Спілка“ не належить мабуть до найгірше ведених. От хоч би й того самого Горького „Мальва“: аби й вона

не розійшла ся бодай в 1.000 примірників, коли розходить ся в десятках тисяч де інде. Нашій „інтелігенції“ вистає одначе „газета“ (як її має), а коли ще до того купить „календарь“ — то вже її духові потреби забезпечені що найменше на один рік. Чиж дивно супроти того, що вона темна, безідейна, невідпорна, байдужна та що дає себе водити за ніс першому-ліпшому промисловцеві, що перевисшає її не розумом, але бодай сиритом? **В.**

Роковини Дон Кіхота. Сього року минає 300 літ від появи твору Сервантеса „Дон Кіхот“. З приводу сього ювілея появились уже та далі появляють ся численні статі й студії про Сервантеса й його найзнаменитший твір; чимало заграничних журналів видає спеціальні номери, присвячені вповні Сервантесові. Очевидно найторжественніше святкує його ювілей Еспанія. В Мадриті отворено недавно особну бібліографічну виставу в честь Сервантеса. Вона устроєна в трьох залах королівського музею. Виставлено тут „бібліотеку Дон Кіхота“, що обіймає собою збірку лицарських романів, названих у VI розділі „Дон Кіхота“. Але головним предметом вистави є видання самого „Дон Кіхота“, яких там зібрано не менше 460, хоча й до повного комплекту ще далеко. Надто можна оглядати на виставі багато ілюстрацій до „Дон Кіхота“. В програму вистави входять іще виклади про „Дон Кіхота“ в мадрридському „Атенею“. Ось кілька тем сих викладів: „Походжене Дон Кіхота“, „Поевія в Дон Кіхоті“, „Дон Кіхот і розуміне чести“, „Дон Кіхот і політика“, „Дон Кі-

хот і право“, „Дон Кіхот і релігія“ й т. п.

В. II.

Спомини Юрія Брандеса. В берлінським літературнім місячнику „Die neue Rundschau“ за минулий рік почав друкувати відомий данський письменник Юрій Брандес спомини зі свого життя. Кождий, хто хоче пригадати й хоч трохи освідомити собі ту еволюцію, яку сам перебув від найраньших дитячих літ до віку молодечого (бо поки-що доведені сї спомини тільки до академічних часів), повинен перечитати сї листки, де незвичайно майстерно, ніжними рисами малює Брандес відкриване сьвіта дитиною (розділ: „Wie ein Kind die Welt entdeckte“), розбуджене у хлопця любовних почувань, самоосвідомлюване його про свої здібности й інтелігенцію, початок, зріст, а далі й усмирене в доростаючого хлопця надто інтензивної самообсервації, яка в певнім віці доводить людину майже до роздвоєня її індивідуальности та булабна довший протяг часу нестерпною, — далі вражіння, що їх викликувало в його умі познайомлене з писаннями деяких великих поетів та філософів; і без сумніву знайде читач на сих листках чимало й собі рідного, собою — може не так інтензивно, та про те аналогічно пережитого й передуманого. Коли подаємо тут звістку про спомини Брандеса, людини безперечно високо інтелігентної та — попри деяку свою поверховість — високо освітленої й культурної, людини, що стояла й стоїть доси в центрі умового життя Європи, а навіть у своєму часі вела перед усьому життя, — то не можемо тут не

згадати про інші спомени з життя, життя простого німецького робітника Карла Фішера. Людина мало освічена, та на свій спосіб інтелігентна, списує тут незвичайно вбогим, однобарвним, та проте не позбавленим деякої поваги язиком і стилем події свого монотонного, сірого життя. Фішер, се німецький робітник того типу, що вже на вимертю, — робітник що зріс у часах перед обхопленем робітників партією соціально-демократичною, отже людина з дрібно-міщанськими віруваннями й ідеалами, які не змінилися у неї навіть тоді, коли вона, на старі літа, й прилучила ся до сучасного соц.-демократичного руху. Перед двома роками видав сі спомени зі своїм переднім словом відомий бувший посол соціально-демократичний до німецького парламенту та протестантський пастор Павло Герє (Paul Göhre), — людина цікава й симпатична своїм суспільним ідеалізмом, який вів її від християнсько-соціальної та національно-соціальної партії, через тримісячний побут у фабриці в ролі простого робітника (сі хвилі його життя описані в його книжці „Drei Monate Fabriksarbeiter“) — до соціалістичного сторонництва. Видані Герєм спомени Фішера знайшли — здається — чимало читачів, бо ось недавно вийшли вони вже в другому виданню.

В. П.

IV. 3 громадського життя.

„Роботають“. В часописі „Виленській Вѣстник“ надруковано документ, який яскраво свідчить про надзвичайну науково-просвітну діяльність виленської округи

міністерства народної просвіти. Ось той документ:

Куратор виленської учебної округи В. А. Попов одержав від міністра народної просвіти Глазова такого листа:

Шановний Пане Василій Олександрович!

Найяснійший Пан Імператор, після найпідданчої оповіді моєї в 15 день сього місяця січня Найласкавійше призволив прийняти примірник „Виленського календаря на 1905 г.“ і Найвеличнійше призволив наказати дякувати вам за вище зазначене підношення.

Про таку Найвеличнійшу волю повідомляю вашу ясновельможність за-для відомости, а ще до того за обовязок мій покладаю додати, що при найпідданчій оповіді моїй по сій справі Їго Імператорська Величність зволив сказати: „Найбільше Я одержую з Вільни, видимо там роботають“, на що в відповідь мною було доведено, що таке саме вражіння і я виніс після відвідин м. Вільни.

Прийміть завірення в цілковитім поважанні і прихильности ¹⁾.

Про те, як „роботають“ у Вільні, де колись процвітала наука і де був університет, можемо довідати ся, крім царя Миколи II і його міністра, ще від статистичної комісії при Імператорському вільно-економічному товаристві. яка, роблячи досліди над станом народної освіти по містах російського царства, почала розси-

¹⁾ Перепрошумо шановних читачів, що не мали спромоги цілком досконально виконати переклад, але то — вина не наша: в українській мові нема таких надзвичайно рабсько-підлих виразів і слів, якими написано знаменитий „документ“.

лати в початку 90-х років запитальні листи до мійських управ та інших інституцій. Віденська мійська управа, по свідощтву „С.-Петербурскихъ Вѣдомостей“, подала ось які відомости про народню освіту у Вільні:

1) Перелік мійських тепер правосильних наказів, правил, окремих постанов, які мали-б руководити і т. п., і які тичать ся до способу заряду, відкриття, будови і утримання мійських початкових шкіл. — Наказів і правил видалано не було.

2) Чи не існують у місті мійські загально-просвітні школи уряджені не по звичайному типу, які-б мали осібно затверджені статуту? Не існують.

3) Чи існують у місті фахові гуртові або поєдинчі мійські органи, на яких лежить заряд над справою початкової народньої освіти? Не існують.

4) Чи не видано окремих правил для учнів і кураторів мійських громадських шкіл? Ні.

5) Чи нема окремих наказів, статутів або правил для вчительських і шкільних бібліотек? Нема.

6) Чи існують мійські органи, на яких лежить заряд над справою народньої освіти поза межами шкіл? Не існують.

7) Перелік тих, що зараз мають силу, наказів, статутів, правил та ин, які торкають ся до способу заряду, відкриття, будови і утримання громадських бібліотек і читалень. Нема.

8) Перелік статутів, наказів і т. д., які торкають ся до способу заряду, відкриття і удержання народніх читалень, лекцій і розмов як загально-просвітного, так і фахового змісту. Нема.

9) Чи є мійські склади книжок? Нема.

10) Чи нема нормальних плянів будинок для народніх шкіл і бібліотек, постанов що до шкільної санітарії та інших? Нема.

11) Чи нема яких закладів поза межами шкіл? Нема.

12) Чи нема спілок: розповсюдження освіти, бібліотечних та інших? Нема.

Як бачимо, російське міністерство просвіти щиро потрудило ся над викоріненем до щенту народньої освіти у Вільні, і йому нічого вже не вістало ся там робити, як тільки складати „істинно рускіє“ календарі та підносити їх цареві. Що-ж, і то — науково-просвітна робота не аби-яка!

В. В—ій.

Національність Жидів. На Угорщині є 707.472 Жидів. З них признало ся 451.209 Мадярами, 223 488 Німцями, 13.370 Словаками, 5.359 Румунами, 1.152 Русинами, 266 Хорватами, 90 Сербами, 28 Словінцями, — останні 2 510 признали ся до інших народностей.

З тюремних мурів. Один земляк пише нам із Москви: випадково попав у мої руки лист одного тутешнього арештанта, Українця з роду, що невідомо за яку провину сидить тепер в одній московській тюрмі. Писаний досить чистою українською мовою він був адресований до декількох інтелігентних Українок, що на протязі сливе місяця нудили ся в тій же тюрмі за участь у студентських розрухах. Подаємо декілька уривків того листа: „Ви приказали, щоб я Вам написав. Ну щож я Вам напишу, як я не друкований, ніде не вчивсь і куди-ж

мені грішному писати?!... Знаєте, баришні, що я Вам скажу: я Вам не ворог і од широкого серця жілаю Вам, щоб Ваші думки осі — знаєте, що за їх Вас у неволю занерто, — щоб вони з Ваших головок не вилетіли до самої смерти. А то знаєте, буває й так: поки молоді та веселі, то живете новим духом, а як повиходите заміж, то буває, що заростете салом, а в салі, знаєте, і душа потоне, забудете про все... Положим, не мені Вас учить, я і сам ще дурило, аж дерева гнуть ся... А все таки скажу, щоб Ви не виходили заміж за прокурорів та товаришів прокурорів. Всього Вам пожилаю од щирої душі, тільки здорово не хочу, щоб Ви були за прокурорами... Я думаю, як би настроїли шкoл намісто тюрми, воно б лучче було. А то у них стає розуму і гроший на тюрми, а на школи нема. Ох, Боже мій! подивіть ся, яка у нас темнота та біднота. Досадно, тяжко та важко, як послухаєш балачку наших рештантів. Здаєть ся, позавчора один кричав у вікно на Вас такі милі слова, що аж сумно, а другий був написав пакосну маленьку записку і кинув на землю. Я як узнав: Боже мій! незнаю на яким сьвітї, став кричати, говорив, просив: не робіть, хлопці, напасти, не так погано!... Ну і щож? Знаєте — я один, а їх багато; заштовхали, закричали, затюкали, та ще чуть і не побили. Боже мій, що тут за

народ! а все, знаєте, що немає рідної матері, нема кому приглянуть, а „мачуха Росня а батько теж вітчим — не смотриць ні за чим“... Не сьмійте ся з мене, баришні славні, хороші, що я Вам кучу чепухи написав: може тут для Вас є що і не гоже, та я не друкований і лучче не вмів... З мене і так лихо і горе сьмієть ся“.

Міська комісія ім. Котляревського в Полтаві була обібрана „Думою“ для виконання тих завдань, які звязані з іменем поета. На обовязку комісії лежать функції: а) виконання постанови „Думи“ про відкрите музею ім. поета і української бібліотеки при пїм; б) обсудження проєкта програми школи ім. Котляревського, де пропонуєть ся завести студіювання українського язика при розширеній програмі; в) заведенне орнаментики в українському стилю в школі ім. Котляревського і нарешті г) постановленне огради круг памятника поета. *С. П — ра.*

Від Редакції.

Отся книжка була вже зредатована, коли ми дістали від д. Губчака, бувшого управителя гал. руського театру просторе сиростованє на критику д. С. Чарнецького, поміщену в попередній книжці Л. Н. В. З браку місця відкладаємо се сиростованє і відповідь на нього до дальшої книжки Л. Н. В.

Від сеї книжки наклад Літературно-Наукового Вістника дає Українсько-руська Видавнича Спілка, якій передало його Наукове Товариство імени Шевченка. В складі редакції часописи з тим не заходить ніяка зміна.